

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
у Львові.

III

~~41114~~

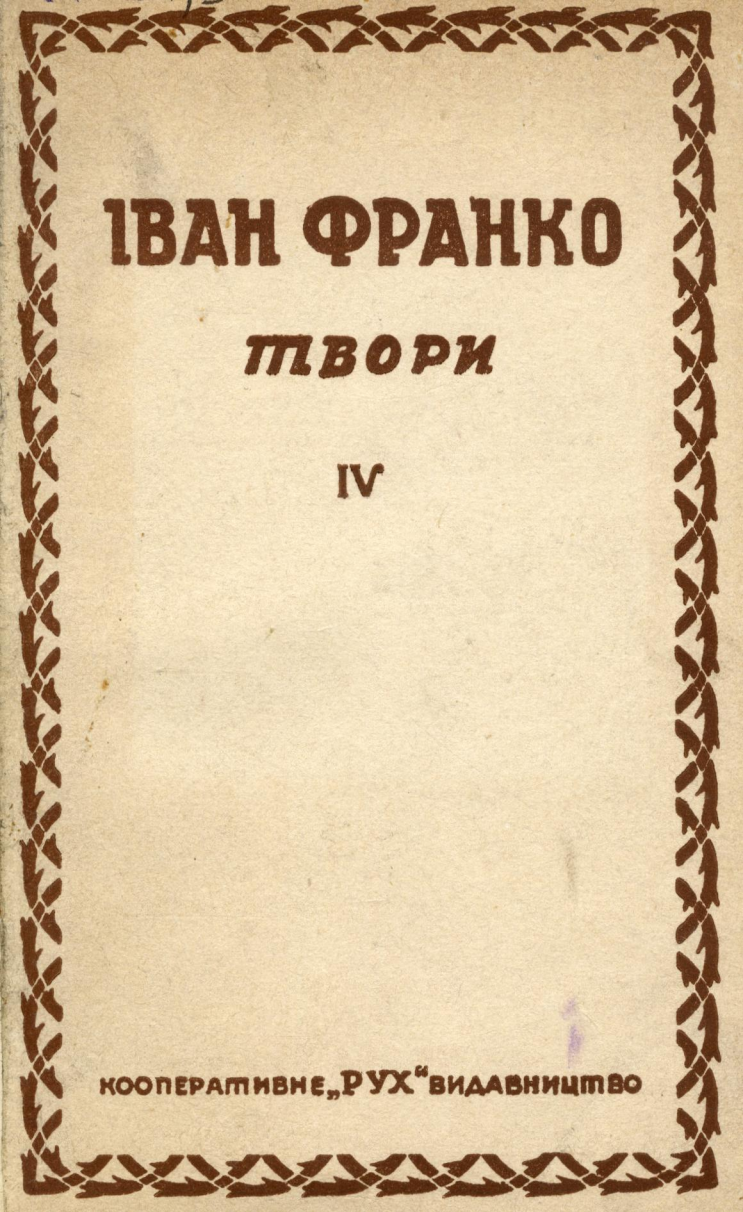
IV

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імені
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.

Ч.

41114/IV

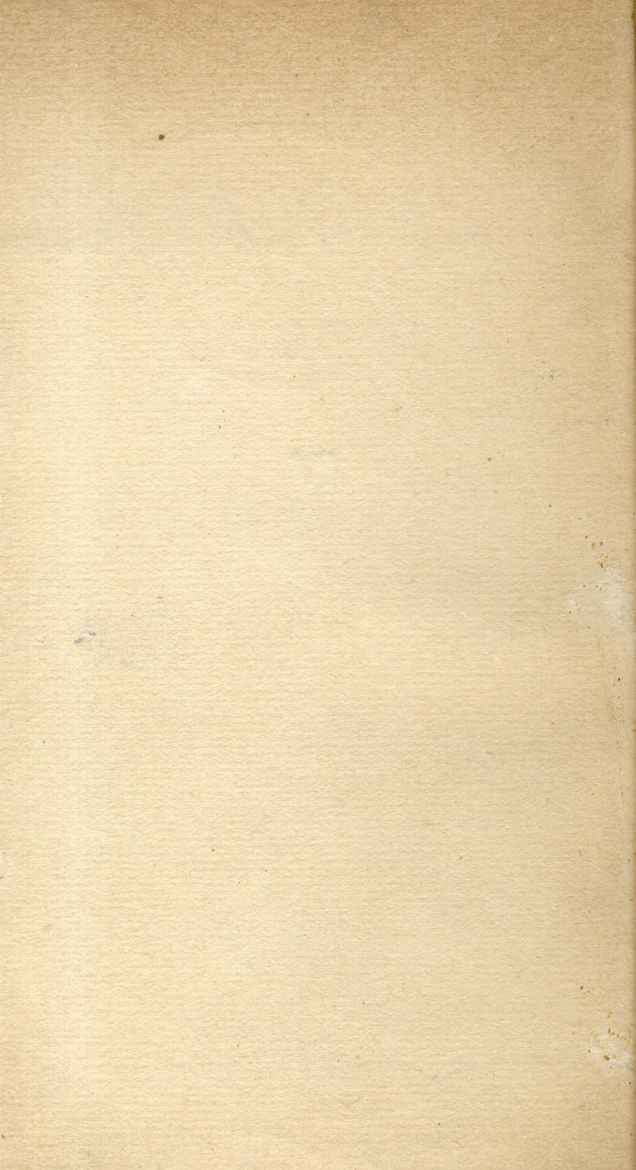

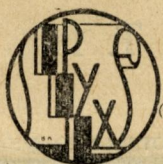
ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

IV

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

ІВАН ФРАНКО

Т В О Р И

Т. IV

ВИГОТУВАВ ДО ДРУКУ

~~ІВАН ФРАНКО~~
ЗА ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ
~~ІВАН ФРАНКО~~

КООПЕРАТИВНЕ Р У Х ВИДАВНИЦТВО

96 31738/4
ІВАН ФРАНКО

ОПОВІДАННЯ

Кн. 4

(ВИДАННЯ ДРУГЕ)

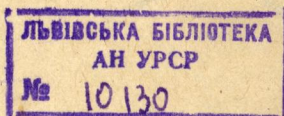
КООПЕРАТИВНЕ Р У Х ВИДАВНИЦТВО

320

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літописі Українського Друку“,
„Картковому репертуарі“ та інших по-
казниках Української Книжкової Палати

Укрполіграфоб'єднання
Третя Друк. ім. Фрунзе
Харків, Донець-Захарж., 6
Укрголовліт 1534
Зам. 1084. Прим. 2.000

Х А Р К І В — 1 9 3 0

МОЯ СТРИЧА З ОЛЕКСОЮ

Оповідання Мирона Сторожа

Я чоловік проклятий, ненависний, прогнаний з-поміж „чесних“, — одним словом проскрибований¹. Проскрибований, це сама відповідна назва. Це не значить, що, приміром, моя совість стає супроти мене, або щось подібного, — ні, це значить тільки те, що люди „чесні“ (коли хочете, можете звати їх „багатими“, „сильними“, „практичними“, — це на одно вийде) випхнули мене з „чесного“ і „порядного“ товариства, — т. є. попросту з-поміж себе. І зовсім справедливо! Мое ім'я враз із кількома іменами подібних до мене „во врем'я оно“ оббігало увесь край, було пострахом усіх „мирних і вірноконституційних горожан“, з моїм іменем усі вони в'язали поняття перевороту, революції різні. Правда, в той час, коли „спасителі існуючого порядку“ підняли найстрашніший гвалт, — я і мої товариші сиділи спокійно за тюремними ґратами та рахували дні короткого життя, страчені пусто та марно. Але візьмім,

¹ Проскрибований — дослівне значення: виписаний. У Римі за Сулли (1 стол. перед Христом) виписувано назви громадян, яких за кару маєток був забраний, вони самі вигнані або вбиті чи вийняті з-під охорони закону.

приміром, що діло зовсім так не діялось, що мені і моїм приятелям о переворотах та революціях і не снилося — то що з того? Чи вже те одне, що я сидів у тюрмі, не вистарчає, щоби навіки зап'ятнати мене в очах „чесних“ людей?

Ба, але всевідущий і всемогущий суд справді признав мене винним, справді в моїм організмі добачив революційну жилку, в моїй крові дослідив каплю такої крові, котру французькі „спасителі порядку“ забули пролити доостатку в р. 1872, в моїх очах доглянув іскру такого вогню, котрий може запалювати дома „мирних горожан“ не гірше нафти. Одним совом, — я оказався кругом винним на суді, — значить, погоода і прокляття „порядних“ людей насу-проти мене зовсім справедливі.

Я й зовсім не жалуюсь на те, бо навіть, — хто знає, — може й легше мені стало, коли вийшовши з тюрми, я почувся свободним, як птах у воздуху (як той німець каже *vogelfrei*)! Я чув тоді щось подібного, як ученик, що по скінченню шкільного курсу виходить зі школи. У нього в руці свідоцтво хороше, а в голові блискуча, заманлива надія на приємності вакацій. І я також пройшов курс науки „порядних людей“, просидів поруч них довгі літа і получив вкінці свідоцтво, правда, трошки не так написане як звичайно, — але все таки звільняюче мене від дальшого сидження на проклятій лаві. Я вийшов надвір, на свіжий воздух. У моїй голові кишили нові мислі, нові вражіння, а з-посеред них чимраз сильніше визначувалися звуки сумної, а щасливої пісні:

Обриваються звільна всі пута,

Що в'язали нас з давнім життям!

Я чув, бачив, знав з сильного биття серця, що це правда, що пута порвалися, що давне

життя пропало, — а на першу хвилю, на перший свободний віддих це вистатчувало¹.

Правда, — чуття, хоч і як сильне та гаряче, недовго палає, — вік ним не проживеш. Після першого, п'яного вибуху воно швидко успокоїлося, і я поглянув на світ холоднішим оком. Життя проскрибованого, чужого посеред людей, ненависного, від котрого відвертаються всі, що ще недавно запевнювали йому свою дружбу — таке життя всякому швидко надоїсть.

Правда, побачиш одного такого, що відвертається, стрітившись з тобою, — сплунеш та проворкочеш: „Мізерак“! Нехай собі к чорту!“ — побачиш другого, третього, — те саме! Вкінці самому стане прикро, нудно, розпука огорне. „Що це, — подумаєш собі, — чи це я справді вже такий гидкий та страшний, чи тим людям усім у головах попереверталось? — Та ні, — відповідаєш собі самому, — ні одне, ні друге, — а тільки те, що вони „чесні і порядні“, а ти... ну годі! На таку докладь нічого не відкажеш. Остається тільки дві дороги: або посипавши голову попелом та роздерши й ті послідні „ризні“, що на тобі, плакати, жалувати страченого часу, в котрім і сам ти був „чесним і порядним“ та йти „на распутія і стогни града“ — просити всякого „порядного“ прощення за страшно, хоч і не сповнену провину, або раз навсігди плюнути на цілу „штуку“, взяти на себе „хрест свій“, — це значить, стати добровільно, доразу, безповоротно в ряди проскрибованих та витручених, і не оглядаючись іти шукати для себе такого самого товариства. Розуміється, я так і зробив, — і вірте мені, не то щоб я стратив щонебудь на тім, — а

¹ Вистатчати — вистарчати.

протівно, те я зискав, що тепер можу веселим, критичним оком поглянути на все минуше, що „чесним і порядним людям“ зовсім не так легко приходитьсь.

Жиючи між проклятими та витрученими з „порядного“ світа людьми, зовсім природньо чоловік нагадує собі всіх подібних „проклятих“, яких тільки стрічав колинебудь. Споминки такі незадовго найшли й на мене. Ба, на мене вони мусили найти швидше, як на всякого другого, бо таких „проклятих“ я не то, щоби знав, — ні, вони були мої свояки!

Весь мій рід, усі Сторожі, від першого до посліднього, були іменно такі. В цілім селі ні один „порядний“ ґазда¹ не сказав назви „Сторожі“, щоб не додати: „от розбійники, викришило б їх до лаби². Та на тім діло не кінчилося. Сторожі були посміховищем і поштурхаками всеї громади, — а іменно громадського начальства. Лучиться в полі шкода — худоба овес спасе, або там витолочить, а шкідника не зловлять, — ого, на Сторожів вина паде! Зрубав хтось у лісі варунок³, а злісний⁴ не може дослідити, хто, ну просто йде на сторожівщину і хоч нікого не знайде, то все таки вилле свою злість у цілім потоці проклять та всіляких поганих слів на „тих злодіїв, розбійників Сторожів“. Їх бесіди й оправдання старшина рідко слухала, — „весь світ знає, що ви брехуни та мейли⁵, бога бисте продали!“⁶ Де яка кара, де яка здекуція⁷, штраф або шар-

¹ ґазда — хазяїн.

² Лаба — нога.

³ Варунок — позначені дерева.

⁴ Злісний — лісничий.

⁵ Мейли — пустомели.

⁶ Бисте продали — продали-би-сьте.

⁷ Здекуція — езекуція, продаж з торгів „за подушне“.

варок¹, — на Сторожів перших усе сиплеться як з дірявого міха. Одним словом, — такі ж проскрибовані в громаді, як і я!

Чи треба й казати, що при таких обставинах життя Сторожів не було щасливе? Їх було три брати (мені приходилися стрийними братами). По смерті батька, а мого небіжчика стрика, вони поділили поміж себе його невеличкий ґрунт поженилися, повислужувавши в війську і почали „пхати біду наперед себе“. Змалу ще не було між ними згоди, ні брешу, були хвилі, в котрих не було згідливіших та сердечніших людей, — але знов лучалися й такі хвилі, коли вони ні за що, ні про що билися, волосали і кервавили, мов зовсім без пам'яті. Тому то й поженилися вони кожний осібно, — хоч хати їх були майже поруч себе. Звісна річ, що розірвавши й так невелику батьківщину на три пайки вони бідували і не могли ніяк доробитися хліба. Зразу ще йшло яко-так, доки їх нещаслива вдача не поробила всіх „порядних“, — це значить багатших ґаздів їх ворогами.

Ще парубкуючи в нашім селі всі три брати відзначувались поміж прочим парубоцтвом тим, що, як казали люди, „дуже були запальчиві до бійки, — що твоя єдна іскра!“. Леда прикре слово, леда брехня, — вони вже мов огонь. Особливо в коршмі рідко коли обійшлося без бійки, скоро лише Сторожі були. Посваряться два ґазди, вони сейчас уймуться за слабшим за біднішим. Не було такого багача, котрий би від них не дістав пам'ятки. Але швиденько позабирали Сторожів до війська і держали по 12 літ. Батько їх умер, хата запустила,

¹ Шарварок — громадська робота, яку розкладають між селян.

поле оброблював за той час мій батько і люди поволі поволі зовсім забули Сторожів. Аж ось вони повертали. Найстарший Олекса вернув найборше¹ (другі два брати мали ще по рокові служити) і сейчас почав свататися.

Мій батько порятував його на перший почин, ну й оженився мій Олекса з Маланчуковою Оленою. Старий Маланчук був собі зовсім небагатий газда, — а Олекса не мав грошей, щоби допомочися. Перший рік він ще оброблював ціле вітцівське поле, так, значить, було яко-так. Але коли на другий рік поприходили брати з війська, — почалася незгода, далі сварка, а далі й бійка за батьківщину. По цілім селі люди говорили страшні вісті: що Сторожі заперлися в одній хаті і рубаються сокирами — нікого до середини не пускають, — тільки гвалт чути та кров аж по вікнах бризкає; то знов, що хочать доти битися, доки не лишиться тільки один, а той хай буде все, і. т. д. З усіх тих казок то тільки було певне, що Сторожі не хотіли позиватися перед суд, а задумали самі поділитися батьківщиною, — при чім, розуміється, прийшло до бійки. Однак поділити все-таки поділили й опісля ніхто не чув, щоби за поділ батьківщини марикували² один на одного.

Але в громаді разом зо слухами про їх бійки віджили всі давні спомини. „О, вже ся³ розбійники посходили — знов будуть людям голови розвалювати! Не могло їм де там одному з другим голову вкрутити в якій нетечі⁴“ — так

¹ Найборше — найскоріше.

² Марикувати — негодувати, нарікати.

³ Ся — в галицьк. народій мові стоїть дуже часто перед дієсловом.

⁴ Нетіч — пропасть.

балакала найбільша часть сільських багачів, киваючи головами та частуючись горілкою. На нещастя слова їх, іменно щодо розва ювання людських голів, доразу збулися. Сторожі незадовго почали по-давньому верховодити в коршмі. Тільки ж військо полишило на них чимало слідів. Вони ходили тепер якісь понурі, відповідали на всяке запитання різко, мов топором рубаячи, а на багачів дивилися ще кривішим оком, як уперед було. Тоді ще принаймі хоч що-то побоювалися старшини, — а тепер де-де-де! На старшину іменно були в них найгостріші зуби, — старшині вони ніколи й на одне слово не змовчали. „Кровопийці, злодії, живодерники, — розкричався було раз Олекса до вїйта і преліпотентів ¹ — Розжилисььтеся на громадськїм добрі, то тепер брикаєте! Ах ви свинопаси мерзенні, я би вас усіх“... Тільки ж присяжні не дали розлюченому докінчити і вхопивши його потягли до громадського шпіхліра, що звичайно стояв порожній і служив замість арешту.

Але така нападка на словах, — то ще було побожому. Олекса не любив бавитися словами, а зараз хапав пляшку або другу яку посудину, та шпурляв межі очі. Нашого давнього вїйта він таким способом споганив на ціле життя, коли довідався, що за його вїйтівства з громадської каси шезло 500 зол. Вїйт був молодий і пристійний чоловік, любив при спосібності за молодицями побігати; Олексова пляшка відняла йому до того охоту, зробивши його лице подібним до свіжо зораного поля. Розуміється, Олекса відсидів за тоту штуку в „семі-

¹ Преліпотент — пленіпотент, уповноважений.

нарії“ цілих шість місяців, але й війтові „досилив неабияк“.

Але не тільки сільська старшина, — навіть „пани“, міські урядники не мали ласки в Олексі. Він ставав проти них на гостро, а коли не помагали слова, — то в нього й „рукового“ було не купити.

Особливо возні, авскультанти¹ та всякі другі посіпаки, що звичайно по селах грають ролю великих панів, малися на осторожності переїздячи через наше село, а передовсім пильнувалися стрічі зі Сторожами. І справедливо, — бо Сторожі кільки таких підпанків порядно таки були провчили на велику радість усім бідним, що мусіли зносити їх брикання та сварку, а на великий клопіт війта, котрому приходилося за все відповідати перед старостою. Розуміється, що кар та арештів не щаджено на „розсійників“. Ба, навіть сам пан староста повітовий, переїздячи раз через наше село, стявся² був, та й то кріпко, з Олексою. Це було ще 1872 р. в вліті підчас холери. Староста з повітовим доктором приїхав, щоби оглянути, скільки є хорих. Розуміється, що староста стояв насеред вулиці та тільки викрикав на „хамів“, а пан доктор зі страхом і трепетом, кленучи на чім світ стоїть, ходив попід хати... До середини хат він і не зазирає, а послухавши, що йому говорили баби та чоловіки, кричав на них, чому не роблять те а те і втікав швидко на вулицю.

— А що? — питав його староста.

— Ет, нема надії! — була стала відповідь пана доктора, до котрої ще звичайно долучував: — Хай їх там усіх ясні громи! — або: — Про-

¹ Авскультант — податковий урядовець.

² Стявся — гостро пересварився.

клята мужичня! Сама собі винна, вмирає, а горілку п'є!

Правда, пан доктор не говорив нічого о тім, що ні одного хорого й на очі не бачив, що волів би й зовсім не оглядати далі, а їхати просто до сусіднього села, де у пана була для них наготовлена сита вечеря і вигідний нічліг. Староста був „совісний“ і ні за що не покинув би свій „обов'язок“.

Але його і пана доктора чекала ще дуже немила передирка ¹ на Сторожівщині. Баби, котрі плачучи просили доктора зайти до хати й поглянути на хорого, а котрим доктор на то відповідав тільки лайкою та прокляттями, ішли та заводили за старостовою бричкою горі селом, хоч і не сміли приступити ближче. До них приставало чимраз то більше людей — чоловіків, відказуючих² та грозячих, дітей і жінок. Так зайшли аж на сторожівщину. Олекса, роблячи щось коло хати, побачив на вигоні доктора, котрого дарма просили баби вступити на хвилю до того і того хорого. Він видів, як доктор кричав на них і кленучи вернувся на вулицю. Баби підняли плач. Олекса вийшов до них і почав розпитувати, що це таке.

— Та ци видите, от—говорила плачучи одна жінка, — луп'ир ³ мерзенний приїхав ніби обзирати хорих. Я прошу, щоби пішов подивитися на мого чоловіка, а він як ся затріпоче, як зачне гантелити ⁴ та клясти, господи! „Марш, бабо“ та й „Марш, бабо!“ Та чого ж пан приїхали? — питаю його. А він і слухати не хоче, побіг на долину!

¹ Передирка — сварка.

² Відказувати — нарікати.

³ Луп'ир — різун, погірдлива назва лікаря.

⁴ Гантелити — лаяти вимахуючи руками.

В Олексі мов кров підступила до голови на таке оповідання.

— Що, та він, гавган ¹ один, гроші бере, а на хорого й подивитися не хоче! Погоди но ти! Піду я до тебе.

І Олекса, як стояв, так таки зараз пішов долі вигоном. За ним, заводячи та відказуючи, пішли жінки. Вони надійшли саме, як доктор сідав на бричку, щоб їхати далі.

— Пане старосто, — закричав здалека Олекса, — а то по якому тут порядок іде?

Староста обернувся й велів зупинити бричку.

— Ну, що там такого?

— Ба, як же то, по якому? — говорив Олекса підійшовши ближче. — Пан доктор сюди приїхали хорих везітирувати², а вни³ ні до одної хати не заглянуть, лиш кленуть та людей ганьблять.

— Брешеш, драбуго⁴ — крикнув щомоці⁵ маленький заляканий доктор.

— Пан сам бреше! — відрізав Олекса, у якого з лютости жили на чолі кров'ю набігли.

— Що, що, що, що? — задріботав староста, зіскакуючи з брички.

— А то, що кажу! То якже то, пан дохтор гроші бере, а люди мруть без ніякої помочі!

— А ти, драбе, а ти, гавгане, — обурився староста, вражений в найдоткливіший бік у сповнюванню обов'язків і побирання заплати, — так як ти смієш у живі очі брехати? Та як ти смієш?

Лютість здавлювала горло старості, піна порскала йому з рота при кожнім слові.

¹ Гавган — босяк.

² Везітирувати — з нім. оглядати.

³ Вни — вони.

⁴ Драб — босяк.

⁵ Щомоці — щосили.

— Пане, — відповів Олекса, — не жартуйте з людьми, ми тут не таких панів видали! Вважайте, що тепер час не такий, ніхто не знає докищо: нині живу, завтра мене нема!

— Що, ти будеш грозити? Гей, присяжний, вийте, беріть того розбійника, беріть його, він мене забити хоче! — пищав староста.

Олекса гірш усього не любив подібних „панських“ жартів. Злість кипіла в нім. Він не міг довше стриматись і обсипав старосту й доктора цілим потоком не зовсім сальонових слів. Староста кричав, а далі видячи, що й баби зачали вторувати Олексі, замовк, сів на бричку і сплюнувши велів поганяти на друге село.

— А хай вас тут усіх холера витне! — кричав він до людей.

— Тебе першого, посіпако, кровопийце, на! — кричав за ним Олекса.

Від того часу пан староста почав уважати наше село гніздом розбійників.

Нагадуючи цю не зовсім естетичну, а ще менше патріархальну сцену, я звернув увагу ще на одну цікаву прояву. Коли на людей приходив який небудь дотиск,¹ треба було десь стати гостро, посваритися, упімнутися, — то люди пхали Олексу туди. „Ти, ді,² йди, бо тобі що? О ласку його не стоїш, ну а нам знаєш, різно буває!“ Олекса, гаряча голова, не питав, що робить собі на кожному кроці чимраз то більше ворогів. — ішов і пускався осою в очі кривдителям.

В такі часи наші багаті забували свій гнів, балакали ласкаво з Олексою, жартували з ним, раді, що можуть схватися за нього.

¹ Дотиск — гніт.

² Ти, ді, — нар. приказка, це саме що: „Ти, дивись“.

Але скоро тільки дотиску нема, ого, вже мій Олекса знов і гідкий, і розбійник, і злодій і хто знає що ще. А бідні люди, хоч і не раз прем¹ бачать, як воно діло, та що вони живуть на ласці багатів, мусять змовчувати, а то й за ними підтягати...

Ось того то Олексу Сторожа я нагадав собі тепер, коли я серед „свічної“ та „чесної“ громади побачився в такому самому положенню, як він посеред наших „порядних та чесних господарів“. А що, — погадав я собі — поїхати б оце та навідати його. Це буде цікава стріча двох проскрибованих і то за подібні діла. Що то він скаже? Як привітає мене?

Думка ця недовго й мучила мене. Роздобувши гроші на дорогу, я сів на залізницю та й поїхав.

Розуміється, першим поступом я пішов до своєї хати, т. є. до батьківської, в котрій тепер жили два мої брати, ще молоді 19 і 15 літні хлопці і вітчим з мачухою. Вітчим, мужчина в силі віку, рахувався до „найпорядніших“ і найчесніших господарів. Він прийняв мене дуже щиро й радісно, навіть, бачилось, аж надто радісно, — розпитував про біжучі новості, про війну, про Берлінську згоду, про вистріли в цісаря Вільгельма і з дивним тактом обминав питання про мої „проступки“ і про мою „кару“. Правда, балакаючи про всячину, ми прийшли вкінці й на тоту дразливу річ, — але вітчим немов не заявляв надто великої цікавості, а сказав кілька загальних, незначущих слів, — він покивав головою, і ми перейшли до іншої бесіди.

Я питав про Олексу і сказав, що хотів би його побачити.

¹⁾ Прем — ясно.

— Е, що ти, такого опришка! — пробовтнув згїрдним тоном вітчим, але сейчас таки поправився, лице його якомсь насилу прийняло холодну, рівнодушну міну, і він сказав:

— Та що, як хочеш конче, то мож, чому ні, підеш завтра та й побачиш і Олексу.

Я знав аж надто добре вітчимова вдачу і з тої бесіди я побачив, що мусіло щось не аби вирости між ним та Олексою за ті два роки. Я почав злегка допитувати, що таке сталося, заходив з різних боків, але окрім звичайних сварок та ворогувань нічого не домацався. Ба, мачуха сказала навіть своїм звичайним, облесливим тоном, що „тепер - ді тато в такій ласці з Олексою, що ся все село дивує“.

Це мене зовсім збило з пантелику. Тим дужче я ждав завтрішнього дня, щоби побачити Олексу.

Але ще тої самої днини вечором Олекса, довідавшись, що Мирон зо Львова приїхав, прибіг до мене. Я вже повечеряв і саме щойно йшов спати до стодоли, коли побачив Олексу, ідучого горі берегом своїм звичайним повільним, твердим поступом. Його низька трошки підсадкувата стать, довгі жовнярські вуса, великі сірі очі і те напів добродушне, напів їдко, насмішливе лице, що тепер з ласкавим усміхом було звернене д'мені, все те живо прикликало в моїй пам'яті давнього Олексу, молодого жвавого урльоппника¹, котрий мене малого носив на руках понад річку, де тато небіжчик, із другим Сторожем ловив риби.

— А прецінь раз, прецінь!² — говорив повільно Олекса, підходячи до мене.

¹ Урльоппник — салдат, що приїхав на побування.

² Прецінь раз, прецінь — вкінці раз, або нарешті.

Ми привіталися.

— Що ж ти, брате, на нас загну́вався, дуже щось довго межи панами бувши! — сказав він, а на лиці його мигнув їдкий усміх.

— Та, — відповів я, — що ж робити, брате, коли мене пани так полюбили, що й на світ дихнути не пускають!

— Ага, видно! — сказав Олекса.

— Якось то ми, Сторожі, не маємо в них ласки, — замітив я.

Олекса якось сумно всміхнувся. Моя замітка доткнула його, видно, в болюче місце.

— Що ж ти, йдеш уже спати, — закинув він.

— Та от вибрався, але де його спати, не хочеться.

— Ну, то може підеш зо мною подивитися по Сторожівщині. А то й так хто знає, чи швидко тебе другий раз увидимо.

Я пішов, не відказуючись.

Стежка вела долі городом, через річку та пастівники, а туди півперек поза село на Сторожівщину.

Довгу хвилю ми мовчали. Я бачив, що лице Олекси звільна насуплялося, немов якісь не-веселі думки шибали по його голові.

— Ну що ж, Олексо, — перервав я перший мовчанку, коли ми вийшли на пастівник, — розкажіть мені, що тут діється, як вам проживалося за ті роки.

— А що нам, от як нам, — відповів неохітно Олекса. — Все по-старому. От ти би радше розповів, що там з тобою.

При тім поглянув мені в лице з таким дивним виразом, що я не знав, що й сказати.

— Ех, брате, брате, — сказав він жалібно, — не того ми від тебе надіялися! Ми гадали:

от чень хоч один із Сторожів, та діб'ється до чогось, буде й нам поміч, а воно ще от що, така ганьба!

Олекса урвав і відвернувся від мене.

Ці слова, так згори¹, відразу висказані, вдарили мене, мов молотом у голову. Мені кров ударила в лице...

— Як то, „ганьба“? — ледве прорік я дрожащим голосом.

— Ба, а що ж, честь? — підхопив Олекса, — сидіти в арешті між злодіями, та й за що?

— Ну за що, за що? — спитав я.

— А пан-біг тебе знає, за що. Ци² ти вбив кого, ци ограбував, ци що, хто тобі свідком? От про нас, то вже бодай усі говорять, що розбійники там, ну чорт їх знає, але бо про тебе ми того не чули! Аж нараз бух! А щось уже мусіло бути, адже тебе за щось засудили!..

Як прикро, тяжко, страшно стало мені на таку бесіду! Глибока, пекуча біль відізвалася в серці, здавила груди. Так, значить, я вже до того дійшов, що й рідня відвертається від мене, — ба ні, — що навіть Олекса, той нещасливий, вічно погорджений і переслідуваний, котрий, хто знає, колись надіявся від мене підпори та порятунку, тепер відтручує мене! А що ж то мусить гадати о мені вітчим? Мені тепер аж доразу прояснилася його холодно-солодка бесіда. Мені стало страх погано. Весь світ видався мені чужим, холодним, неприступним. Я чувся відірваним від усього, чув, що всяка здорова зв'язь з життям у мене перервана, чув, що будь воно так довше, мені прийдеться вдуріти, зробити собі смерть. Я рішив-

¹ Згори — вперед, рішуче.

² Ци — чи.

ся розказати Олексі все, роз'яснити йому свою провину.

— Ну, що ж ти мовчиш, не скажеш, що там з тобою було? — спитав Олекса вже трохи ласкавіше, видячи, що мене глибоко вразили його слова.

— Мовчу, бо що маю казати? Виджу, що й ти повірив тим брехням, які про мене рознесли. Зачну правдатися, то скажеш, що брешу.

— Те-те-те! — відказав Олекса. — „Повірив брехням“! Хто його знає; що люди говорять, те я тобі кажу, а відки я можу знати, чи то брехня, чи ні? Скажи ти всю правду, то тогди буду знав. То добре, що ми й стільки дізналися. А то от рознесли були чутку, що ти вже стратився, а другі кажуть: ні, його до Берна¹ повезли на ціле життя! Ех, що ми тут вже й наговорилися й наплакали! Божемоцний. А твої браття!..

— Та як же ж, — спитав я, — як тобі розповідали, що за що ніби я сиджу. Мусіли прецінь казати за що.

— Або я знаю. Говорили всіляко, але я не міг добре розмірковувати, аж ось мені твій вітчим говорить: „А знаєш, каже, за що нашого Мирона заперли?“

— Ну, кажу, за що? — Е, — повідає, — він там десь замішався між якихось, бунт якийсь хочуть робити, бога касують! Ну, — каже, — видиш, чи не вдурів чоловік? Я як тото почув, то сам ем не знав, що казати.

— То так вітчим казав? А не повідав, за що той бунт має бути? Може за Польщу?

— Ні, того не казав.

¹ Берн — коло Відня, там була велика тюрма.

— Погдіть ¹ но ви, Олексю, ви прецінь і в війську бували і всякі речі виділи. Скажіть ви мені, як кому докажуть бунт і забійство і такі другі речі, то як ви гадаєте, як будуть карати? Засудять вони його на місяць або два, чи запотарайкають ² де з на п'ять або й більше літ?

— Е, та то стара байка! Я то й твому вітчимові казав! Ні, кажу, то не може бути. Як би так, то вони би його не на місяць засудили, а де з на 10 літ! А він усе своєї: — „Ей, що ти, каже, знаєш“.

Ми знов ішли хвилю мовчки півперечкою посеред піль, покритих зеленим вівсом. Вже ніч налягала. Перед нами в віддалі здвигався огромною чорною масою Діл, над котрим на заході ще жевріли послідні відблиски вечірнього світла. За нами лишився пахущий пастівник, немов зелене, іскристе озеро, на котре зверху чимраз густішою масою зачала налягати вечірня мряка. Рехкіт жаб нісся з річки широко по росистій траві. Пергачі звивалися в воздуху, мов великі, чорні блискавиці, черкаючи нераз у нечутнім лету поверхність зелені. З півночі повіяло холодом. Ми пішли швидше, щоби завчасу зайти в село. Олексю немов хотів щось питати мене, але не міг якось осмілитись.

— Та що, Мироне, — сказав він накінець, — ану скажи поправді, чи мере ³ ви там хочете бога скасувати, уряд, усьо?

Я ждав подібного питання і всміхнувся.

— А ти як гадаєш, чи мере хочемо, чи ні? — спитав я.

— А хто вас там знає? Я собі гадаю, що то не може бути! Але бо то от у нашім місті,

¹ Погдіть — підождіть.

² Запотарайкають — запроторять.

³ Мере — може.

то є один урядник¹, я з ним нераз видаюся, то він мені раз при пиві говорить: що ти, каже, Олексю, знаєш! Ви гадаєте, що воно так усе, як попи кажуть, і вірите і даєте, то що, а пани та попи сміються з того! Вони нічому не вірять, а кажуть, що то лише така мана на простих людей, щоби їх слухали. Чи правда того?

— Може й так, а може й ні, — відповів я, — тільки ж ти мені скажи, чи судили того урядника так само, як мене?

— Судили? Угу! Він от ходить по місті, як звір, і волос йому з голови не злетить.

— Ну, видиш, то він же тобі говорив проти бога, а його не судили, а від мене ти щось такого ніколи не чув, а мене судили. Значить, то за щось іншого.

— Та воно якось так виходить, — відповів Олексю.

— Отже ж я тобі розповім, за що нас судили. Нам сказали, що ми, нас було кілька люда, зробили межи собою таємну кумпанію, щоби ширити між людьми соціалізм.

— Ага, ага, — перебив мене Олексю, — щось то й тут наш ксьондз говорили про той соціалізм. Скажи но ти мені, що то таке?

— Соціалізм, — відповів я, — то така наука, щоби, от для прикладу, що мають люди обробляти поле по кусничкові, кожний окремо для себе, то щоби обробляти разом, то ніби, щоби все поле збили в один лан громадський і щоби на нім робили всі разом, що вродиться також разом іде до громадського шпихліра, а відтак уряд громадський ділить кожному після того, як робив: робив більше, — більше дістає, робив менше, то й менше дістає.

¹ Урядник — урядовець.

Олекса слухав здивований.

— Ба, та що тото, — каже, — то є така наука?

— А так, наука.

— І тота наука заказана?¹

— Ні, не заказана.

— Ба, то за що ж вас судили, коли не заказана?

— Чуєш, що казали нам, що ми ніби зробили між собою таємну кумпанію, а то не вільно.

— Ну, а ви робили таку кумпанію?

— Та, — кажу я, — нам того на докладь не довели, а тільки виміркували з того, що в нас понаходили листи, що ми писали один до другого.

— Але скажи ж мені, — зачав Олекса по короткій мовчанці. — Тут про вас говорили, що ви уряд касуєте, а ти ось говориш, що буде уряд громадський, щоби ніби паювати, що ся кожному належить?

— А так, — відповів я, — то видно тоті брехали, що про нас таке говорили. Ми тільки того хочемо, щоби кожний працював на користь усієї громади; а тоді вся громада буде могла кожному забезпечити таке життя й таку вигоду, якої тепер не має й найбагатший газда.

— Ба, а то як? — спитав Олекса.

— А так, що як у громаді всі будуть робити разом, то зроблять далеко більше, ніж кожний собі окремо. Бо, чоловік, працюючи порядно, все зробить більше, ніж йому треба до життя. Збіжжя все не з'їсться в громаді, хоч ніхто не буде й голоду терпіти, а як прийдеться продавати, то на гурт і там, де найліпше платять. І тут буде зиск. От возьми бодай такий приклад. Ти знаєш, що тепер повинаходжено різні

¹ Заказати — заборонити.

ашини до господарства, плуги ліпші, сіялки, олотилки, косарки, січкарні і багато других: вони роблять усяку роботу і ліпше і швидше ніж чоловік руками. Один господар не має за що завести нераз і одну таку машину, а вся громада, господарюючи враз, ніби одно велике ґаздівство, може легко посправляти такі машини: тоді до тої роботи, що тепер потребує місяць часу, вистарчить дві неділі, то значить, що як тепер усі люди роблять раз-у-раз по цілому дневі, тоді будуть могли робити по пів дня. Ще й друга користь може з того бути. Тепер, як видиш, кожний ґазда про себе займається однакою роботою: все коло поля та й коло поля. А як усі господарства в цілій громаді перейдуть в одно велике господарство, а при машинах не буде потрібно стільки людей до поля, що тепер, то одна часть буде мусіла взятися до всілякого ремісла та торгування. Тоді буде також досить рук, щоби повисушувати багна, помурувати гостинці¹, повикорчовувати хаші, плекати бджоли та худобу. Діти, що тепер літом пасуть худобу, будуть могли ходити до школи, бо на них уже не будуть кожную дрібку старатися родичі, а громада. Громада ж для свого добра схоче мати з них здорових і розумних людей. Таким способом можна буде допомогти всім бідним, можна буде так зробити, щоби не було ні бідних ні багачів, а були всі рівні люди робучі, котрі за свою працю жили б хороше і в достатку і не терпіли б такої нужди як тепер.

Олекса мовчав. Помимо густого змроку² видно було по нім, що думка в голові заво-

¹ Гостинець — шосейний шлях.

² Змрок — смерк, сутінок.

рушилася, що старався поняти і розміркувати собі все, що чув.

Тимчасом дійшли ми до Олексової хати. Обгороджена старим, напіврозваленим плотом і захищена кількома напівпідсохлими яблінками, вона схилилася в один бік, бовваніючи в сумерці старою, попридираною стріхою, та покривленими стінами, що ледве держалися на підпорах.

— Ось і мої палаци преписні! — промовив Олекса з гірким усміхом. — Ходи, брате, посидь трохи, побесідуємо.

Ми ввійшли. В хаті була Олексова жінка Олена, молода ще, але з нужди дуже помарніла молодиця, а довкола неї стояла ціла купка дрібних дітей. Вона годувала їх черешнями, а найменше держала коло грудей. Вона з великою втіхою почала вітати мене.

— Ну, боже милий, не гадали вже ми вас видіти, як розпустили чутку: „Ого, нема Сторожка Мирона!“ Що я ся тогди наплакала!...

Олена й тепер зачала обтирати очі рукавом. Олекса за час нашого вітання стояв збоку, всміхаючись добродушно та поводячи очима по хаті. Хата була крайнє бідна, посудина вся нужденна, діти марні і слабовиті (вони вже від тижня жили майже черешнями, бо хліба не стало, а бульби¹ нової, єдиної підпори в передновинок ще не було!).

— Видиш, то мій двір! — відозвався Олекса. — Ну, але сідай же собі!

Я сів. Олекса присунув собі столець і сів насупроти мене. Він почав було заходитися гостити мене, але я відмовився. Олена зачала розповідати дещо про своє життя і про те, як

¹ Бульба — картопля.

вітчим збиткується над моїми братами. В мене духу не стає повторювати ті страшні факти, — вони записані в мене глибоко в серці, — а вам до них нема ніякого діла.

Олекса за той час, хоч і мішався нераз у жінчину бесіду, — видно було думав про що інше. Коли Олена скінчила, він звернувся знов до мене.

— Ну, дивна ж у вас тота наука, що ти мені казав. Мені видиться, що в ній багато правди.

— Яка то наука? — запитала Олена.

Олекса почав своїм способом і своїми словами роз'яснювати їй, в чім діло. Вона дивувалася, схапувалася з місця і скрикала час від часу: „Ну, ци видиш! Нераз чоловік сам собі таке дещо гадає, а воно от і в школах того вчать“. Олекса, розповідаючи їй, сам розгарячився, — його сірі очі почали блищати, він не міг спокійно всидіти на місці і вкінці скрикнув:

— А боже, боже, чому то чоловік темний, чому то не видить нічого, що ся в світі діє! Ну, дивися, жінко, якби всі люди до того дійшли, то що би їм було за тяжко зробити так? І заборонити б їм ніхто не смів! Ну, але скажи мені, брате, коли тота наука не заборонена, то за що ж на вас таке кричать?

— Є це різні тому причини, — відповів я. — Кричать найбільше погані люди, дармоїди, деруни, бо видять, що якби до того дійшло, то би їм нараз усьо урвалося. А друге кричать дурні, котрі не знають, чого ми хочемо: їм наговорили, що ми бунтівники, хочемо різати панів, попів та євреїв, ну і кричать. А ми, як сам видиш, не то що різати ані навіть виганяти нікого не гадаємо, але й овшім, чим більше люда, тим ліпше. Більше рук до роботи, то й робота ліпше піде. Розуміється, що хто не буде

робити, то й нічо не дістане і може собі рушати на чотири вігри.

— Так, так, так ся належить! — аж скрикнув Олекса. — Ци раз я те саме говорив от нашим панам: даром людську кров п'єте! За що вас бог на світі держить? Так, брате мій любий, того ся держи, від того не попускайся, хоч би мали так на тебе всі кричати, як ось тут на мене в селі!

Я всміхнувся.

— А хіба ж уже, богу дякувати, не кракують? Не бійтеся, є вже й тепер такі, що якби могли, то би мене простою дорогою виправили на шибеницю! А попуститися того, як самі видите, не зовсім легко. Скоро чоловік раз пізнав правду, то вже від неї не відречеться, доки, розуміється, він хоче бути чесним чоловіком.

— Ну, а як же ж ти гадаєш, що буде далі з тобою?

— А що буде? Гадаю деяким способом заробити стільки, щоби можна купити ґрунт, тоді піду та буду господарити: може на що людям пригоджуся.

Олекса й Олена видимо не надіялися того. Їх здивувала моя бесіда.

— Як то, тільки роки вчившись, а всьо надармо?...

— А то чому надармо? Чи ви гадаєте, що той лиш учиться не надармо, хто вийде на попа або пана та може людей обдирати? Ні, брате, тепер найвища, найкраща наука: вміти чесно жити на пожиток бідним, а не на їх нужду. Тепер найвища наука каже, що треба робити, працювати для громадського добра. Тепер наука каже, що то, що я вчився через тільки літа, то це я так як би довг затагав у всіх людей, що мене вдержували, давали мені книжки, одіж, страву, бо

на все те я прецінь не заробив. Отже той довг треба як мож найсовісніше сплатити!

Підчас моєї бесіди лице Олекси прояснювалося, наливалось кров'ю, — він встав зо стільця і коли скінчив, хопився за чоло і скрикнув.

— Чуєш, чуєш, Олено! Слухай, що він говорить! Розумієш усьо? Ох, брате, брате любий! Чень то бог дасть, що з наших Сторожів буде колись світові якась користь, бодай на макове зерно! Най тебе бог держить на тій дорозі, колись раз на ню став.

Він кинувся обнімати й цілувати мене. Олена, втираючи сльози рукавом, також зблизилася до мене, малі Сторожі обступили мене, щебечучи та обзираючи. В моїх очах по двох довгих-довгих літах перший раз закрутилися чисті сльози зворушення. Ввесь світ мені прояснився, нова сила вступила в мене, немов це кожне з тих бідних, прибитих недолею, погорджених людей частину свого життя, своїх надій, свої сили вливало в мене!

Але що ж, добродії, такі хвилі лучаються тільки „проскрибованим“, так як той тільки чує вдсятеро живіше красу життя, хто стояв під ножем ката! Правда, життя „проскрибованого“ часами сумне й важке, — але серед наших гнилих обставин його тільки й можна назвати життям. Внутрішній супокій, сила й ясність переконань, чиста совість і боротьба, вічна, ненастанна боротьба проти темноти, фалшу й дармоїдства! А ще до того такі хвилі, з котрих одна стоїть за все життя, життя в затроєнім удушливім воздуху недумства!

Ех, добродії, для самої боротьби, для кількох таких хвиль варто плюнути на всі „пута“, варто стати „проскрибованим“.

1878 р.

НА ДНІ

I

З полудня одної хорошої, весняної неділі здивувалися дуже два поліціяни, що сиділи в „стражниці“ дрогобицької комуни. До стражниці приведено якогось панка, молодого ще, середнього росту, в запорошенім, але досить поряднім уборі.

— А цей відки?—спитав капраль і змірив молодого чоловіка від ніг до голови осовілими від напиту очима.

— Староство прислало, має йти „на цюпас“¹, — відповів поліціян, що припровадив панка.

— М-м-м, — замичав капраль і встромив очі в стоячий перед ним таріль з останками м'яса та салати, а відтак підвів їх трохи, щоб полюбуватися повною „гальбою“² пива, що ждала своєї черги.

Поліціян тим часом видобував з-за пазухи письмо і подав капралеві. Це був засуд староства. Капраль узяв письмо до рук, розвернув, поглянув сюди й туди і почав слезбездати³

¹ На цюпас—етапом.

² Гальба—півлітри.

³ Слебезувати — буква за буквою розбирати.

назву приведенного цюпасника, але не можучи мабуть швидко впоратися з тою роботою, запитав його самого:

— А як ся пан називає?

— Андрій Темера.

— А відки?

— З Тернополя.

— З Тернополя? Гм! А чого ж то пана сюди занесло аж з Тернополя? Га?

Темера немов і не чув того питання, стояв, та й роззирався по стражниці. Свій капелюх і пальто він положив на кріслі.

— За чим пан тут приїхав? — спитав другий раз капраль погрізно.

Темера спокійним твердим голосом відповів:

— Менша о те.

Капраль витріщив на нього очі, далі поміркувавсь.

— Але не менша, прошу відповідати на моє питання!

— Не до вас належить мене про те випитувати.

Капраль почервонів зо злости, але прикусив зуби.

— Ось, мудрі ви, паночку, най ся преч каже!¹ А що ви за ремеслом балуєте?

— То вже моя річ, — відказав Темера й почав ходити по стражниці та позирати крізь вікна на гімназіяльний город, залитий зеленню всякої деревини. По кручених стежках города ходили в празничнім строю люди всяких станів, а всі веселі, свободні... Відтам чути було й дитячий дзвінкий сміх і жіночі срібні голоси й якесь любе шептання з- посеред потопа листя, з- посеред шуму та шелесту живої буйної ростинности. Хмарка жалю і смутку пробігла по вродливім,

¹ Най ся преч каже — дур йому.

молодім лиці Андрія, якась тривожна думка защеміла в його серці, вуста дрогнули судорожно, а очі так і впилися в те зелене озеро, розкішно дишуче в яркім соняшнім промінню.

— Ов, паночку, дуже ви, бачу я, премудрі, а такі молоді, — говорив капраль, гнучи в собі злість, і спорожнив півгальби пива. — То не добре, як хто завчасу так змудріє, недовго такому й жити на світі! Ну, але може тепер ваша ласка загостити до нашої „салі“. Ми тут для таких мудрих панів маємо осібну салю, пишну салю, ха ха ха!

Темера швидко обернувся. На його лиці видний був неспокій.

— А пан інспектор швидко прийде? — запитав.

— О, швидко, — відповів насмішливо капраль.

— То може би я до того часу міг тут перечекати? — сказав Темера, не зважаючи на тон, яким капраль сказав те „швидко“.

— Е, то все одно, чи тут чи там, — відповів капраль, — тільки що там безпечніше, та й там ваше, паночку, належне місце. Ану, будьте ласкаві потрудитися.

— Але я би просив мене тут лишити, коли можна, — просив Темера.

— Не можна, паночку, не можна, — солодив капраль, рад що може відплатитися непокірному.

— Пане капраль, — вмішався поліціян, що досі сидів мовчки коло столу, — та там тісно, вісім душ!.. Може би того пана тут лишити, заки пан вахмістр прийде.

— Га, що? — гаркнув капраль. — Вісім душ? А мене то що обходить! Попри вісім і дев'ята влізеться. А врешті як хочеш, то най лишиться й тут, але на твою відповідь!

— На мою? А я що таке? Як же я можу брати арештанта на свою відповідь!

— Ну, коли не можеш, то не тикай же свого рила там, де тебе не просять,— відрізав капраль, узяв з клинка ключ і пішов наперед. Темера взяв свій капелюх і пальто й пішов за ним.

Сіни були невеликі і вели з одного боку на довгий, теребовельськими плитами мощений ганок, а з другого на коритар. Зверху лилося ясне соняшне світло й досягало аж до коритарного порога. В коритарі не було нікого. Стіни чисті, помальовані, підлога камінна, стеля легка, не склеплена, чисто вибілена, — все те надавало тому тісному і не дуже довгому, видному коритареві досить свобідний, привітний вигляд. Ідучи попри ті стіни, розмальовані в зелені квіти та орнаменти, нікому певно й на думку не прийшло, щоб за ними могло критися щось погане, щось якраз противне цьому виглядові, щось зовсім суперечне з усякими поняттями людськими про людське житло. Тож і наш Темера ступав за капралем спокійний, задуманий трохи, але не про свою теперішню долю, а про якісь далекі, кращі, пробуті хвили.

Один ступінь від порога капраль зупинився і задзеленькотів невеличкою залізною колодкою, що телімбалася при малих букових, вимитих і зовсім майже неокованих дверях. Він довгий час термосив нею, заким уткнув ключ у дірку. Зацигикав ключ якимось смішним, веселим скреготом, брязнула колодка, відхилилися двері, відступився капраль, та беручи за плече Темеру і попихаючи його наперед себе, сказав п'яною насмішкою:

— Ну, прошу, прошу!

Темера зразу став у дверях немов остовпілий. Густий сумерк смолою вдарив його в очі і на хвилю осліпив їх доразу. Йому мигнула в голові думка, що оце перед ним нараз відчинився вхід до якогось таємного льоху підземного, про які він читав у давніх повістях. Внутрі тої темної печері він наразі не міг доглянути нікого і нічого. Щось немов міцна, невидима рука вхопила його за груди і сперла на порозі, не пускаючи до середини. Але видима рука капраля була, видно, міцніша і пхнула його до середини, а відтак зачинила за ним двері темної западні.

Вн стояв коло дверей і обзирався довкола, слухав, чи не почує голосу людського, але не чув нічого. Аж по якімось часі око його настільки привикло до сумерку й натужилось, що міг докладніше розглянути своє нове мешкання. Це була цюпка не більша шости кроків уздовж та чотирьох вшир, з одним маленьким, загра-тованим вікном. Тее вікно було прорубане високо вгорі, трохи не під самою стелею, і виходило на ганок, та так, що через нього видно було тільки сірі від старости гонти та лати піддашка, що звисав над ганком. Сонце не заглядало сюди ніколи. Стіни тої цюпки були брудні та нечисті понад усякий опис, а долом покриті трохи не крапистою вогкістю. Асфальтова підлога була вся мокра від поналиваної води, понаношеного не знати від якого ще часу болота та від харкотиння. Двері з середини не були такі жовті та невинні, як знадвору, — вони були чорні від вогкості і перековані навхрест двома залізними грубими штабами а навіть мала квадратова дірка вирі-

зана в них для продуху була заткана дерев'яною дошкою й забита скоблем. Насеред казні стояло вузьке залізне ліжко з сінником, вогким і брудним як усе, напханим давно невідмінюваною перегнилою соломою. В куті під стіною стояло друге таке саме ліжко. Ні простирала, ні верети¹ ніякої, ні звичайної арештантської подушки солом'яної не було. Воздух у тій казні був густий та задхлий, бо ані вікно, ані двері не могли впускати стільки свіжого повітря, скільки було треба. А в куті близь дверей стояла звичайна арештантська посуда „катерина“, приткана про славу якоюсь щербатою, непристаючою накривкою, і від неї розходився вбиваючий смід, наповняв казню і проймав собою все, окружав усі предмети в тій пекельній катівні, немов обдавав їх якоюсь атмосферою огидства та прокляття. А близь тої посуду стояла друга — великий, угорі широкий, нічим не прикритий скопець з водою — до пиття!

Довго роззирався Темера, сильно натужував свої непривичні очі, поки розглядів усі ті предмети, глузуючі з нього своїм нехарством, своєю нелюдською поганню. Його серце здавилось, мов у льодових кліщах, поганий, вонючий воздух захопив йому віддих, і він закашлявся, аж сльози стали в очах.

В казні ще ніхто не відзивався, хоч і чути було важке сапання кількох немов надавлених грудей. Темера почав роздивляти своїх товаришів недолі.

На сіннику під стіною лежав простягшися і пакаючи череп'янку-люльку дід коло п'ятидесяти літ, з чорною, кругло обстриженою бородою, з повним, набресклим лицем, зі щудлом²

¹ Верета — рядно.

² Щудло — дерев'яна нога, колодка.

при правій нозі. Це був впрочім плечистий, кремезний чоловік. Його дрантива сорочка була брудна, немов кілька місяців непрана. Він лежав, оперши голову на лікоть руки, а ноги накрив полотняним, брудним кафтаном. Його невеличкі сиві очі спокійно, трохи навіть смішкувато дивилися на нового арештанта — панича.

При ногах діда, скулившись вдвоє, мов песик, лежав невеликий чорноволосий хлопчик в чорних міських штанах, в брудній сорочці зо склепового тонкого полотна, немилосердно пофалатаний¹ на всі боки, так що всюди з-під шмат виднілося буро-бронзове тіло. Лиця його не міг Андрій доглянути, бо він спав твердо і не прокинувся навіть від стуку дверей.

На другім ліжку лежав чоловік середніх літ, крепкий, приземистий, з оголеною бородою й обстриженим вусом. Шмаття на нім було добре і не надто ще брудне, — видно було, що недавно він дістався до цього місця „смирада і печалі“. А тільки його понуре лице осунулось і стало темне, мов земля, очі запали глибоко, а мохнаті крепкі руки раз-у-раз мимоволі стискали залізні кавалети² ліжка, немов глядали своєї звичайної щоденної роботи. Він лежав горілиць і дивився прямо в стелю з якимось гнівно-байдужим виразом і ані разу не глянув на нового гостя, аж доки той відтак не заговорив до нього.

Побіч нього, а радше йому при ногах, лежав на суконнім петеку³ замість подушки молодий сільський хлопчина. Його невелике чорняве лице сяло здоров'ям і тою чудовою, ніжною красою рисів, яка нераз лучається в нашого сільського люду, що живе в безпосередній

¹ Пофалатаний — порваний,

² Кавалет — з італійськ. поруччя.

³ Петек — коротка свитка зі стоячим ковніром.

дотиці з природою матір'ю всякої краси. Довге м'яке волосся густою хвилею спадало йому на плечі; спереду було підстрижене в кружок. Великі блискучі чорні очі світилися дитячою лагідністю і цікавістю, обзираючи нового товариша. Тільки руки й ноги мускулісті, рапаві та сильно розвиті свідчили, що той хороший хлопчина не в добрі плекався, але ріс серед важкої праці, боровся довго й тяжко за своє життя. Андрій, дуже вразливий на всяку красоту, довго не міг відірвати очей від цього хорошого лиця, тим ще кращого від многих хороших лиць, що світилося природнім розумом, цікавістю та незіпсованим щирим чуттям.

Прочі жителі цієї „салі“ мусіли міститися на підлозі. Андрієве око швидко оббігло тих нещасних, порозкиданих на мокрій, болотнистій та слизькій від незасихаючого харкотиння асфальтовій плиті. Там під стіною коло самих дверей лежав старий єврей з безмірно сухим нужденним лицем, сухими, мов граблі, руками і з космами сивого волосся на бороді. Його голова коротко обстрижена, спочивала важко звішена на мокрій плиті, а на довгій тонкій шії понадувалися жили, мов понатягане мотуззя. Він спав твердо з роззявленим беззубим ротом, харкотів, мов підрізаний, а з рота спливала по бороді слина. Побіч нього сидів якийсь п'яний, обідраний мужик, у безполій гуні ¹, в чоботях пов'язаних мотузками, в облупленій баранковій кучмі ² в полотняних штанах без одної штанки; замість ремня був оперезаний личаним мотузом. Сидячи на підлозі, він тихо хлипав, немов перед хвилею іно-що перестав плакати.

¹ Гуня — суконна свитка.

² Кучма — висока бараняча шапка.

З другого боку ліжка, коло стіни напротив дверей, лежав якийсь молодий ще чоловік літ не більш 28 до 30, білявий з лиця, з білявим заростом, синіми очима і коротким, русим волоссям на голові. Його борода, видно, давно не бачила гребеня ані ножиць і стриміла покудовчена, мов розруйноване дроздове гніздо. На тім чоловіці було намотано й навішано стільки всіляких шмат, що, лежачи на підлозі, він здавався копицею онуч, що дихала глибоким, важким віддихом в тій перелюдненій і давно не провітрюваній цюпі.

Андрій Темера тривожно, з болючим серцем довго водив очима по тих тілах, по тих лицах людських і сам не знав, що казати, що думати. Скільки горя пекучого, несподіваного й таємного ворухилося перед його очима в тій темній поганій кліті!... Адже це все перед ним — люди, його брати, що так само, як він, уміють чути і красу й погань життя! А ті, що їх держать у тій огидній ямі, — адже й це також люди, батьки дітям, працюючі на хліб, що вміють так само, як і він, чути красу й погань життя! Як же це так, що тут нараз видніється така страшенна пропасть між людьми та людьми? Що це таке? Андрій, немов від важкого удару, похилив голову і опустив рамена. Йому стало в тій хвилі так тяжко, так безмірно холодно й тісно на серці, немов оце хто його з вольного, ясного світа вкинув у глибоку керницю і він упав на її дно розбитий, заморочений. —

Так, я справді *на дні*, — думалось йому, — на дні суспільности, а оце довкола мене що ж, як не подення суспільности, що ж, як не ті викляті парії, націховані страшним, ганьблячим клеймом — бідности?..

— А відки ви, пане? — перший спитав Андрія дід.

— З Тернополя.

— Ба, та що з вами сталося, що вас тут загнали?

— А що сталося! Я скінчив у Львові школи, ну, і їхав сюди на село до одного товариша вчитися з ним. Але, звичайно, чоловік не чується ні в чім злім, то й лиха не надіється. Не брав з собою ніяких паперів ані паса, нічого, — ну, а тут нараз приїздимо. здибають нас шандарі серед дороги, зачинають мене питати. відки й що, — повіділи, що в мене нема паперів, та й завернули мене сюди до староства. Староство випитало, що й як, та й казало мене завести сюди, кажуть, що мене хоче шупасом ¹ відставити аж там, де я родився. Та й таке моє!

— Н-ну, то також! — сказав дід. — От, бачите, паночку, моє також подібне. Я, коли знаєте, з Волощі, тут село таке є, недалечко відси. Служив у ваську ²... відстрілили ногу в Ниталії ³, ну, а як був до васька нездалий, то й відпустили мене. Прийшов я на щудлі додому, нема нічого... хоч жебрай або хоч з голоду гинь, все одно. А тут, видите, чоловік ще чується в силі, встид жебрати, а робити коло хліба годі без ноги. Пішов я до Борислава. Там робота не така, стояча, при корбі. Робив я там щось з десять літ... от, заробляв, щоби животіти... Але, по правді кажучи, бувало й не доїсться, а все відложилося якусь там ча-

¹ Шупасом — етапом.

² Васько — військо.

³ Ниталія — Італія.

сточку за про слабість та старість... Ну, і грошик до грошика, призбиралося дещо, і одєжини трохи придбалося... Звичайно, чоловік живий, живе й гадає... Аж нараз дав пан-біг недугу... звалило мене так за одним разом, як би взяв та косою підтяв. Вилежав я шість місяців в якійсь комірчині.. щастя, що ще не з-за зими. Виходжу якраз зі снігом. Що ж тут робити?.. Гроші за той час розслизлися, одєжу треба було позаставляти... чоловік по слабості лежав би ще, а тут господар виганяє, бо вже нема чим платити... На роботу ставати сили нема... Доленько моя нещасна! Що тут мені діяти? А далі виджу, що куди круть, туди круть, а іншої ради нема, взяв я, встид не встид, пошив торби, та й пішов по хатах за жебраним хлібом. Ну, богу дякувати, якось я тоту зиму тяжку перебув, а оце з весною хотів назад ставати на роботу, коли це здибають мене шандарі, он тут за Майданом. — А ти відки, „дзяду“? — А, — кажу, — з Волощі. — Що, то ти не знаєш, що тепер заказано чужим дідам ходити по селах? Кожне село має само свого діда вдержувати, а волочитися невільно. — Та я, — кажу — не дід; я тільки ось кілька раз пішов випросити кусник хліба, бо слабував, заробити не міг...—Але де там, не дали мені й договорити... ще один, дай му боже царство небесне, в потилицю гопнув так, що я аж лисого вола побачив, та й потягли до староства. А тут пан заступник старости — самого старости не було, вмер — навіть не переслухав мене, а зараз віддав до „малого суду“ за волоцюзтво. Засудили мене на дві неділі арешту і на цюпас до мого села. Відсидів же я ті дві неділі, а відтак

¹ Дзяд — з польськ. жебрак.

мене перевели сюди, та й тут я вже, богу небесному дякувати, от у п'ятницю буде півтора місяця, як кисну. І ніби то рахується, що не на карі, а тут най бог заступить, щоби й кара така була!.. Пекла не треба, не то що! Та й не знати, доки ще того буде, бо тут якось не квапляться і гадки не мають!

— Ну, і як же ви тут сидите, раз-у-раз?— питав Андрій. — На прохід тут не пускають?

— Е, де тут який прохід!— відповів дід, усміхаючись. — Але пускати пускають... щодень зрана йдемо місто замітати.

— Всі?

— Ні, от я та й Митро, цесь от малий бойчук, та й Стебельський, он той, у шматах, а більше ніхто.

— Ну, а решта не виходять ніколи на свіжий воздух?

— Та не виходять, хіба що часом оцей ґазда йде на місто за хлібом. Ну, а оцього старого єврея та й тоту плачущу Магдалину в півтори штанці та й в півгуні, то нині лише що привели, то ще не знаю, що з ними буде. Та от єврей, то він уже сидів там у Бориславі щось зо два місяці до цюпасу, то каже, що вже його папери прийшли, та й десь завтра-позавтра піде. Ми оба добре знаємося, тяг неборачисько зо мною корбу в Бориславі довгі роки! А тепер, адить, усіх з Борислава женуть цюпасом, хто не має книжки. Та й його зляпали.

Андрій поглядів на нужденне, сухе лице єврея, що здавалося немов зроблене з патишків і обтягнене бурим, поморщеним сап'яном. Тяжке хрипіння в груді віщувало, що цьому чоловікові недовго вже жити на світі, а вся його постать аж надто голосно говорила, що й

минуле його життя було не життя, а вічне нидіння та бідування.

— Щира то душа, — говорив дальше дід, — золоте серце. Щоби сам не знати в якій біді, то ніколи не буде перед другими розводити своїх жалів, а вже другого пожалує й pomoже, чим може, так, як рідний брат. Та таких ви небагато знайдете, бігме небагато. От, звичайно, зріс межі нашими людьми, бідував, працював сам відмалу, так як наш чоловік, то тепер, якби не та борода, не пейси та не тота бекеша, то по його натурі ніхто би не сказав, що то єврей.

— Ну, а як же ж ви тут живете? — питав Андрій, розглядаючи ближче казню, до котрої його очі почали звільна привикати. Він побачив залізну піч, вмуровану до половини в стіну в головах того ліжка, на котрім дід лежав, а на печі побачив великий житній хліб, який продають передміщанки щодень на дрогобицькім ринку.

— Та як живемо, — відповів дід, — хлібом живемо, та й по всьому.

— Самим хлібом?

— Самим хлібом.

— А теплого нічого?

— Е, паночку, вже, богу дякувати, півтора місяця, як в моїм роті не було нічого! Та й відки тут взяти? Чоловік дістане на день тих 14 крейцарів, то що ж за них купиш? За 10 крейцарів хліба на день мало, а тут би ще соли купити, цибулі десь-колись, та й по грошам. От, адить, беру що другий день по такому хлібові, — коштує 20 крейцарів — часом мені з нього лишиться кусник на третій день, то вже тоді й купую сир до цибулі. Якби гроші, то би мож купити на місті фляків, коли ж бо що, мищина така, як долоня, та й 5 кр.,

що я тим наїмся?.. Волю вже цибулі купити, то маю того ціле наруччя¹, є що до хліба на цілий день. А от тоті другі, нівроку, то й того не мають; як візьме один з другим той хлібець за 10 кр. рано перед себе, то не лишить і кришки, з'їсть усе, а відтак чекає аж до другого рана. Лиш от той бойчук робить так, як я, що бере великий хліб на два дні, то ще якось виходить. Але він би міг ліпше стояти², бо не може їсти того сухого хліба; тільки що тоті тут—дід показав ногою просто себе на сплячого скуленого хлопця—тоті забирають у нього. Свій з'їдять рано, а з полудня до нього, так як до своєї комори: — Митре, давай хліба! — А він, дурень, дає.

— Та щьо ж я буду хліб держати, а вони будуть голодувати, — відізвався дзвінким голосом Митро, і чудовий, лагідний усміх розлився по його хорошім лиці, заіскрився в його великих очах, додаючи їм ще більше краси й принадності.

— Ну, ну, ти, дурнику, повидів би ти, що би вони тобі сказали, якби вони мали, а ти не мав та голодував. Випросив би ти в них, але хіба каменя голову провалити!

— Та щьо, — сказав Митро попросту, — то я би й не просив у них.

— А ти за що тут? — спитав Андрій Митра, обертаючись до нього. — За що тебе сюди за-тащили? Кому ти голову провалив?

Митро засміявся.

— Та нікому, — сказав він, по-бойківськи протягаючи голоса. — Мене взяли з Борислава, що книжки не маю.

¹ Наруччя — пучок.

² Ліпше стояти — краще почувати себе (з матеріальної сторони).

— А ти відки?

— Та з Дзвіняча. Мама вмерли ще на „коляру“¹, а тато відтак зачали пити, продали ґрунт, далі й хату задовжили, а тої осені взяли та й умерли. А я пак щьо мав робити? Ішли наші парубки до Борислава, та й я з ними Ну, та щьо я зароблю? Ні згодитися не вмію, ні потягнути не здужаю, от хіба до млинка, та щьо з кибля вібирати, ну, то за те платили по штири, а найбільше п'ять шусток². Перезимував я там якось, а на весну хотів іти де в службу, аж тут мене взяли.

— І довго сидиш?

— Та вже от місяць, — сказав Митро спокійно, своїм рівним, дзвінким, мало що не дитячим голосом. — Ми тут всі із Борислава, — говорив далі Митро, — лиш от Стебельський ні.

— Ну, цей собі, правду сказавши, сам біду найшов, — сказав усміхаючись дід. — Учений чоловік, „гімназію“ кінчив, усі кляси, а тільки, видите, тут (дід помотав долонею коло чола) щось йому хибує. Писав у Самборі при старостві, відтак, каже, в якогось адвоката, а далі зовсім опустився.

— Діду, діду, — перебив його в'ялий, мов півсонний голос Стебельського, — та говоріть бо під-правді! Що то значить „зовсім опустився“? Як то я так зовсім опустився?

Дід усміхнувся.

— Та видите, — сказав він до Андрія, — почало його щось гризти та лоточити³ всередині. „Що це, каже, я роблю? Пишу отут, а до чого те писання здале? Тільки люди від нього пла-

¹ Коляра — холера.

² Шустка — 10 копійок.

³ Лоточити — пиляти, діймати.

чуть та проклинають. А я за те ще від них гроші беру!“ Ну, і так йому ті людські сльози збридили писання, що взяв та й покинув. Свое панське шмаття попродав і почав уже сам собі робити. Гляньте лише на його мундур! Це він сам собі таке викравцював!

— Чоловік, що у всьому сам собі не може вистарчити, — проговорив знов Стебельський вперши блудний зір у темний кут казні, — мусить затягати довг у других. А хто затягає довг, той довжник... Мусить віддати? А тут вірителі — хлопи, баби... плачуть і кленуть! Спати не можна вночі... страшно... все чуєш плач і прокляття. А найгірші ті діти — такі нужденні, голі, попухлі... і не кленуть, тільки плачуть і вмирають. Як мухи гинуть... Я через два роки заснути на волос не міг, усе той плач уночі чув. І мусив покинути все. А як почав сам собі вистарчати у всім, то легше стало.

— Як же ж ви самі собі вистарчали? — запитав його Темера.

— Як? — І Стебельський звернув свої мляві очі на нього. — Попросту. Роблю лиш те, що нажиток іде: коплю, воду ношу, худобу пасу. Їм тільки те, що зароблю. Одягаюся в те, що сам собі зладжу. Сплю на землі. А перша річ, м'яса не їсти і пера до рук не брати. Бо м'ясо доводить чоловіка до дикости, а перо в людських руках стається страшніше, ніж львові пазурі, тигрові зуби і гадюча отрута.

— Ну, видите, — сказав дід, коли Стебельський скінчив свою промову, — все в нього такі речі по голові шибають. Ну, а так він хлоп¹ здоровий. І робучий, нема що казати, а щирий

¹ Хлоп — тут значіння мужчина, чоловік.

такий! Уже як що робить, то всю силу, всю душу в те кладе. Отже, кажу вам, покинув панство і наймився в якогось господаря на службу. Та що, і там не міг довго витримати.

— Ба, та як його витримати, — сказав байдужим голосом Стебельський, — коли господар — багач, слуг понаймав, сам нічого не робить, а слугу, скоро щонебудь, та й трах у лице!

— Огаке його всюди було! — сміючися сказав дід. — Зовсім так, як то приповідають, що дурня і в церкві б'ють. А шкода його! Вчений чоловік, із попівського роду. І книжки має ще свої, читати не зарікся. Навіть сюди з собою привіз, та поліціяни відібрали.

— То відки ж він сюди приїхав?

— Та чуєте, з Самбора. Там у Самборі він жив довгі літа, ніхто йому нічого не казав, аж нараз цієї весни зачув якось, що поклич сталася, кличуть резервістів до зицирки¹. А він бачите, родився в тутешнім циркулі² та й узявся, приїхав сюди, ніби до вояка ставитися. А в нього вже абшит³ є, ще відколи пальці відморозив.

— А він же як пальці відморозив?

— Кажу вам, що в нього в голові... теє... Ну, розказував мені: іду я раз зимою, а мороз був тріскучий; іду до Самбора десь з якогось села, а на дорозі якесь залізо лежить, штаби кусень, чи що. Е. каже, гадаю собі, чиясь згуба, треба віддати до поліції, най оголосять. Та й узяв дурень того залізо в голу руку і ніс більше, як мило.

— Півтори милі, — поправив сам Стебельський, що лежав на землі і слухав цієї бесіди.

¹ Зицирка — військові вправи.

² Циркул — повіт.

³ Абшит — з німецького, звільнення з війська.

Андрій озирнувся на нього, а дід балакав далі, немов то й нічого його не обходило, що Стебельський слухав його бесіду. — Приносить до поліції, а там усі всміх. Ба, далі хочуть брати від нього те залізо, а тут, гов, залізо прикипіло до руки. Зараз його до шпиталю, але що не було ради, мусів доктор повідрізувати пальці.

Стебельський мов на ствердження цієї бесіди підняв догори праву руку, на котрій усі пальці були п'єрвізовані по перший кичеренок¹.

— А шкода його, вчений чоловік, та й нікому нічого злого не вдіє, спокійний. Також його мають везти на місце вродження, вже ось місяць сидить. Та й ще держать його тут, в такий муці, і не досить на тім, щодня дають йому 14 кр. з його власних грошей. Бо як його поліціяни спіймали, таки на двірці² скоро йно приїхав, то відібрали тутка в нього той абшит, та й 39 ринських, і з тих грошей його й годують.

— І свідоцтво шкільне з восьмої класи, — доповнив Стебельський, — три книжці, 39 ринських і свідоцтво шкільне з восьмої класи, — пробубонів ще раз, немов учився напам'ять цього речення. А відтак підвівся на підлозі, сів і обертаючи своє біляве лице без барви і без виразу до Андрія, спитав:

— Et dominus... intelligit latine?

— Intelligo.

— Et germanice.

— Intelligo.

— Und sie... Sie kennen die allgemeine Geschichte von Gindely... die hat man mir abge-

¹ Кичеренок — щиколоток.

² Двірець — станція, вокзал.

nommen, drei Bände: Geschichte des Altertums, Geschichte des Mittelalters und die... die Geschichte der neuen Zeit¹.

— Вчений чоловік... розумна голова... — лепотів сам про себе дід, — та й шкода його, що так пішов! То вже така їх фамілія... І мати небіжка так пішла...

— Et quas scholas dominus absolvit² — питав дальше Стебельський.

— Я був у Львові на філософічному виділі.

— Ergo philosopham maforem!³

— Ні, — сказав Андрій, — філософія одна, нема меншої ані більшої, хіба є менше фалшива і більше фалшива, впрочім і те ще господь святий знає!

Стебельський слухав тих слів із випуленими очима, немов не розумів із них і одної йоти, відтак схилив голову і ляг назад на мокру, слизьку від харкотиння підлогу.

IV

— А оцей хлопак, — сказав дід по хвилевій мовчанці, вказуючи ногою на сплячого на його ліжку чорноголового хлопака — то таки тутешній. Це, бачу, з тих „кишенькових майстрів“. Не знаю, нащо його тут держать та й на яке. А сидить уже також зо дві неділі. Чи як, Митре?

— А от завтра акурат дві неділі, — присвідчив Митро.

¹ Пане... розумієте по латині?

— Розумію.

— По-німецькому?

— Розумію.

— І ви... ви знаєте всесвітню історію Гінделі... її мені відобрали, три томи: старинна історія, середньовічна історія і... історія нових часів.

² А які школи пан закінчив?

³ Отже вищу філософію.

— Не знати, що з ним буде, бо ще його ані разу не кликали „на протоку“.

— Ані разу не кликали, за дві неділі, — скрикнув Андрій.

Таки що не кликали. Сидить та й сидить, і пес за ним не гавкне, а пану інспекторові не квапно діється... Ну, а он той, наш газда, той уже тут зимує.

— Котрий другий? — запитав Андрій, не видячи нікого більше.

— А тут у нас є ще один „бургер“¹.
А встань но ти, легаре! Рушся з місця, гнилище!

За тим дідовим покликом заворушилося щось у зовсім темнім куті покінєць ліжка, і звідтам, мов з могили, звільна піднялася страшна, немов не з цього світу, проява. Це був парубок літ коло 24, середнього росту, широколиций, з плоским, узад відогнутим чолом, з невеликим чорним заростом на вусах і бороді і з довгим, покуйдовченим волоссям, яке надавало ще страшніший вираз його і так страшному та дикому лицю. Очі його, великій нерухливі, світилися мертвим, скляним блиском, блиском вогкогс, гнилого порохна, яріючого серед потемків. Краска лиця, так як і у всіх жильців цієї нори, була якась земляна, тільки що в цього нещасливого лице очевидячки віддавна не було мите, і бруд корою стояв на його висках. Він був впрочім майже зовсім голий, бо годі було назвати одежею сорочку, з котрої мав на собі тільки й усього, що ковнір, рукави і подовжну шмату, що звисала долі плечима аж до пояса. Більше на нім не було нічого. Андрій аж затрясся з жалю і обридження, побачивши тоту до крайности занедбану і здичілу людську

¹ „Бургер“ — громадянин.

істоту Та й не з дображ вона здичіла! Поглянувши ще раз уважно на цього чоловіка, Андрій побачив, що ноги його були попухлі, мов коновки, і блищали якимось синявим полиском, властивим водяній пухлині. Так само й живіт його був страшно великий і надутий і нагадав Андрієві тих американських дикарів, що їдять землю і котрих рисунки з такими же страшно надутими животами він колись то видів. Тільки руки, сильні і здорові, свідчили, що й це людина робоча, хоч не знати, якою нещасливою долею відірвана від праці і вкинена сюди на свою загибель.

— От видите, це наш бургер, а радше Бовдур, — сказав дід, — він Бовдуром прозивається. Він тут газда в тій казні, бо тут такий звичай, що хто найдовше в казні сидить, той стає газдою. А він тут, богу дякувати, перезимував. Адить, який відситився! Нівроку йому, красний¹! Ми його таки держимо на показ, чень би його хто купив на заріз. Уже тепер небагато його й годуємо, все лежить та лежить, бо, бачите, він так відситився, що не може добре стояти на ногах. Тільки руками що зарве, то вже його, — о, в руках ще міцний, ну, але то байка, виросте й з того!..

Всі в казні зареготалися з тих дідових жартів, крім Андрія і Бовдура. Цей останній усе ще стояв на тім самім місці, де перший раз показався Андрієві, стояв та хитався на своїх грубих, попухлих ногах, — стояв та туманів, немов надумуючися на якийсь смілий учинок, а крізь його напівотворені сині уста видно було затиснені зуби, немов він усю свою смілість збирав, щоби зважитися на задуманий поступок. А

¹ Красний — гарний.

очима звільна-звільна ходив по казні, хоч погляд його все спинявся на чоловіці, що лежав горілиць на ліжку і дрімав серед неголосного гомону в казні.

— Він у нас ні на місто не виходить, — говорив дальше дід, — ні на роботу не йде; зразу сам не хотів, а тепер хоч би може й хотів, то його не пустять.

— Овва, й сам не хочу! — відіззався хриплим голосом Бовдур. — Дідько їх бери з їх роботою! Хто мені що за ню дасть?

Сказавши це, Бовдур переступив через сплячого на підлозі старого єврея переступив через хлипаючого мужика і нетвердим поступом пішов до скіпця, підняв його догори, мов пірце, напився води, а відтак сягнув дрімаючому мужикові під голову, видобув невеличку череп'яну люльку, вишпортав з неї недокурки продишеного тютюну, т. зв. „багу“, всипав її собі в рот і звільна почав румегати, спльовуючи час від часу якусь чорну мазь, котра ліпилася по стінах і по підлозі. Сповнивши те сміле діло, він аж відідхнув легше, став насеред казні і махнув рукою:

— Отже не піду їм на роботу! Чорта лисого з'їдять! Радше ту й розігніюся, а не піду! — При тих словах він знов плюнув чорною мазею на стіну, саме понад лицем сплячого старигана.

— А за що ж тебе тут держать так довго? — спитав тремтячим голосом Андрій. Бовдур видивився на нього якимось дико, немов Андрій тим питанням вразив його в дуже болюче та недотике місце.

— Держать, бо держать! — бовкнув він, а дальше додав: — Хотять мене вести цюпасом до того села, де я родився, а я кажу: Я не родився ні в яким селі. — А де ж ти родився? —

Я родився в дорозі. — Ну, а на чийм ґрунті та дорога? — Тота дорога на ні чийм ґрунті, бо й сама не має ґрунту: я родився на воді, як моя мати паромом через Дністер перевозилася. — А де ж той паром? — Певно з водою поплив, бо в мене за пазухою його певне нема. — Ну, а де ж ти христився? — Я того не тямлю, ідіть спитайте тих, що мене до хресту держали, щастя-долю відобрали. — Ну, а де ж ти ховався? — Між лихими людьми. — Але в котрім селі? — Та вони в кожному лихі. — От такий був мій протокол. Більше не питали нічого, а лиш казали завести сюди, та й туг, богу дякувати, заперли, як запечатали, і вже більше не докучають ніякими такими дурними питаннями.

Знов сплюнув Бовдур, знов переступив через хлипаючого мужика і через сплячого старика і втонув у своїм куті, накривши ноги якимось підраним мішком.

Андрієві ще страшніше стало, коли почув оповідання Бовдура. І що ж дало життя цьому чоловікові? Які тепер мусять бути його спомини, його надії? Він трібував сам ставитися думкою в те безпросвітне положення і чув, що мислі його мішаються, що він швидко задушився би в тій страшній безодні. Конечно, роздражнена Андрієва уява додавала тут багато лихого та недоброго, малювала йому сироту безбатченка, попихача у всіх, кому тільки він попаде під руки, забитого й затоптаного відмалечку людською погордою, не зазнавшого на своїм віку ні радощів, ні щирости, ні любови. А тимчасом воно було хоч і правда та не зовсім. Були й у Бовдура хвилі щастя й любови, були й у нього товариші щирі, такі ж безвихідні бідолахи та сироти, як і він, — ну, та все це тепер припало густою верствою здичіння й забуття, і думка

його, мов заклата, вертячись між пушкою багита куснем хліба, не сягала дальше ні в минулість, ні в прийдість. А панам „інспекторам“ неквапно діялось випускати його, — то ж і сидів Бовдур, забутий богом і людьми, сидів та пух і гнів живий, заб, ваючи про все, що колись окружало його на світі, набираючи з упадком сил чимраз більше відрази до праці.

— То він жиє самим хлібом? — спитав Андрій у діда.

— Самим сухим хлібом, от уже шість місяців. Та й то так жиє, що як пішле рано купити того хліба за 14 кр., то візьме його перед себе тай зараз з'їсть увесь дочиста, а відтак чекає аж до другого дня, а ні, то просить от цього дурного бойчука, щоби йому вечором дав кусень хліба, розуміється, на вічне віддання...

— Ну, і він ніколи не виходить із цієї цюпи?

— Ні, відколи я тут, то ще я його не видів надворі. Не знаю, як уперед. Бовдуре, ти вперед виходив декуди?

Бовдур закашлявся сухим кашлем, а відтак пробуркотів: — Ні, не виходив нікуди, лиш раз до протоколу.

— Ну як він тут перетримав зиму в цім адамовім убранню, то я вже цього не знаю, — сказав дід. — То як мене привели, то були вже тоті останні морози. Приходжу сюди, студінь така що най ся преч каже, а він сам у казні, лежить у тім самім куті, де тепер, і тим самим мішком накритий. Увесь посинів як боз, а не каже нічого. Я походив трохи, посукотав¹ руки, а далі виджу, що нічого не помагає, беру я та й кричу: Ей. — кричу — люди, та же я не син божий, за що ви мене так мучите? То лиш

¹ Сукотати — терти.

сина божого так фарисеї мучили, як ви мене мучите! То вони трохи на мене погаркали, а далі взяли та й затопили в печі про славу, то ми трохи відчуняли. І відтак, поки аж не скінчилися морози то все так підтоплювали, бодай що другий день.

— А поки вас не було, то не топили? — спитав Андрій, здригуючись, немов від морозу.

— Та каже ось Бовдур, що топили, але рідко, коли їм схотілося.

— Ба, а ти чому не допоминався? — спитав його Андрій.

— Ага, не допоминався! — сердито відбуркнув Бовдур. — Зразу й я кричав, але мене били, бо я сам був.

— Ти сам був! — аж скрикнув з зачудування Андрій. — І довго ж ти сам був?

— Цілий місяць. Нікого не приводили, а як приводили, то до другої казні давали, мені на збитки.

— Ну, а доктор же сюди не приходить ніколи?

— Е, ще чого не стало. Доктор! А докторові тут хто що дасть! — сказав з гіркою насмішкою дід.

— Ба, та же, бачу, є припис, щоби доктор щодня, або бодай щотижня оглядав усі арешти, чи здорово в них людям сидіти.

— Може й є де такий припис, але в нас у Дрогобичі нема! Та й що нам до приписів! Ми собі самі свої пани!

— То таки ніколи сюди не приходить ніякий надзир?

— Таки ніколи й не приходить та й годі!

В казні зчинився гомін. Сплячі побудилися, повставали, тільки Стебельський лежав на своїм місці, та й Бовдур підперши голову на лікоть туманів у своїм куті гризучи багу. Старий почав розпитувати Андрія, а сидячий побіч нього на підлозі мужик знов заплакав, хопив голову в руки і почав хитатися взад і вперед, усе приговорюючи перериваним голосом:

— І яка мене-е лиха доленька несла-а до цього Дрого-обича! Не було мені сидіти спокійно в Борисла-аві, або купити за тих нужденних п'ять шісток, що за-аробив, деякої муки для дітей, та й іти-и додому-у у!..

— Також г-азда! — жартував дід. — Робив день у Бориславі, заробив п'ять шісток, а нині, при святі вибрався до Дрогобича хліба купувати. Та й убрався, нівроку, як стрик на великдень! Штанці нічого, — легше йти, як на чоловіці того полотнища небагато телімбається. А гуня також празнична, — поли хотів підкати, але відай через помилку повіддирав. А може де в гостях був, та щирі приятелі не хотіли пустити, похапали за поли, ну а грішному чоловікові годі всидіти, треба до міста, на людей подивитися, себе показати, та й трах, і поли лишив і від добрих приятелів утік! А тут скоро йно показався, став коло косцюла, на самім виднім місці, аж зараз апостоли божі прискочили, та попід ребра, та: клінне¹ вашеці, просимо до покоїв!

Чоловік плакав за час тої бесіди, другі сміялися.

— Діточки й мої, — голосив він, — що там з вами станеться?.. Лишив я вас самих у хаті,

¹ Клінне — уклінно.

дріб такий, без кришки хліба! Та же вони там погинуть з голоду, як я завтра не верну додому!

— О, далеке ще тото завтра! — сказав чорно-головий хлопак. — Було вертати нині, а не йти до Дрогобича за долею!

— От бис мовчав та не різав мене без ножа, — скрикнув чоловік, і знов похиливши голову, захлипав мов дитина.

— Та ні, — сказав він по хвилі рішуче, — вони мене мусять нині випустити. Що я їм винен? Чи я вкрав що, чи вбив кого? За що ж мене можуть держати? — І з тим словом він знявся з підлоги і став коло дверей, приложивши лице до забитої кватирки, де крізь невеличку шпарку видно було кусник сіней і мигали, мов тіні, поліціянти, проходячи сіньми.

— Діду Паньку! — обізвався тимчасом селянин, що лежав горілиць на ліжку. — діду Паньку, чи не ви то вибрали мені з файки¹ решту тютюну?

— Ні, не я. — відповів дід, — там у вас інший гість був.

— Хто такий? — спитав селянин, грізно насупивши густі чорні брови.

— А от наш „бургер“! Адить, ще гризе мачку.

Селянин хвилю мовчав, гнівно поглядаючи в кут, де чипів Бовдур, а відтак не кажучи й слова, підійшов ід Бовдурові і затиснутим кулаком ударив його так сильно зверху в голову, що Бовдур аж ковтнув головою о стіну.

— Ти, Бовдуре смердячий, чи я тобі раз казав, щоби ти не лазив до мене в гості! Не руш того, що мое! Зась тобі до моєї праці.

¹ Файка — люлька.

Замість відповіді Бовдур ногою щосили копнув селянина в живіт, хоч сам при тім такий почув біль у нозі, що аж йойкнув. Селянин захитався і оперся плечима о стіну.

— А грім же би тебе розбив! — крикнув він, — то ти ще так мені платиш за моє добро?

— Щоби тобі таке добро й на там-тім світі було, свиноїде! — крикнув і собі ж Бовдур, з натугою схапуючись на ноги. — То ти би за пушку недокурків чоловікові голову провалив!

— І око би вибрав за своє! — відказав селянин. — Що моє, того не рушай! Знаєш? Постарайся сам, то будеш мати. Я твого певно не рушу!

— Го, правда, не рушиш, доки буду пильнувати! А найно лишень обернувся в другий бік, то зараз хап! Знаємо ми таких!

Замість відповіді селянин замахнувся кулаком на Бовдура.

— Та що, жаль тобі тої мачки? — сказав той, понуро глядячи йому в лице. — На, маєш, коли тя так за нею зуб болить! — І Бовдур, сказавши те, виплюнув усю вже перегрижену мачку селянинові в лице.

Потік чорний вонючий плин по лиці, по бороді, потік на сорочку, далі пазухою, лишаючи за собою чорні смуги. Дід Панько засміявся, Митро, тремтячи, скулився на своїм петеку, боячись бійки.

— Ну, що ж ти мені наробив? Що ж ти псе, за того варт? — прохрипів селянин здавленим з лютости голосом, підступаючи з кулаками до Бовдура.

— Я тобі віддав твоє, ще й з додатком! — відповів понуро Бовдур і, не чекаючи зачіпки ждюхнув селянина коліном у живіт так сильно, що той йойкнув, захитався і як довгий, гепнув

на підлогу. Зчинивши теє, Бовдур знов спокійно ліг у свій кут, не звертаючи ніякої уваги на крик і лютування потовченого селянина.

— Це в нас „старший польовий“, — сказав жартом дід Панько до Андрія, — він пілнує свого, як ока в голові, і все ладиться виймати тому Бовдурові око, але якось ще досі милосердиться над ним. А воно й варто, бігме, за жменю баги... око!

— А ви відки, газдо? — спитав Андрій селянина, але той, сапаючи гнівно, знов уже лежав на постелі, пакав люльку і завзято дивився на стелю. немов і не чув Андрієвого запитання.

— Вони з Дорожова, — з говорив знов смішками дід Панько. — То велике село Дорожів, і живуть там великі вошобойники великі палії, та й великі злодії, що все сваряться за моє і твоє, і так уже на тім помішалися, що на остатку ніхто не знає, що моє, а що твоє.

— От бис, діду, стулив ворота та мовчав, а не молов дурниць! — буркнув на нього дорожівський.

— Ігій на твою голову, — відповів сміючись дід Панько, — і то тобі завкридно, ненажеро! Та же то чень не твоє, що я заговорю!.. От і його грішного, — говорив дальше дід Андрієві, — заперли також за „моє“ та „твое“: десь купив шкіру за 30 крейцарів, а шкіра вартувала з півтора ринського. Продавець 30 кр. у руки та втеки, а його, наймита божого, крамарі в руки та до Іванової хати!..

Дід знову засміявся, а за ним і Митро та чорноголовий хлопак, котрого дід назвав був „кишеньковим майстром“. Дорожівський не обзивався більше, тільки сопів, дуючи дим з рота просто до стелі. А Андрій за цілий той час стояв коло стіни край дідового ліжка, держачи

перевішене на руці своє пальто. Ноги його боліли і тряслися, але він не міг перемогти себе, щоби сісти денебудь у тоту нечисть та нехар, котрої гидився. Не можучи встояти на місці, він почав ходити по казні, протискаючися між ліжками і людьми, що лежали на землі, хоч і так не міг зробити більше п'яти-шести кроків. Усі погані та сумні факти арештантського життя, що разом, мов з відра жбухнули на нього, морочили його голову, неслися в його думках якоюсь сорокатою, безладною і скаженою метелицею. Вся нужда, вся погань, усе зіпсуття, окружуюче його в тій тісній кліті і поза її стінами, по всім світі, на дні цілої людської суспільності, на котре й він тепер чувся зіпхнутим, ціле це людське горе своєю безмірною ваготою налягло на нього, обдало його широкими, ціпкими своїми огнивами, заглушило в його душі його власне пекуче горе.

А там за стінами цієї поганої кліті, на подвір'ю, залітін сонцем і вибукуванім гладкими плитами, реготалися голосно і здорово поліціяни, граючи в „кікса“¹. До середини чути було удари палестри о „кічку“², чути було сміхи та спори, крик якихось чередників, переймлених на дорозі враз зі стадом волів та загнаних на комунальне підвір'я. Чути було скрип залізної димавки³, котрою хтось димав воду з керниці. Але більше не було чути нічого, і видно не було нічого; все той самий понурий сумерк, тота сама заклята і недвижна тінь стояла на брудних, обхарканих стінах, на ліжках та на мокрій підлозі.

¹ Кікс — гра в карти.

² Кічка — дурка. Палестра — палиця.

³ Димавка — держало смока, що ним воду з криниці тягнуть.

— Не знати, чи хоч вечір швидко буде, — сказав дід Панько, накладаючи тютюну до люльки — А ви, пане, — спитав він Андрія, — не курите?

— Ні, не курю. Вже чого навчився, то навчився, а цього якось не міг навчитися.

— Ну, то ви ще щасливий чоловік. А я би, бігме, здох отут, якби мені не дали курити. Все в мене на тиждень два скрутки йде, це ліпше купувати, ніж пачки.

Тимчасом Митро, хочачи подивитися, чи довго ще до вечора, став на залізний кавалет ліжка, хопився протягнутими руками за віконну ґрату, підвівся на руках трохи догори і виглянув надвір. Але в тій хвилі почувся якийсь тріск, і, мов опарений, пустив Митро ґрату і впав на підлогу, вдарившись боком до залізного ліжка.

— А ти, злодю о якийсь, не можеш там сидіти каменем! Визирати будеш? — почувся з надвору крик капраля, котрий переходячи саме тоді попід вікно з ремінною тріпачкою в руці, побачив Митрові руки на ґраті і вчідив по них щомоці тріпачкою. Охнув Митро, випрямився і з жалем поглянув на свої руки, на котрих півперек понабігали два широкі синці, мов дві ковбаски. Зо слізьми в очах, але з усміхом на устах він промовив до діда Панька: — „Вже швидко сонячко зайде!“ А відтак сів на ліжку, обтер рукавом сльози і почав хухати на болючі руки.

VI

Забряжчала своїм тоненьким брязкотом колодка при дверях, скрегінцнув ключ, відхилилися двері, а в отвір, не впускаючи до казни й промінчика світла з надвору, пропхалася голова капраля.

— Андрій Темера! До пана інспектора! —
кликнув капраль і замкнув двері за виходячим
Андрієм.

У казні по його виходін а хвилю стихло.

— Якийсь уцтивий¹ панок, бідачисько, —
сказав дід Панько.

— От якийсь нероба та волоцюга, — бурк-
нув під носом дорожівський ґазда. — Уцти-
вих панків не водять цюпасом!

— А уцтивих дорожівських ґаздів водять? —
спитав гризко Митро.

— І ти, жабо, пхаєш свою лабу до гурту!
От би мовчав та дихав! — крикнув до нього
дорожівський гнівно.

Знов* тихо стало, і тільки чути було пакання
файки в зубах діда Панька та жалібне хли-
пання обдертого чоловіка, що все ще невід-
ступно стояв під дверима, немов дожидав чуда,
котре нараз розпахне ті заштабовані двері і
пустить його на волю з його п'ятьма шістьками
до дрібних, голодних дітей.

Знов брязнула колодка, відхилилися двері
і впустили Андрія з пальтом перевішеним че-
рез руку.

— А що сказали? — спитало разом кілька
голосів — Нічого, — відповів сумно Андрій. —
Розпитали й казали ждати, аж папери прийдуть. —
Він умовк і почав ходити по казні. Мовчали
й прочі арештанти. Всім пригадалося, що й вони,
кожний ждуть уже так довго приходу своїх
паперів, і може декому з них попри власне
горе заскиміло серце жалем і за цим молодим
панком, що одним словом старости та інспек-
тора засуджений був може на такеж довге че-
кання, як і вони, що тим словом, так як і вони,

¹ Уцтивий — з польського, привітний, чесний.

відірваний був від своєї праці, від знайомих, від усього вільного, хорошого світа і заточений тут, у цей гидкий льох, на дно суспільної неволі!..

Перший перервав важку мовчанку Бовдур. Він, мов мара, піднявся зі свого кута і, підступивши до Митра з протягнутою рукою, сказав різко:

— Митре, дай хліба!

— А смоли йому гарячої дай, не хліба, — сказав дорожівський.

Але Бовдур не слухав цієї любезної перестороги і, підводячи свою руку трохи не під ніс Митрові, сказав другий раз:

— Митре, дай хліба!

— Та коли бо в мене самого мало, не буде чим завтра й поснідати, заки принесуть свіжий. А мені би на роботу йти.

— Давай хліба! — налягав уперто Бовдур, не слухаючи ніяких доказів.

— Та кажу тобі, що й у мене самого мало.

— Але бо в мене й кришки нема, а я голоден!

— Було не тлити ввесь рано, було собі лишити й на вечір! — сказав дід Панько.

— Мовчи, стара торбо! — відгаркнув Бовдур і знов до Митра: — Чуєш, чи ні, давай хліба!

Але дід Панько цим разом не стерпів згідного слова. Мов молодик, він схопився з ліжка і застукав о підлогу своєю дерев'яною. — Ти, гнилобока помано, — вкрикнув він до Бовдура, то що тут за пан такий, щоби до тебе й слова не можна було сказати? Ти, безпорткий¹ голодранче! Марш у кут та гний далі, поки тебе черви до решти не розточать!

¹ Безпорткий — безштанько.

І він сильною рукою пхнув Бовдура геть від Митра, що аж той покотився попід стіну.

— Ну, ну, тручай, тручай, трутило би тебе в гарячку! — воркотів крізь зуби Бовдур.

— Тебе самого най у зимницю трутить! — відрізав дід Панько. — Чого чіпаєшся хлопця? Твій хліб їсть? А він лізе та й тому свої лабищі під самий ніс: Митре, хліба давай!

— А так, так мені хочеться, що мені зробиш! — упирався Бовдур.

А я тобі що маю робити, сатано! Най тобі той робить, що по смереках дереться, не я!..

Андрієві страх прикро було слухати цю сварку. Він почав тихомирить діда, а далі видобув з кишені добрий кусень хліба і подав його Бовдурові, кажучи:

— Ну, на, та повечеряй, коли голоден. Це ще мені з дому лишилося, але де мені тепер їда в голові!

— Е, пане, — сказав дід Панько, — нащо ви роздаєте хліб? Не тепер, то за годину або й завтра рано схочете їсти, а принесуть не швидко.

— Ні, ні, не зголоднію, — відказав Андрій, — хоч і зголоднію, то чень видержу, аж принесуть.

— А маєте хоч за що післати?

— Є, є. Маю із собою п'ятдесят ринських; то я взяв завдаток від того, до котрого їхав; прийдеться з тих грошей дещо трохи минути, хоч вони, правду кажучи, не мої.

— Ну та певно, в такій пригоді то чоловік мусить рятуватися, як може, — сказав дід Панько.

А тимчасом Бовдур дивним, страшним поглядом дивився на Андрія. Він ще держав у руці його хліб, не дякував, не говорив нічого, але здавалося, немов це Андрій дав йому

не кусень гарного, пшеничного хліба. а розпалене залізо в руку, так скривилося ціле Бовдурове лице, такий якийсь дикий, неописаний вираз прийняло воно. Чи біль, чи жадоба, чи подяка виражалися так на тім, лиці, це годі було розмірковувати, та й арештанти, не звертали на те ніякої уваги. А Бовдур, поглядівши хвилю на Андрія, немов мірячи його очима на всі боки і трібуючи його сили, стис у правій руці хліб, відкусив з нього за один раз спору пайку і мовчки поліз назад у свій кут. де зараз і втонув, тільки чути було глухе цямкання уст, жвакаючих сухий хліб.

— Господи, різні люди бувають на світі, — почав балакати дід Панько. — Один би, як от наш дорожівський, за кусник хліба брату око виймив, а інший хоч сам голоден, а другому й останнє дасть. Та й то, видите, не лиш люди такі, але й цілі села. Декуди в селі то нарід жреться, б'ється за межі, за містки, за ступінь трави, за бодяк, одним словом, пекло існе¹. Ні там діда обдарують, ні подорожнього приймуть, нікого не порятовують. І раз-у-раз усі запопадають: а це моє! а це моє! І так за тим „своїм“ убиваються, а тут все тратять, усе тратять того „своє“, все їм якось тісніше стає на світі. А по других селах, то люди живуть як браття, згідно, приязно... Сварок там, ані обмови нема, один одного і в роботі підрятує і грішми, і худобою в потребі зазичить, і бідного не опустить і подорожнього прийме, нагодує, ну, і якось проте не бідніють, живуть і, мають і дітям своїм лишають. То вже про те — хто, як хто, а я добре знаю, хоч небагато я й ходив за прошеним хлібом. Але то вам можу

¹ Існий — справжній, дійсний.

сказати, що туди по Підгір'ю нарід далеко ліпший, ніж там-туди по Долах.

— Бо може там бідніший? — сказав Андрій.

Та воно господь знає як, — відповів дід. — Воно то видите, ніби так, а ніби й не так. Бо по Долах і ґрунти ліпші і газди є багатші, а тільки якась така згрижа межи народом, таке ворогування, що крий боже. А ту прийди й до найбіднішого, то й той не відправить чоловіка голіруч, а все хоч що то, а уткне в руку.

Тимчасом надворі вечоріло. Сонечко зайшло, а в казні стало вже й зовсім темно. Дід Панько встав, за ним також Митро і поклякали до молитви.

— Ну, час нам лягати спати, — сказав по молитві дід. — Тільки не знаю де би тут вас, паночку, примістити. Відступив би я вам своє місце, але я старий каліка...

— Н, ні, не треба, — перебив його Андрій. — Ото би було красно! Я й так не хочу спати, ноги в мене молоді й здорові, перебуду цю ніч на ногах, а відтак побачимо, що бог дасть.

Е, говоріть ви своє! Добре то так казати, але так не йде, — відказав дід. — От би ви, дорожівський, відступили своє місце паничеві!

— У нас нема для паничів місця, — відворкнув дорожівський. — Най паничі панують, а не до арешту лізуть. А як їх мара й сюди нанесе, то най лежать під ліжком. Там безпечніше, є де розвернутися, та й уже чоловік не впаде нікуди.

Прикро вразили Андрія ті жорстокі слова. але він змовчав і ще раз просив діда Панька, не клопотатися ним, він уже собі якось порадить... Аж тут Митро сіпнув його за полу і прошептав:

— Ви, пане, тепер ще трохи ходіть, а я засну, а як змучитеся і схочете спати, то збудіть мене, то я встану, а вас пустю на своє місце.

— Добре, братчику, біг заплатить тобі, — сказав Андрій. — На, маєш тут моє пальто, накрийся, бо вночі буде холодно, а мені воно хоч легке, а вже починає важити на руці.

Всі полягали, хто роздягаючись, а хто й ні, — лиш Андрій, широко витріщаючи очі, щоби не завадити о що небудь серед густої пільми, почав звільна, мов заклята душа, ходити по казні, мірно стукаючи черевиками о мокрий, асфальтовий поміст.

VII

Мислі його, придавлені ваготою всіх нинішніх вражінь, зразу рвалися і путалися. Йому мерещилися беззв'язні обривки тих картин, що він нинішнього дня бачив і чув, і палили його мозок своєю кричучою неправдою, морозили кров своєю безграничною поганню. Але поволі, поволі, коли темнота чимраз густіше заліплювала його тілесні очі, думка успокоювалась, міцніла, порядкувалась, пам'ять запановувала над картинами уяви, дух його з трудом, але живо немов вигарбувався з цієї темної западні на ясні зорі, на чисті води, на вільний, веселий світ, котрий він покинув нині рано, ах, не знати, на як довго!...

А світ той ніколи ще не видався йому таким хорошим, таким веселим, таким вільним, як саме послідніми днями, як саме нинішнього поранку! Ніколи душа його не чулась такою сильною і смілою, як нині, саме перед страшним, глибоким упадком. Ніколи стільки блискучих надій на будуче не роїлося в його голові, як саме нині, на кілька хвиль перед ударом, що

мав їх усі в зароді розбити. Ніколи ще зоря любови не сяла для нього так ярко, так чудово, так принадно, як саме нині, перед тою хвилиною, коли мала для нього загаснути — може й навіки!...

• Ціле його життя пройшло в бідності і недостатку, у важкій боротьбі за прокормлення, за науку. Він кінчив школи круглим сиротою, без вітця, без матері, вдержуючися власною працею. Відмалку ще він привик до праці, полюбив науку і чим вищі кляси проходив, тим з більшим запалом прикладався до науки. Найбільшою втіхою для нього було натрафити на хороших професорів, котрі вміли би зацікавити, давали би поле ученикові до власного мислення, заохочували би до власної праці. Поза науку, поза читання книжок шкільних і не шкільних, він не знав світа, пройшов гімназію дитиною, аскетом, і ще перед матурою ¹ почав слабувати на груди й на очі.

По maturі він для поправлення свого здоров'я поїхав до одного свого товариша в гори і там пізнав сестру його, Ганю. Незвісне досі чуття любови до жінки пробудилося в нім, почало будити його молоду кров, отворило звільна його очі на дійсне життя, розвіяло книжковий туман, крізь котрий він досі мало добачав дійсного світа. А й нове, університетське товариство, серед котрого він опинився, навело його на нові думки, розчинило перед його очима нові погляди на життя, на ціль науки, на ціль освіти і всіх людських змагань. І його давнє минуле стало перед ним в іншому світлі, многі з гімназії винесені переконання та

¹ Матура — останній іспит при закінченні навчання в гімназії.

вірування розвіялися без сліду. Це була важка внутрішня боротьба, довга й руйнуюча, тільки любов піддержувала його в ній, додавала йому сили. Разом з ним і Ганя, з котрою він живо переписувався, переходила всі фази розвитку думок, і та їх спільність кріпила їх до дальшого поступування по розпочатій дорозі. Вони вмовлялися — віддати життя своє боротьбі за свободу: свободу народа від чужовладства, свободу людини від пут, які на неї накладають другі люди і нещасно уладжені суспільні відносини, свободу праці, думки, науки, свободу серця і розуму. Вони розбирали між собою живо ті нові високі думки, слідили їх розвиток у цілім сучаснім світі, радувалися новими їх прихильниками, старалися уґрунтувати на них увесь свій світогляд. Це були блаженні хвили для Андрія і Гані, коли людина з людиною сходиться любимими думками, подає дружньо руку на полі найсвятіших переконань! Але обоім ще чогось хибувало. Після гарячих спорів про теорії, після читання найкращих і найосновніших писань про займаючий їх предмет, вони мимоволі заглядали одне одному в очі, глибоко-глибоко, немов старалися вислідити в них ще щось більше, як згідність теорії. Їх очі палали вогнем гарячішим від вогню переконань, їх уста тремтіли не словами наукових доказів, їх лиця паленілись не втіхою з відшуканої правди. Їх кров грала живіше, коли зійшлися, і це була друга могуча сила, що перла їх к собі. І нераз серед читання, серед гарячого теоретичного спору їх голос тремтів і звільна замирав на дрожачих устах, рука шукала руки, а очі любих очей і...

— Ах! — зойкнув півголосом Андрій, живіше забігавши по темній казні, — чому ті хвили так

скоро минули, чому не тривали довше? Чому я мусів стратити тебе, навіки стратити, Ганю, щастя моє?...

З трепетом тривоги думка його перелетіла через сумні, важкі часи переслідування, муки за його любимі погляди. Він бачив себе в тюрмі, перед судом, — йому поперед очі пересувалися їдкі, безстыдні насмішки газетярські над його думкою, над його любов'ю. Він дрижав цілим тілом від тих споминок, немов від морозу. І далі йому прийшла на гадку його страта.

Ганині родичі заказали йому бувати в їх домі, видітися з Ганею, переписуватися з нею, переловлювали листи, котрі він крадькома слав до неї, щоб у своїм горю обмінятися хоч кількома словами з коханою людиною. Швидко й того не можна було зробити... Ще два-три рази блисло йому його давнє щастя — на кілька хвиль, а відтак настала ніч, темна ніч, горя, сумніву, розпуки... Ганю присилювали вийти заміж за іншого... Андрій переболів цю страту, глядів на неї супокійно.

— Та що? Він чоловік добрий, щирий, він не приб'є її думки, не приглушить її серця, вона щаслива з ним, полюбила його... Але я!.. Що я без неї? Адже вона була моєю душею, моєю силою, моєю надією, а що ж я тепер без душі, без сили, без надії?.. Труп! Ходячий до часу труп! Все, що я найдужче любив на світі, стало моїм горем. Якби я не був так усією душею полюбив її, я був би тепер міг ще полюбити другу, найти втрачене щастя! Якби я не був так усією істотою полюбив свободу, не був би я тепер терпів неволі, або й неволя не була б мені такою ненависною, такою болючою!..

І далі приходить йому на думку останнє зведення¹ з нею, вже замужньою, от тепер, учора, нині рано! Їх розмови, їх радість перемішана з горем і жалем, усе те пече його, мучить, давить до землі. А прецінь він був щасливий, ох, який щасливий! Бо в тій хвили він почув, що його давня любов не вистигла, не завмерла, а живе, палає, як давно, панує над його мислями, як давно, держить за повіді всі його бажання і жадоби, як давно... Правда, він тепер десять раз глибше почув свою страту: рана, загоєна вже з часом потрохи, тепер відновилася, кров, утишена горем та недугою, знов розігралася, — але що з того! З давньою любов'ю він почув у собі й давню силу, давню охоту до праці, до боротьби за волю...

— Ганю, серце моє, що ти зробила зо мною? — шептав він їй, упоений трующим щастям.

— Що ж я зробила з тобою?.. Сам ти казав, що не в'яжеш мене... А я так багато, так багато перетерпіла за для тебе! Роки цілі!..

Сльози котяться з її очей, а він тисне її до серця, немов давні, хороші хвили їх свободної любови зовсім ще не минули.

— Ганю, доле моя, що ти зробила з собою? Чи буде в тебе досить сили опертися окривляючій погані, розвиватися і стояти за свободу, за добро, так, як ми колись собі прирікали?

— Я не забула того, мій милий, і не забуду ніколи. А сили в мене стане. Мій чоловік допоможе мені!

— А зо мною що станеться, Ганю? Хто мені допоможе витривати на тяжкій дорозі, самому?..

Вона обіймає його і всміхається.

¹ Зведення — побачення.

— Не бійся, милий мій. Не журися, Все ще добре буде, всі будемо щасливі, всі...

Андрій хопився руками за голову і знов почав бігати по казні.

— Всі будемо щасливі, всі? Ні, це помилка, Ганю! Всі будуть щасливі, колись, пізні внуки наші, котрі й не знатимуть того, що терпіли, як мучились діди їх та прадіди для їх щастя!.. А ми що? Одиниця серед мільйонів! Яка ж її ціна? І ми хочемо, бути щасливі, коли мільйони довкола нас у сльозах родяться й гинуть!.. Ні, *mein Lieb, wier sollen beide elend sein*¹. А ти не віриш тому? Побачиш!..

Він ходив далі, широко отвореними очима вдивляючись, немов всисаючи в себе густу пільму. І бачилось йому, що пільма й справді плине в його нутро, всіми порами, заливає всі нерви, наповнює всі мускули, всі кості й жили, що вже не кров, а згущена пільма котиться холодним потоком до його груді, до його серця. Його пройняла судорож, йому лячно стало, але, лиш на хвилю. Він хотів отрястися від того привида, але швидко побачив, що це не привид, а дійсна правда. І він ходив далі і все всисав у себе всіми порами нові хвилі холодної пільми, наповнювався ними, мов губка віддихав пільмою, чув її холодний повів у горлі, в легких, усюди. І йому робилось чимраз легше. Біль утихав. Спомини німіли. Уява замерла і не сунула йому вже перед очі ніяких картин, ні вкритих ожеледою горя, ні залитих ярким світом щастя, розігрітих вогнем любови. Все заніміло, замерло, зупинилось. Йому стало так легко, мов у літній купелі. Ось він хлюпочеться ледве чутно в чистих, легких хвилях, що тихо-

¹ Ні, моя люба, ми повинні обое бути бідними.

тихо, легенько-легенько повзуть круг нього, пестять його тіло. І ось йому протято жили—зовсім нечутно, зовсім без болю, і кров з них плине так лагідно, так солодко, так любо. Плине - впливає тота невсипуща, революційна кров, бурлива, а на її місце починає без перепони, звільна оберегатися в його жилах згущена, тягуча холоднава — темнота... З останніми краплями крові гарячі сльози полилися з Андрієвих очей. Далекий голос дзвона, мов удар грому, перервав тишу, ударив немов молотом у Андрієве вухо. Він зворухнувся, отямився.

— Ах, перша година, а я такий змучений, ледве живий! — прошептав він і напомацки почав шукати місця на ліжку побіч Митра.

— То ви, пане? — зашепотів пробуджений Митро, — лягайте ось тут, я встану.

— Ні, ні, не треба, — відказав Андрій, — мені досить місця ось тут, коло тебе! — І він притулився побіч Митра, обнявши його рукою за шию. Ні, гаряча, революційна кров ще не виплила з нього, сльози полились наново з його очей, він почав гаряче цілувати Митрове лице і його гарячі сльози полились на молоде, дитяче лице його непросвіченого брата.

— Ви чого плачете, пане? — спитав стиха Митро.

— Бо я нещасливий, Митре!

— Не плачте, — відказав хлопець. — Яюсь то буде. Адить, я може ще нещасливіший від вас, та й не плачу!

Пітьма важким пластом залягла казню, придавила всі серця, що билися під її тиском: котре спокійно, котре тривожно, котре болізно, а котре щасливо. А на крайчику ліжка, обнявшись, заснули поруч себе дві молоді голови,

просвічена поруч непросвіченої, і спали так спокійно, немов про ніяке горе їм ніколи й не снилося.

VIII

Арештанти встали на другий день дуже рано. Їх збудив капраль криком та прокляттями. Зараз Стебельського і дорожівського вигнали замітати в канцеляріях та коритарях, носити воду, загалом до „хатньої“ послуги. Дід Панько, Митро, вчорашній плачучий мужик — він був з Опакої — і чорноголовий хлопак пішли з мітлами замітати місто. В казні лишилися Андрій, Бовдур і старий єврей, що все ще голою головою лежав на мокрій підлозі і харчав, мов підрізаний. Бовдур також не вставав, не думав навіть митися, а тільки напився води і мовчки передвигаючи голі, блискучі від пухлини ноги, ляг назад у свій кут.

На світі розвиднювалося. Сонце пишно сходило на погідне небо, на світі будилися люди до праці, оживали нові надії, лилися з серць молитви про хліб насущний, про здоров'я та тихий супокійний прожиток. У казні того не було. Тут оживала свідомість людська тільки для нової муки; перше, що виривалося з уст, були прокляття.

— Грім би їх побив, та би їх побив з їх порядками! — воркотів у своїм куті Бовдур. — Держать чоловіка о голоді до десятої години, доки там якомусь свинопасові не сподобається встати та роздати тоті мізерні крейцари! Аби їх стільки колько в кожний бік шпигнуло, скільки мені тут тих крейцарів дали!...

В казні вже стояв той сірий сумерк, що й за білого дня, і Андрій, користаючи з вільного місця, почав ходити по казні, хоч ноги його

ще дрожали з втоми, і голова ваготіла на плечах. Але він чув, що його тіло від цієї ночі мов приском посипане, і його брала обридь знов лягати на ті вонючі сінники, котрих, бачилось, сама гнила пара прогризала шкіру, втискала свій бруд до крові. Він ходив і думав.

— І чому то чоловік не машина, така, котру б тільки розум накручував на свій лад? — думав він. — Пощо ще тої другої, необрахованої сили — чуття, котре путає та мішає правильний хід розумової машини? От і мені, якби порозумному, треба було тут нині сидіти? Ні! Жив би собі у Львові, хоч бідуючи та лихо лихом латаючи, а все би жив та працював та вчився, і був би вільний, безпечний... до якогось часу. А то ось... приперло мене їхати до Дрогобича, щоби побачитися з нею хоч на деньок, хоч на хвилю. Ну, і побачився, почув у груді новий прилив того чуття, що так много горя принесло мені взамін за краплину своїх солодошів, — та й тепер знову! А жаль, що так склалося! Тепер я чую в собі подвійну силу до роботи, — та що, руки зв'язані!

Ходячи по казні, Андрій кілька разів зиркав на Бовдура і завважав, що той невідступно водив за ним очима з якимось дико-понури поглядом. Андрієві почало ставати якось моторошно під дозором тих очей без людського виразу, що блищали тільки блиском гнилого порохна. Він почав чутися ще більше стисненим серед тих тісних стін, серце його тривожно забилося, немов рвалося геть на ясний світ із цієї відразливої ями, замешканої упирем, що висисає звільна теплу кров із грудей. Але Андрій не подався тому страхові, — в його серці надто много було любови до людей, а особливо до

всіх „принижених і оскорблених“, надто много було віри в доброту людського серця, щоб зараз же підозрівати чоловіка, нещасливого як він сам, про якінебудь погані замисли. Свою мимовільну дрож і тривогу він складав на змучення і ослаблення тіла і, перемагаючи самого себе кинувся на дідове ліжко, щоб трохи пропочити. Але по хвилі зірвався, мов опарений, трясся весь, хапався то за груди, то за руки, то за голову, трібував ще раз ходити по казні, та недовго зміг. Утома взяла своє, він упав на ліжко і швидко заснув твердим, мертвецьким сном.

І сниться йому, що якась слизька, погана рука поволі розвертає одіж на його грудях, розвертає сорочку, а далі й груди самі, — кості розступаються перед нею, а рука толочиться всередину, холодна, обридлива. Вона намагає до серця, добирається до нього, обережно крізь путаницю жил та артерій, немов ловець, що хоче зловити горобця серед хворосту. Ось вона вже близько, — він чує це по холоді, що проникає вглиб, мов вістря льодового ножа. Але ось і серце почуло ворога, забилося, заметалося на всі боки, мов пташка в клітці, — натужується, тріпається взад і вбоки, щоб не датися зловити. Але таємнича рука, перта незнаною силою, лізе все далі, роззяла широко кріпку долоню, ще ширше розчепірила пальці і вже туй-туй, туй-туй зловить трепещуще серце, зловить і задавить. Гострий, прошибаючий біль мов блискавка пройняв Андрієве тіло, — він прокинувся і схопився на рівні ноги.

— Ігій, а це що таке? — промовив він, протерши заспані очі і розглянувшись по казні. Йому здавалося, немов хтось в одній хвилі зняв з його груді великий тягар, котрим вона

підчас сну була надавлена, і ще повиділось йому, немов у першім просонню побачив нахилене над собою чорне, страшне лице Бовдура. Але це певно лиш зо сну йому так повиділось, бо тягару на його груді не було ніякого, а Бовдур спокійно сидів у своїм куті з ногами, замотаними в мішок, і навіть не дивився на нього, встромив очі десь у кут, немов розглядав риси плям від харкотиння на стіні.

— Е, це певно запинка надала мені груди,— подумав Андрій, відіп'яв запинку і знов положився на ліжко.

Його збудило дзоркання ключів і гомін входячих з роботи арештантів. Вони внесли з собою капінку свіжого повітря, внесли якийсь запах вільного світа, і в темній, понурій казні повеселіло. А тут ще чорноголовий хлопак при замітанню найшов чотири крейцари, котрими дуже втішався і за котрі рад би був накупити богзна яких достатків, щоб провести празнично нинішній щасливий день. А Стебельський і дорожівський гасда принесли по цілій пригорщі недокурків усяких цигар; тільки що дорожівський свої показав та й назад сховав, а Стебельський розділив свої „на всю казню“. Ті недокурки, то була єдина заплата для арештантів замітаючих канцелярії, та й то заплата для них велика і принадна.

Аж ось надійшов і вахмістр з грішми і призначивши на кожного арештанта 14 кр., післав двох т. є., діда й Митра, в супроводі поліціяна на місто для закупки хліба та й чого там ще треба. І Андрієві також дали 14 кр., а він доложив до них ще своїх 20 і попросив, щоб купили і йому хліб такий, як самі їдять, і ковбаси. Коли Андрій зі своєї мошкени виймав тих 20 кр., то певно не бачив того, що з кута

блимали Бовдурові очі і невідступно слідили кожний його рух, міряли і важили об'єм та зміст мошонки, слідили дорогу, куди кладе її Андрій, і якоюсь заздрістю, якимось гнівом запалали на вид виїнятих із неї 20 кр., немов ті 20 кр. виїнято в самого Бовдура з-під серця.

І знов ходить Андрій по казні, і знов думає. Думає про Ганю, про її життя з чоловіком, як вона в своїх листах йому описувала, думає про своє одиноцтво на світі, про своє обезсилення через утрату коханої людини. Та ні, набігає друга, веселіша думка, ні я неодинокий! Є в мене товариші, щирі, сердечні, гаряче перейняті тією ж думкою, що і я. Вони й допоможуть у потребі, і порадять, і розважать! Та все таки — тут уривається думка знов на сумнім, болючім тоні. Та ні, набігає нова думка з новою потіхою: адже й вона для мене не страчена, любить мене, не відгороджується від мене своїм нелюбом, мов муром, переписується зі мною, і радить, і розважає так само щиро, як уперед; та й він чоловік хороший і приятель мій, і думок однаких... Ах, та все таки! — і знов уривається весела думка і Андрій, мов під вагою великого болю, опускає голову, а з очей його котяться дві несмілі, тремтячі сльози, пекучі як огонь і ні крихти не влегшуючі серця. Він швидко втирає їх і знов ходить по казні, старається не думати ні про що, а властиво думати тільки про звичайні, близькі речі, от хоч би про їду.

— А воно цікава штука, — каже він сам до себе. — Поки не згадували про їду, то поти й я не чув голоду і жолудок сидів тихо, хоч порожній. А тепер нагадали, то й він, мов старий пес, починає воркотіти та крушнитись. Це би в психологічний дневник втягнути — „вплив думки на органічні чинності“... От гарна

би річ була вести такий дневник, де би втягано завсіди кожну об'яву чуття, кожне вражіння, і то день за днем, довший час! Цікава би вийшла статистика духового життя! Пізнали б ми, якими то вражіннями, якими чуттями найбільше живе чоловік, яке то буденне життя тої „божої іскри“, котра в рідких, виємкових хвилях так високо зноситься!..

Його зайняла думка такого дневника, і він розбирав та проводив її на всі боки, входив у подрібності, немов ось-ось збирався сам її ввести в діло. Треба кількох, кільканадцяти людей, совісних, відданих правді, — думав він, щоби вони розбирали поміж себе головніші об'яви психічної діяльності і щоб кожний переважно нотував об'яви свого відділу, а прочі тільки здебільшого. Та ні, так би ні до чого не дійшли, бо проклята різниця вдач, хвилевих успособлень, обставин усе переплутає. От якби якийнебудь механічний психометр винайти, похожий на той, що зладив Вундт для мірення інтенсивности чуття! Штука вийшла б цікава і важна для науки. Досі психологія займається якістю вражінь, а про масу їх мало й гадки має. А прецінь, ба читься, тут ключ до розв'язання не одного психологічного вузла, бо ж певна річ, що ті вражіння і чуття, що найчастіше повторюються, найглибші сліди витолочують у душі. Статистика, статистика допоможе ввійти глибше в загадку характерів і вдач людських, так як помогла вже ввійти хоч трохи в психологію громад і мас суспільних.

Поволі, поволі такі думки про науку, про теорії, не тикаючі серця і чуття, успокоїли Андрія. Йому пригадалися товариші молоді, гарячі, віддані щиро думці про свободу і щастя людей, пригадалися їх спори, їх спільні змагання

до поповнювання свого знання, їх дитяча радість з пізнання кожної нової правди, і йому стало так легко, так весело, наче він знов між ними, наче ні його, ні нікого в світі не давить уже віковична гадь людського роду — неволя! Його уста, бліді, щасливі, шептали мимоволі слова пісні:

Та ж не завсіди бурливе море, — тихее частіш!
Та ж і в бурю не всі човни гинуть! — тим ся ти
потіш!

А хто знає, може в бурю іменно спасешся ти.
Може іменно тобі ся вдасть до цілі доплисти!..

IX

Забряжчала колодка, отворилися двері — це вернулися з міста арештанти з закупленими живностями. Почався гамір. Дід Панько роздавав хліби, сіль, тютюн, цибулю, хто на що гроші дав. Арештанти посідали, де хто міг, і почали їсти. Бовдур, котрий нині був очевидячки роздражнений, проклинав півголосом діда Панька, що йому дав такий малий хлібець, а цьому чорномазому підсвинкові такий великий.

— Та бо його за 19 кр., а твій за 14 кр., — толкував дід, не зважаючи на Бовдурову клятьбу.

— Штирнайцять би тобі зубів випало, торбо! — відворкнув замість відповіді Бовдур і почав по-вовчому кусати свій хліб, ні краючи, ні ламаючи.

— Та на тобі ножа, Бовдуре, — сказав Митро.

— Нащо? Хіба тобі голову відрізати! — гаркнув Бовдур і вкусив усім ротом кусок хліба. В його руках був уже з цілого лиш невеличкий крайчик.

І Андрій забрався до їди. Він покравяв принесену ковбасу на рівні кусники і розділив між усіх, нікого не минаючи. Дорожівський і Бов-

дур ані словом не подякували, а Бовдур узяв поданий кусник і, не обзираючи його навіть, кинув у рот, мов у пропасть.

Дивлячись збоку на те, як їв Бовдур, можна було подумати, що цей чоловік страшно голоден, з такою ненажерливою захланністю¹ теребив він свій хліб, так швидко щезали в його роті величезні кусаки хліба. Ще другі й не прибралися гаразд до своїх хлібів, а вже Бовдур не мав свого ані крихітки. Одну хвилю він сумно поглядав на свої порожні руки, а на його лиці виднілася така голодна мука, немов би він від кількох днів не мав і кришки хліба в устах. Андрій поглянув на його і напудився того неситого виразу лиця і тої ненаїдності Бовдура. Йому здавалося, що Бовдур міг битепер з'їсти першого-ліпшого чоловіка цілого і що він от-от кинеться на котрого арештанта і відкрийть йому зубами такий самий кусок живого тіла, як ті кусаки хліба, що безслідно пощезали в його роті.

— Чи він у вас завсіди такий голоден? — питав Андрій діда, з відразою відвертаючись від Бовдура.

Дід поглянув і також живо відвернувся.

— А тобі що, Бовдуре? — спитав він. — Шальга² на тебе находить, та хочеш людей кусати, чи що? — А відтак, обертаючись до Андрія, дід додав:

— Ні, то лиш нині йому щось таке сталося, чи нетлю з'їв, чи що. А звичайно звантажить отак цілий хлібець, вип'є з півскіпця води і лягає в божий час на своїм місці.

— Може це й шальга, не знаю, — відказав понуро Бовдур, — але я їсти хочу.

¹ Захланний — жадний.

² Шальга — скаженість.

— А може би пан були ласкаві заждати, аж їм слуги з трахтирні принесуть печеню, — дражнив дід.

— Я їсти хочу, голоден! — повторяв з тупим упором Бовдур.

— Ну то їж, або хто тобі боронить? — сказав чорноголовий хлопак.

— Не борониш? — звернувся до нього Бовдур, впиваючись очима в надпочатий великий хліб, що лежав перед хлопаком, — не борониш, ну то добре. Давай! — І він простяг обі руки до хліба. Хлопак хопив хліб з-перед рук Бовдура.

— Давай! — крикнув Бовдур, і його очі заблищали якимось страшним вогнем. — Давай, бо або твоя смерть або моя!

— Овва! — передражнявався хлопак. — „Або моя або твоя“! Що має моя смерть бути? За що? Вступися подобру та хирій, бо я їсти хочу.

— А я також хочу, — відказав лагідніше Бовдур. — Давай сюди хліба!

— Чи ти стікся¹, чи що? Чого ти мене вчепився? — крикнув хлопак. — Вже попустився Митра, то до мене лізеш!

— Давай хліба, давай, змилуйся наді мною! — лебедів плачливим голосом Бовдур, але його очі загоралися чимраз страшнішим вогнем.

— Будь ласкав, Бовдурику, любчику, — відказав так само лагідно хлопак, — іди собі з богом до дідька!

Замість відповіді на цю побожну відправу Бовдур високо підоймив оба кулаки і разом, мов дві довбеньки, спустив їх на голову хлопака. Мов сокирою підтятий повалився хлопак додолу, а кров з носа і з рота булькнула й полилася на хліб, на поміст, на ноги Бовдура.

¹ Стечися — сказитися.

Але хлопак не кричав. Тільки отямившись, він мов скажений схопився на коліна й обома руками впився нігтями в голі, попухлі Бовдурові ноги. Бовдур глухо заревів із болю, почав копати ногами, але не міг позбутися хлопака. Він хопив його одною рукою за волосся, а другою почав гримати в плечі, але хлопак не пускав, а чимраз глибше вдавлював гострі нігті в Бовдурове тіло, аж з-під кожного нігтя кров виступила. Бовдур, не пускаючи волосся, сіпнувся взад і хлопак упав лицем на поміст. Але й тут ще він не пустив голосу з уст, тільки швидко хопивши закривавлений хліб, замахнувся і наосліп ударив ним Бовдура в живіт, аж тому загелготіло в нутрі. Бовдур пустив волосся і хопився обома руками за живіт, немов побоявся, щоб той, як розбита бочка, не розлетівся на куски. А тим часом хлопак піднявся з хлібом на рівні ноги. Його лице, посиніле з болю і злости, було ціле майже в крові, з очей виступали сльози, губи розбиті віддулись, а зуби міцно стялися — отак він випрямився і не кажучи й слова, замахнувся на Бовдура другим раз важким бохонцем хліба.

— Та розбороніть їх, бійтеся бога! — кричав остовпілий з переляку Андрій, відвертаючи очі від того страшного виду. Він був дуже вразливий на всякий біль, а на чужий — більше як на свій, і тому здавалося, що кожний удар влучає в нього.

— Аякже, ще чого не стало! — відповів дід, їдючи далшес покійно. — Не треба! Та же їм те потрібно, трохи розрушатись, розімнятися... на печінки легше. А ще як із себе трохи тої поганої крові зцідять, то вже й геть-геть їм полегшає. Дайте лишень спокій, вони так як ті собаки: погризуться, та й полижуться.

А якби хто брався їх розборонювати, то я не знати о що заложуся, що вони б оба кинулися на того.

А тим часом борці, запінені, спосочені, стояли наготові і ждали, хто кого перший ударить. Але лиш хвилю ждали, а відтак оба, мов на команду, кинулися на себе, Бовдур ударив хлопака кулаком по руці, із якої випав хліб, а за те хлопак лівою рукою заїхав Бовдурові межі очі. Відтак зчепилися разом і вже не видно було, хто кого б'є, штовхає, дере, калічить, аж поки оба не попадали на підлогу і, не пускаючи один другого з рук, разом, мов два звірі не заревіли: „Гвалту! Гвалту! Рятуйте!“

На крик влетів до казні капраль з тріпачкою в руці, а видячи борців покривавлених на землі, що кричали і все ще не переставали дертися, обернув тріпачку „старшим кінцем“ т. є. взяв ремінь у руку, а дерев'яним держакom почав наосліп цідити обох, куди попало. Залускала ручка о кістки, загепала о набрескле, напухле тіло, мов о подушку, — а борці ще не пускалися, ще не переставали кричати, мов пацюки¹, котрим зручний різник лихо встроїв ніж у груди. Капраль розлютився й собі ж, і не кажучи нічого, почав обох частувати кінцями чобіт по під ребра. Аж тим способом йому вдалось розборонити їх. Вони попускали один одного і розпирслися по кутах, але капраль не переставав лущити їх держакom, куди тільки міг засягнути.

— А драби! А злодії! А опришки! — шипів задиханий капраль. — То вам не досить одного лиха, ще битися будете? Пождіть, гадюки, я вас навчу!

¹ Пацюк — свиня.

— Та то він мене зачепив! — заревів хлопак з плачем. — Хстів мені видерти мій хліб! Що я йому винен?

— А ти, пацюку нешкребтаний! — рипів капраль і знов на Бовдурову спину посипалися держак мов град. Бовдур мовчав, зігнувшись в дугу, аж поки капраль не втомився і не перестав бити.

— Га, пожди, навчу я тебе іншим хліб відбирати! Мало тобі свого, ненаїде мерзенний! — кричав капраль, ідучи до дверей.

— Мало! — глухо, понуро відповів Бовдур.

— Що, ти ще пащеку рознімаєш? — лютився капраль, замахуючись здалека тріпачкою. — Не будеш мовчати, ти гною смердячий? Отже пожди, як тобі цього мало, то й того не будеш видіти! Пропосьться трохи! Не будеш такий скорий до бійки. Навмисне буду просити пана вахмістра, щоби тобі завтра нічого не дали! Будеш ти мені свистати, чекай! А ви тут пам'ятайте собі, — обернувся капраль до прочих арештантів, — не дайте йому ніхто й понюхати нічого! Най песья кров знає, як битися! А скоро що почне, зараз мене кличте, я йому зроблю справу!

Понура, важка мовчанка настала в казні по виході капраля. Щось немов усім здавило горла, кусник хліба не йшов нікому в рот. Усі чули, що те, що сталося перед їх очима, надто вже погане й нелюдське.

Тільки Стебельський, сидючи на підлозі на тім самім місці, де звичайно спав, їв спокійно свій хліб, закусував маленькими кусниками ковбаси, а коли настала цілковита, глуха тиша в казні, він, обертаючися до Андрія й обводячи рукою кругом по казні, сказав: — *Homo homini lupus!*¹

¹ Людина людині — вовк.

Андрій, блідий як смерть, устав і обернувся до Бовдура, тремтячого, скуленого в куті, закривавленого й синього, як боз, але той вид відобразив йому силу, — він не міг і слова промовити, стояв та дивився з виразом глибокого болю на лиці.

— А видиш, треба тобі було того? — відозвався дід Панько, беручися знов до їди.

Бовдур мовчав.

— Бовдуре, — промовив нарешті Андрій, — як ти такий голоден, то було сказати мені, я й так свого не з'їм. Пощо було бійку зачинати, я тобі дам хліба, скільки хочеш...

І він узяв свій хліб, відкріїв з нього невеликий кусник для себе, а решту подав Бовдурові.

— Не треба мені твого хліба! Жри сам! Давися! — ревнув Бовдур, не підводячи очей догори і шпурнув поданим хлібом під ліжку. Андрій задеревів зі страху та з дива і, не кажучи й слова, відступився. А Митро поліз під ліжку, підняв хліб, обтер, поцілував і положив перед Андрієм.

— А тобі, тумане, що такого? — сказав грізно дід Панько до Бовдура. — Пощо святим хлібом мечеш? Кольки би тя сперли, ти відміно якась!

— Вас усіх най зіпруть — буркнув Бовдур, — усіх! І мене про мене!...

Сказавши те, він ударив кулаком о підлогу, аж луск пішов, а відтак звився в клубок і ліг на своє місце.

Х

Андрій довго ходив по казні, поки зміг зовсім успокоїтися. А коли вернулися його духові сили, він старався летіти думкою геть-геть з

того проклятого місця плачу, недолі та заперечення всякої людської гідності. Він переносився думкою в інші, кращі місця, де молоді, чисті серця високо понад усе піднімали хоругв людськості, де викувувалися могутні оружні ряди, що колись — незадовго! — мали стати до боротьби за людськість, за її святі права, за її вічні, природні змагання. Він переносився думкою й туди, де билось єдине жіноче серце, прихильне до нього, може в тій хвилі заливаючися кров'ю з жалю над його нещастям. І в думці він потішав свою Ганю, скріпляв своїх товаришів, заохочував їх сміло держати вгору піднятий стяг, не випускати його ані на хвилю, бо людськість терпить, вона принижена, придавлена, притоптана в мільйонах та мільйонах.

Він думав про своє діло, про любов, і про своє нещастя. А про Бовдура з його болем і гнівним завзяттям у нього й гадки не було.

Ех, голово молода, запалена, самолюбна! В святім своїм запалі ти й не бачиш, як самолюбні всі твої думки, всі твої змагання! Адже ж діло твоє, хоч і йде до всесвітнього братерства і вселюдського щастя, — чи не для того воно тобі таке миле, таке дороге в тій хвилі горя, що воно твоє діло, що в ньому сходяться всі твої мислі, бажання, переконання і цілі, що працювати, а навіть терпіти для нього справляє тобі приємність? Адже ж людина, котру ти любиш, хоч і нічим її не в'яжучи, хоч і зрікаючись її посідання, хоч і бажаючи її щастя з другим, адже ж тота людина хіба ж не тим тобі так мила, що при ній уплили найщасливіші хвилі твого життя, що її поцілунки й досі горять на твоїм лиці, що дотик її ніжної руки й досі тремтить у твоїх нервах? Ех, го-

лово молода та самолюбна! Покинула б ти на часок займатися собою, потішати себе! Поглянула б ти довкола себе пильно, уважно, братерським, люб'ячим оком! Може б ти побачила близь себе нещасливіших від себе! Може б ти побачила таких, котрим навіки не сяє промінь потіхи, навіть такої, як тобі! Може б ти побачила таких, котрі на це дно суспільного гніту не принесли з собою нічого, нічого: ні думки ясної, ні споминок щасливих, ні блискучої, хоч би обманливої надії! Може б одне твоє слово щире та привітне осолодило їм їх долю, втішило в їх серцю боротьбу страшнішу від усього, що ти й подумати можеш, розломило круг їх серця грубу льодову кригу, наморожену безконечним невсипучим горем!.. Та ба! Велике горе те вже має до себе, що замикає серця людські, так як вечірній холод затулює квіти, стягає їх, мов мороз. Із замкнутими серцями, здавленими вустами проходять поруч себе нещасні, котрі не раз кількома словами, одним стиском теплої, братської руки могли би позбутися половини свого горя, проходять поруч себе—і мовчать... Ех, люди, люди! Не убійники, злодії й переступники, не пануючі й піддані, не кати й катовані, не судді й підсудні, а бідні, прибиті, одурені люди!..

А тимчасом Бовдур лежав у своїм гнилім куті, з болючим, гниючим тілом, розбитою душею, без проблиску надії, потіхи, відради,— а в голові його вертілися свої думки, проносилися неясними картинами свої спомини.

Нужда відмалечку, від дитинства... Погорда, штовханці, побої... Насмішки дітей, що сторонили від нього, не приймали до своїх забав... Байстриук! Знайда! Бовдур!.. Тяжка праця у лихих, чужих людей... Сльота, морози, спрага,

втома — все те тільки газді доскулює, а наймитові ні!.. Наймит залізний, наймит видержить... мусить... за те плату бере!.. Хирляве, слабівите, замліле, лихо плачене, лихо зодягнене... Без приятеля, без побратима... Ні, був приятель, був побратим — у Бориславі, при корбі найшовся. Щирий приятель, вірний побратим, душа не чоловік. Ха-ха-ха!.. А позавидів, позавидів єдиного щастя, — відбив дівчину, взяв, оженився!.. Якби то бідному не все вітер в очі віяв, то би... може бідний і бідним не був!

От у таких уриваних картинах, переплітаних словами, півголосом шептаними, проносилися перед Бовдуровою тямкою його перші молоді літа. Нічого в них не було відрадного, нічого такого, на чім би могла спочити душа, чим би могла порадуватися згадка. Але думка летить далі, перевертає минуле карту за картою, немов чоловік, що в книжку вложив гроші і квапиться знайти їх між картками.

Що погнало Бовдура до Борислава? Про те він і згадувати не хоче, Це така думка, що морозом проймає. Але швидко - швидко, здається, буде мусіти докладно й того собі припімнути. Досить — він утік і, втікаючи, ще раз позирнув із горбка на палаючі... але чи вечірнім блиском?... хати і прокляв їх. І нікому, ні перед ким він не визнав, з котрого це села він утік, хоч тому минуло вже п'ять літ. Хто знає, може й сам він уже забув назву села!..

В Бориславі він віджив трохи. Хоч робота погана, та все таки платили зразу добре, їсти було що, не так, як у службі. Немов голодний вовк, кидався він на їду і їв, їв без тямки, — проїдав усе, що заробив, ходив мало не голий, а їв, щоб хоч раз чути сить у собі. Пити

зразу не шив, аж відтак почав, як її не стало. Тоді розпився, здорово розпився!..

В Бориславі, при корбі, Бовдур і стоваришувався перший раз у своїм життю з одним таким же круглим сиротою, як і сам. Щира була людина, і Бовдур через чотири роки жив з ним, як із рідним братом. Вони працювали разом, жили разом і майже ніколи не розсталися. В потрібі рятували один одного, не питаючи: а коли віддаси? Хоч, правду кажучи, Бовдур більше брав, ніж давав. Він і тепер, хоч вважає Семена зрадником і фалшивим, все таки радо згадує ті часи свого товаришування. Гарні були часи, та дідько взяв. А шкода, що не потривали довше!

Аж задля дівчини побратими розсталися. Полюбили оба одну бідну, нужденну робітницю, круглу сироту, як і самі, вирослу в в погорді та притиску, навиклу до мовчазного послуху, до покірливості безграничної, до відречення від власної волі, від власної думки. Диво сталося тоді з Бовдуром. Його різка, самолюбна, дика, немов кільчаста натура стала ще ріжчою й дикішою при тій тихій, лагідній, послушній і добрій людині. Він любив її, але його любов дужче гнула її додолу, ніж дотеперішнє життя. Скільки сварки, скільки побоїв витерпіла вона від нього! Скільки гарячих сліз пролила! Але ніколи Бовдур не почув від неї й слова сказаного наперекір. І те лютило його. Він допікав її до крайности, щоб збудити в ній відпорну силу, а тимчасом її сила — то була податна, мовчазна і слухняна любов. Бо вона, тихе ягня, любила цього звіра! І то та любов додавала їй сили зносити всі його, на вид безумні, але впливаючі з його натури примхи, відплачувати пестощами за побої, ніж-

ністю за лайку і прокляття... І як він не прозивав її! І сукою і жабою, — вона нічому не противилась. Аж вкінці він почув обридження до тої безграничної покори та податливості і хоч не перестав її любити, але раз у приступі гніву побив і прогнав від себе. Вона пішла — до побратима, побралися швидко — вже й дитинка є...

— І вона, сука, щаслива з ним! — бурчав Бовдур. — Обое такі.. розмазливі! Біс їх бери! Не хочу й згадувати про них!

Скільки раз він уже зарікався, що не буде згадувати про них, а вони самі лізуть на гадку! Бо вони обое силою контрасту споріднені з його душею, доповняють її! Бо в його серці, під грубою льодовою кригою тліє ще й досі невивгасла іскра любови для тих двоїх „розмазливих“ людей!

А відтак усе скінчилося. Все пішло виворотом. Він почав пити. Біс побери! — крепко пив! Бувало прийде рано з роботи — він ходив на ніч до ями, — та й просто до шинку. Корчмарю, давай їсти! Добре! Корчмарю, давай пити! І п'є, поки в кишені грошей стає, поки може вдержатися на ногах. А як ноги відмовлять службі, паде під лаву і спить аж до вечора, доки знов не збудять на роботу. Це вигідно, не треба хати наймати. Шинкар удень не викине з шинку, хоче, щоби й на другий раз прийшов, — ще й шинкареві пси рот оближуть, чисто!...

Це був єдиний час, у котрий тепер Бовдур вдумався з якимось п'яним замилюванням. Той час вічного одуру, вічного похмілля, вічного беззв'язного шуму видавався йому єдиним правдиво і всеціло щасливим часом його життя. Нічого йому не хибувало; а впрочім, чорт

знає, може що й хибувало, але він, бігме, ні о чім не знав. Думки ніякої, споминок ніяких, тільки шум, мов млинове колесо, в голові гуркотить. . Турррр-ррр! І все: люди, хати, сонце, і небо, і цілий світ кругом, кругом, кругом! Туррррр-ррр!... А більше нічого, ні на землі, ні в небі ніде нічого!...

— Ах, ще би раз так, хоч деньок, хоч хвилю, господи!—зідхнув Бовдур. — Забув би чоловік, а то починає оживати все, все починає рушатись!.. Або коби так: встаю завтра рано, а в голові шумить, крутиться: туррр! Перед очима минається, кругом, кругом!.. Виджу, а не пізнаю, чую, а не розумію, жию, а сам о тім не знаю, — і так навіки, назавсиди! Щоби й не пити і вічно п'яному бути! Щоби вже зовсім, зовсім одуріти!

— А як ні, то що? Нехай ідуть згадки, доки йдуть. Клин клином виб'ємо, погане ще поганішим! Виходу нема... Та й пощо шукати?.. А ще перед кінцем раз, але.. гарно!.. П'ятдесят, тільки без двох шісток, бігме що варто!.. Та й стратити не маю що!..

— А моя молодість?.. Чорт її бери. Саме будячка, сама кропива! Прокляття на неї!

— А вони обое?.. Чорт їх бери! Покинули, зрадили... Ні, не хочу й споминати!..

— Але може ще колись було би ліпше?.. Ні, не надійся! Пуста надія! Прокляття на надію!

— Але він — може в нього отець, мати?.. То нехай собі, у мене їх нема й не було!

— А може яка?.. Ігій, я би мав на те зважати? А мені що до того? Най іде за другого!

— А може?.. Ну що ще? Нічого більше! Чисто! Кругом, кругом, кругом!.. Ох, як болить, як пече, як щемить! І тут, і тут, і тут, всюди, ціле тіло!

Вже була глуха ніч, опівніч. Всі арештанти спали, мов попривалювані колодами. Спав і Андрій і не чув тих уриваних бесід, шептаних півголосом, не чув і не знав тої страшної муки чоловіка, здиченого недолею, та здичінням тим доведеного до крайньої розпуки. А прецінь хто знає, якби вчув був Андрій ті слова, якби подумав був про цю муку, — може одне його слово було б могло її втихомирити і спинити її страшні наслідки. Але Андрій за той час спав спокійно коло Митра і ві сні обіймав свою й не свою Ганю.

XI

Знову день, гамір, прокляття й насмішки, брязкання колодки, крики, робота. Знову ходить по казні Андрій, блідий і ослаблений недостатчею свіжого повітря, і думає. Але сухий кашель зачинає душити його слабі груди, і мислі зачинають плутатися в голові. Він чує страшну втому в тілі, немов воно в нього олов'яне. Ах, спочити, полежати вигідно, супокійно, під небом погідним, на чистім воздуху, в холоді!.. Його любовні сні бліднуть, і дармо він старається викликати їх у своїй уяві з давньою живістю. Навіть лице Гані не хоче вказатись йому, а все тільки перед затупленими очима мигають дикі, почварні лиця, з розчіхраним¹ волоссям, невмиті й грозячі. Він ліг горілиць на ліжку, широко розтворив очі і вдивлювався в стелю, стараючись не думати, не споминати. Але ось стеля оживає, стягається, розширюється, хитається і звільна на її буро-жовтім тлі виступають крізь сумерк ті самі погані, грозячі лиця, опуска-

¹ Розчіхраний — розкуйовджений.

ються згори, нахиляються над ним, німі, мов трупи. Він зривається і знов починає ходити.

— І що таке зо мною сталося? — говорить він до себе. — Адже я не був склонний до галюцинацій! Відки нараз вони мене переслідують? Чи так швидко грижа під'їла мене? Та я, бачиться, й не гризуся так дуже!.. Ігій, це погано!

А Бовдур у своїм куті також лежить та й думає. От, як у нього будуть гроші, то буде штука сховати їх так, щоби не найшли та не відобрали. Але якмають відібрати, коли ніхто не знатиме? Треба буде зробити себе божевільним, або якнебудь, що там мені до того! Прийде час, прийде й порада. А тільки сховати добре, ну, то відтак би чоловік ще собі раз дозволив, а гарно, так, щоби стало за всі рази! Насамперед хліба, хорошого, білого, — ні, булок, та досить, досить, щоби насититися. Ковбас, м'ясива цілу копицю! А відтак пити, — пива, вина бутельками, а бутелька на раз, бутелька щоби в голові вічно шуміло, вічно кружило, щоби нічого, нічого не набилювалось, не думалось, не споминалось! Усе кругом, усе кругом, аж поки кінець не буде. А кінець що? Одна хвиля! І зовсім нестрашно, коби тільки в голові шуміло та крутилось... А впрочім побачимо чи страшно буде, — все одно, раз сука-мати родила!

— Але він, такий молодий, такий добрий!.. обізвалась несміло якась тиха думка з глибини Бовдурового серця.

— Чорт бери! А я не молодий? — відказала друга думка. — Він був досі щасливий, стільки щастя зазнавав щодень, скільки я й за цілий вік не зазнаю! Це не поправді, треба трохи помінятися!

— Але може б не конче?.. — закидувала знов неспіло тиха, глибока думка.

— Або що? Пощо бавитися? — відрізала знов голосна, пануюча думка. — Для нас обох ліпше буде, швидше скінчиться.

— А може в нього отець, мати?... — Чорт їх побори! Най знають лихо! В мене їх нема й не було, а я ж що, не чоловік?..

Але диво! Хоч голосна, пануюча думка так досадно старалась успокоювати Бовдура й утвердити його на повзятій раз стежці, все таки він чогось дрижав усім тілом, позираючи скоса на Андрія та боязно стискаючи щось у руці, щось, чого й сам боявся, а прецінь стеріг, мов ока в голові.

— Їсти хочеться, — воркотів він, — страх як їсти хочеться! То він, проклятий, своїм хлібом наслав на мене голод! А такий чиниться добрий та лагідний! Ні, небоже, не допоможе тобі твоя добрість, не здуриш!..

Двері відчинилися, і до казні встромив голову старий поліціян з добродушним лицем.

— Пане Темера! — промовив він ласкаво.

Темера зіснувся. Йому почулося, що це голос його вітця, такий самий, який він чув ще давно, давно, в дитинстві. Він приступив до дверей і почав глядіти на лице поліціяна, але не міг його пізнати.

— Що, не можете мене пізнати? Ну певно, де того, ви ще маленькі були, як я з Тернополя пішов. А ми з вашим небіжчиком татунем сусіди були і приятелі такі, що боже! Дай йому там господи душеньці легко! Але що ж то з вами сталося? Аж я свої вуха забув, як сказали, що тут Темера сидить із Тернополя! Що, гадаю собі, за Темера? Там усього лиш один був Темера. Певно то син його абощо! Бідний

хлопче! І тут вас між таку збрідь всадили! Я вже просив пана інспектора, і він обіцяв, що від завтра будете сидіти на стражниці, я ручу за вас.

Темера щирими словами подякував старому, але на Бовдуровім лиці при тих словах мигнуло щось, мов тривога, неначе от-от йому вирветься щось із рук, що він уже вважав небезпечно своїм.

— А може вам треба буде що принести їсти, пити? — питав далі старий. — Нині кап-раля нема, замість нього я маю ключі то я вам принесу. Зладьте лишень, я зараз прийду, бо маю ще піти до канцелярії.

Старий запер двері і потюпав до канцелярії. Андрієві стало аж веселіше, аж легше на груді, коли почув ті приязні, ширі слова, коли пізнав, що й тут є добра душа, котра ще може робити для нього. Ах, як він утішився звісткою, що завтра його переведуть на стражницю з цієї нори! Йому бачилось, що це він завтра вийде зовсім на волю. Світло, воздух, зелень, жива природа, ті щоденні звичайні дари, котрих ціни звичайно чоловік не знає, не боячись їх утратити, — як же ж дорогими, як пожаданими були вони тепер для Андрія!..

— Пане! — перервав його мислі своїм різким голосом Бовдур. — Кажіть принести горілки, кварту цілу, то буде на пару раз.

— А вільно ж тут принести? — спитав Андрій.

— А чому ні! Старий принесе!

Андрій сам не пив горілки, але знав, що для прочих арештантів це буде великий празник, коли зможуть випити по порції. То ж попросив старого, щоби приніс горілки, ковбаси і ще де-не-що до їди. Старий зразу вагувався, чи приносити цілу кварту, але коли йому

Андрій допевнив, що буде бачити на те, щоби пили потрошки, та й що впрочім на дев'ять душ кварта горілки і так не значить нічого, старий зважився вволити його волю.

Полудень. Весело гомонячи, засіли арештанти довкола принесеної горілки та їди. Їх очі радувалися тому празникові, якого давно вже й послухом не чували. Всі дякували Андрієві за його добре серце. Тільки Бовдур, мов колода, сидів у своїм куті і раз-у-раз пас очима фляшку з горілкою. Аж ось нараз він схопився, вхопив фляшку; обіймив кріпко обома руками, приклав до рота і почав щідити. Всі зразу зачудовані позирали на нього, але згодом кинулися відбирати. Та нешвидко їм це вдалося. Майже півфляшки спорожнилося за той час у Бовдурове горло.

— А суха ж би тебе ялиця побила, ти, байстре поганій!—кляв дід Панько.—То не чекаєш своєї черги, але дудлиш наперед усіх, як свиня?..

— А-а — ревнув відсапуючи Бовдур.— За це біг заплатить! Це по-давньому, по-бориславськи! По всіх жилах мов рукою провів, а в голові шумить, бурлить, туррр!..

Він хопив кусень ковбаси, кинув у рот і, заточуючись, упав назад у свій кут.

Довго ще гомоніли арештанти, частуючись горілкою, довго відказували на поганого Бовдура, але той лежав, немов і не чув їх бесіди, тільки очима кліпав, позираючи бездушно проти себе.

— Ов, десь тут у мене був ніж,— похопився Андрій, мацаючись по кишенях,— та й десь, бачу, чи витрясся чи що! Не маю чим хліба вкроїти. Воно то й ніж немудрий, а все таки не так шкода, як невигода.

— Шукайте добре, — сказав дід Панько, — ніж не ігла, в казні не сміє пропасти.

Але ножа не було.

— Ну, то крайте моїм, а відтак будемо шукати, — сказав Митро. — Може як спали, та де затрясся крізь діру до сінника. У нас і таке може бути, адить, які сінничича діряві!

— І то правда, — сказав дід Панько, — треба буде відтак пошукати.

Але всі арештанти так загуторилися та забалакалися при їді та горілці, що відтак полягали спати, навіть думкою не ведучи про ніж. Заснув і Бовдур. Тільки Андрій, не пивши горілки, ходив по казні, якийсь немов здоровіший за про добру новину, віщуючу завтрашнє увільнення з цієї поганої нори.

— Ех, коби то швидко й зовсім бути вільним! — прошептав він, зідхаючи. — Почалась би нова робота, нові змагання, і чень би бодай що то зробилося. Але треба взятися порядно, зв'язатися всім до купи, не тратити на боки ні часу, ні грошей! Треба вчитися, много вчитися, та не тій мертвеччині, котрою забивають голови в гімназіях. Ах, небагато чоловік заштував правдивої науки, але яким же ж то іншим, свіжим духом віє від неї! Як липне до неї душа! І чому тільки люди опираються їй, згори, з погордою дивляться на її здобутки? Чи тому, що вона тих здобутків не видає за оконечну, беззглядну правду? Ах, а людям треба ще поваги, котра би згори диктувала: так має бути! Треба ще писанія, котре становило би початок і кінець мудрости, поза котрим усе було б або фалшиве або смішне! Та ні, недовго триватиме панування поваги! З усіх боків устають живі уми і валять і валять тоту стіну, що тисячі літ заслонювала очі людей. Коби швидше —

останній удар! Коби швидше воля, ясна, як день, широка як світ, знаюча тільки природу і любов братерську!..

— Що наша муравлина праця для такої величезної цілі? Що для неї наші дрібні муки, наше ціле життя? Пилинка супроти гори! Та все таки гора зложена з пилинок. Та все таки відрадно хоч на пилинку причепитися до прискорення великого діла!

— А може всі ті наші думи, наші змагання, наші бої,— може все те тільки одна велика помилка, яких тисячі прошуміли досі, мов густі вітри, понад чоловіцтвом? Може праця наша на ні на що не здала? Може ми будуємо дорогу поза шляхом, кладемо місто на безлюдному острові? Може найближче покоління піде зовсім не туди, лишить нас на боці, як пам'ятник безплідних змагань людських до непотрібної цілі? Ах, така думка крає серце, гризе мозок! Та що ж, і вона можлива! І на таку крайність ми мусимо бути готові, і скоро б дорога наша показалася не східною з природними законами загального розвитку, з вічними людськими змаганнями до добра і загального щастя,— зараз вертати!..

— А покищо треба йти наперед. Коби лиш на волю. Що мож буде зробити, те й зробимо. Щоби тільки по совісті, щиро та розумно,— за проче не дбаймо!..

XII

Настала ніч. Сплять арештанти, важко дишучи густим, задхлим повітрям. Часом цей або той закашляється довгим, сухим кашлем, обернеться на другий бік, зідхне глибоко або крикне крізь сон. В казні п'ятьма густа, бо й надворі

хмарно та душно, а здалека, з-над Діла, гуркочуть далекі громи.

Тільки Бовдур не спить. У його душі ще темніше, ніж у казні, тільки що втомлені довгою мукою, заглушені горілкою не плинуть уже думи, не ворущаються спомини. Він сидить на своїм леговищу і держить у руці Андріїв ніж з довгим, городницьким вістрям. Його пальці час від часу смотрять те вістря, немов трібують, чи досить воно гостре. Ціле його тіло тремтить якоюсь тривожною, дрожжю, обливається холодним потом. Він жде, аж надворі і в казні зовсім утихне, жде глухої півночі.

— Гримить там,— воркоче Бовдур,— при громі твердше спиться. І я би заснув... Ах, коби то заснути надовго, навіки!.. А хтось тут нині так засне!

Це речення вдарило його своєю несподіваною різкістю, він стрепенувся і замовк.

— Ігій,— почав він знов по хвилі,— що то за чортівська річ: слова! Скажи таке глупе слово, то чоловік увесь зледеніє, немов би не знати що зробив. А гадай без слів, то нічого, можна. До найстрашнішого очі привикають, а вухо, то біда, зараз бунтує!..

— Але що там, усе байка, коби лиш гроші! А подумаєш, бігме, які то люди дурні. От і той... Тільки грошей має, а чи вміє він їх обернути собі на пожиток? Купить дещо і сам того не їсть! Я би не так! Ех, я би ще собі ужив, бодай з кілька день! І ужию, бігме, що ужию! Ану, може би вже час?..

Він піднявся і почав прислухатися. Зразу не було нічого чути, а далі на ганку забалакали грубими голосами поліціяни — вартові.

— Ну, і що ж,— говорив один,— не застали вже того бідолахи живого?

— Ні, акурат як прибігли, то ще був трохи теплий. Та де? Горло аж до самої кості перерізане.

— Господи,— бубонів другий,— відай уже кінець світа настає! Такий нарід зробився поганий, так один на другого ворогує, дихати брат брату не дає! Ну, та чи мав же той серце, такого молоденького...

Тут заgrimіло голосно і Бовдур не дочув поліціянових слів. Але його зняла тривога. Він скулився в куті і цокотів зубами, немов би поліціяни відгадали його замисли і ось-ось прийдуть в'язати, січи його живцем. Він опустив руки безвладно. Ніж упав на підлогу. Сталевий стукіт переразив його дужче, ніж грім. Він сів у куті, скулився і зажмури́в очі, затка́в вуха, щоби ніякі внішні вражіння не доходили до нього. Сам не знаючи, коли й як, він задрімав на хвилю.

Нараз прохопився і трохи не закричав на все горло. Йому снилося, що він бреде по кривавій річці; але ось через неувагу він надібав на глибінь і шубовснув у ню. Кров кипуча, тепла, жива, злорадно плещучись та плюскотячи круг нього, заливає його, закриває все тіло, уста, очі. Він хоче рятуватись, але чує, що кров, мов тягуча смола, обплутала його тіло, скувала йому руки й ноги. Втім він прокинувся.

— Га, що за страшний сон! Аж душно, аж зіпрів! Але що сон, пустий вітер!.. Ну, а може би тепер уже час?

Він знов устав і довго надслухував. Нічого не чути, крім дихання сплячих. Він схилився і почав по підлозі мацати за ножем. Але нараз, мов опарений, підхопив руку догори. Він ухопив був старого єврея за горло і почув, як під його

пальцями товчеться, мов жива, кров у жилах та бігає голосниця, мов стривожена його дотиком.

— Христос би тя побив! — воркнув Бовдур. — І так-ем ся псьої пари напудив, немов би був рукою хопив гадину. Тьфу на тебе!

І він знов схилився, пошукав і найшов ніж. Відтак стиха, на пальцях начав пробиратися ік ліжкові, де спав Андрій. Він насамперед обмацав його, чи не спить він, обнявшись з Митром; а пізнавши, що ні, сміло взяв Андрія за півперек, підняв догори, мов дитину, і легко, нечутно положив на землі.

— Так, тут ліпше, — буркотів він. — Буде тріпатися, то щоби не побудив других.

Андрій спав твердо. А тільки діткнувши головою мокрої підлоги, стрепенувся і закричав крізь сон:

— Ганю, рятуй!..

Бовдур думаючи, що він збудився, швидко наліг йому коліном на груди, лівою рукою хопив за горло, а правою черкнув щомоці. Андрій загіпався і крикнув, але неголосно, бо горло було здавлене. Кров бухнула на Бовдурові руки. Той замахнувся ножем другий раз, чуючи, що Андрій сильно тріпочеться.

— Де гроші? Давай гроші! — шепотів він над Андрієм.

— Ох! — стогнав Андрій, — гроші... в старостві... відобр...

Не докінчив. Вістря ножа в тій хвилі перетяло голосницю, перетяло жили, аж до кости. Кров жбухнула сильніше, рухи тіла ставали чіткіше слабші, аж зовсім перестали. Андрія Темери не стало...

А його думки, його надії, чи й вони пропали разом з ним? Ні! Бо ті думки, то людськість, і він, леліючи їх, був тільки одною маленькою

часткою людськості. А людськість тим тільки й жиє, що одні її частки раз-у-раз гинуть, а замість них нові повстають...

А Бовдур клячів над ним, мов громом прибитий. Гроші відібрано в старостві, — значиться, він задарма зарізав Андрія! Немов полуда, спало засліплення з його очей... Що він зробив?.. За що позбавив життя цю молоду людину? Що за клятий чар заліг був над ним?.. Він довго туманів над Андрієвим трупом, без думки, без руху, мов і сам труп. Його права рука все ще держала ніж, а ліва, миючись ув Андрієвій крові, стискала молоде, холодніюче горло...

Нараз чиясь холодна рука діткнула його плеча, і глибокий сонний голос сказав:

— Ти що тут робиш, Бовдуре?

Це був голос Стебельського, котрого збудило стогнання Андрія.

Бовдур нічого не відповідав, не дрижав, не боявся, — клячів каменем над трупом Андрія.

— Що робиш тутка? — питав Стебельський, тормосячи Бовдура за голе плече. — Чому не спиш?

Здавалося, що слова Стебельського і дотик його холодної руки звільна будили Бовдура з остовпіння. Він ворухнувся, підняв голову, віддихнув важко і сказав лагідним, майже веселим тоном, у котрім і сліду не було недавньої дикої жорстокості.

— Постій, побачиш кумедію.

— Та яку? — питав тихо Стебельський.

— Ну, вже будем видіти.

Він устав, переступив через трупа, підійшов до дверей і обома руками, мов довбнями, що-сили заgrimав у двері. Гуркотання те, нагле і проразливе, заглушило шум хуртовини надворі. Всі арештанти позривалися на ноги.

— Що тут таке? Що тут таке?— питали всі стривожені.

— А пан де? Де пан Темера?— питав Митро, не чуючи коло себе Андрія.

Але Бовдур не слухав того гомону, стояв коло дверей і щомоці гримав кулаками.

— Та чи ти сказився, чи що?— кричав дід Панько.— Чого гримаєш? Що то має бути?

— Та якась комедія,— відповів Стебельський,— тільки не знати яка.

З вартівні донісся крик, прокляття. Це капраль збудився, хопив лихтарню і як був, у сорочці і штанях, прилетів к дверям.

— Що тут за сто дідьків гримає?— кричав він.— Гримало би тобі по кишках! Чого хочеш?

— Отвори!— крикнув Бовдур, не перестаючи гримати.

— Та не будеш ти тихо, проклята почеревино! Та же як я отворю, то певно, що не дармо!

— Отвори! Чуєш?— не переставав кричати Бовдур і гепнув кулаком у закілковану візитирку, так що вона пирсла аж до напотивної стіни.

— А ти, злодіяко якийсь!— лютився капраль, поставив лихтарню на підлогу і взявся розмикати колодку, пінячись зі злости, бо Бовдур за весь той час не переставав гримати. Але скоро тільки капраль відхилив двері й схилився, щоб пошукати лихтарні, Бовдур розтворив їх цілком і стиснутим п'ястуком щосили зацідив капраля межи очі, так що той перевернувся без пам'яті на сіняшній поміст, а лямпа випала з його рук, розбилася і згасла.

— Я тобі ж, казав, отвори! А ти не квапишся! Ну, маєш!— приговорював Бовдур, держачи двері нарозтвір.

— Гвалту! Рятуйте! Розбій! Гвалту!— зарепотів капраль.

Надбігли поліціяни з лихтарнями.

— А ти, проклятий Бовдуре, що робиш?— скричали вони, кидаючися до нього.

— Мачку свічу оцьому свинтухові! — відповів Бовдур супокійно. — Нехай трохи ліпше квапиться!

Поліціяни, мов звіри, верглися на Бовдура, але той одним скоком сховався до казні. Гурма за ним з лихтарями. Але як скоро давно невидане світло впало жовтим пластом насеред казні, всі поліціяни стали, мов укопані, і йойкнули мимоволі. Насеред казні, підпливаючи кров'ю лежав труп Андрія, а коло нього, нахилений, клячів Бовдур і мочив руки в його крові.

— Господи, а тут що таке? — вирвалося всім з грудей.

— То я, то я таке зробив, — говорив стиха Бовдур. — Не вірите? Ось ніж, адить, його власний!..

— І пощо ж ти, нелюде, позбавив його життя? — запитав дід Панько. Але Бовдур не відповідав на те питання, немов або не чув або не розумів його. Він клячів над трупом і вдивлювався в його бліде, ще й по смерті хороше лице. І дивна зміна робилася з Бовдуrom. Його власні риси, бачилось, м'якли, лагідніли... З очей щез гнилий блиск світячого порохна.. Понурі, гнівні складини на чолі вирівнювались... Здавалося, немов наново людський дух вступає в те тіло, що досі було мешканням якогось біса, якоїсь дикої звірячої душі. І нараз сліози градом покотилися з Бовдурових очей... Він лицем припав до кривавого Андрієвого лиця і важко-важко заривав.

— Братчику мій! Що я зробив з тобою! За що я тебе віку збавив? Свята, ясна душечко, прости мені, нелюдові! Що я зробив! Що я

зробив! Господи, що я зробив!—Хвилю ще стояли арештанти й поліціяни, мов причаровані, над тою потрясаючою картиною і слухали Бовдуrowого голосіння. Але згодом схаменулися.

— Збирайся, паничу! — сказали до нього. — Тобі вже не тут місце. Час перенестися на нове помешкання. Не час тепер плакати!

Бовдур підвів очі і гнівно, болізно поглянув на них.

— Прокляття на вас, посіпаки! — сказав він. — Адить! — і він приложив руку до зіваючої рани Андрія, переділюючи її долонею впівперек на дві половини. — Адить, оце моя половина, а оце ваша половина! Це моя, а то ваша! Не бійтеся, тутки я спокутую за обі, але там є ще бог, справедливий, то він буде вміти розпізнати, котра моя половина, а котра ваша!..

Брязнули залізні пута, і Бовдур дався в них замкнути без супротивлення. А тимчасом арештанти христилися та говорили молитви над трупом, тільки Митро плакав у кутику. Стебельський сидів на своїм місці, мовчав-мовчав, а далі, мов не своїм голосом, обізвався:

— *Quidnam, domine? Diem supremum obiisti?*¹

Не чуючи на те питання відповіді, він обернувся до Бовдура і, показуючи на нього рукою, сказав:

— *Pereat homo, crescat humanitas!*².

Але не можучи на лицах окружуючих дослідити ні похвали ні догани своїй мудрості, він обернувся лицем до стіни і ліг спати.

Коломия 17 — 20 червня 1880.

¹ Що ж це, пане? Чи наслав ти останній день?

² Хай пропадає чоловік, хай росте людяність!

ХЛОПСЬКА КОМІСІЯ.

I

Е, що то ви, молоді яндруси¹, говорите!..

По місті тротуарами ходять та ходаки з долин висмикують² — велика штука! А зловлять хатраки³, то також що? Заведуть на дідівню⁴, кобзнуть там чи й не кобзнуть⁵, та й по всій історії. Вам би от... Та де вам! Вам як лиш розказати про таке, то вже поза плечима мурашки забігають. Або то ви знаєте, що хлопська комісія? Там то би отакому Лехкевичові в її руки дістатися! Почув би, по чому перець.

Я про себе кажу. Були такі, що ще гіршу соломаху коштували. Але й я також зазнав, що зазнав. Ну що, така вже, видно, чоловікові дорога судилася. Чи від долі, чи від злих людей — хто то знає? Досить, що таке життя! От уже оце двадцятий рік у криміналі сиджу, а ви гадаєте, що то пальцем перекивати? А скоро на світ, я знов мушу до свого — по чужих

¹ В злодійським жаргоні хлопець, злодій.

² Портмоне з кишень витягають, т. є. крадуть.

³ Поліціянти.

⁴ Вартівня поліційна.

⁵ Вдарять. (Ів. фр.).

коморах шарити. Так таки мушу, бо що ж буду робити, з чого жити? Ремесла ніякого не вмію, ні поля, ні ролі не маю, до роботи ніхто мене не прийме, тільки одне й лишається, що бухацька¹ кумпанія. А це також бистрий кінь—день поїдеш, а за хвилю впадеш, та й знов сюди. Тай ще то тут, то не найгірше. Приходилося не раз і солоно й терпко, а особливо як чоловік хлопам у руки попадеться. Тоді вже проси не проси, плач не плач, нічого не допоможе.

От я раз так в однім селі—вже в котрім і де, на що вам те знати?—досить, опорядив там одного багача. Роботи було доста. Комора, бачите, як струк повна всякого добра. Ми й не надіялися на таке, прийшли голіруч. Один з того таки села вказував нам дорогу. Три нас було до того інтересу: забрали ми, що могли, що легше винести, поділилися та й у ноги! Ба, кинулися хлопи, наскочили на слід—уже як там і куди, то вам також ні на що не здається знати—досить, за мною! Три милі від того села вхопили мене.

Осінь зачиналася. Звозували ще овес, починали копати картох². Народу по полю немного. Погода, сонечко ще припікає. Мені зв'язали руки назад, три їх женуть мене гостинцем.

Здоганяємо солярів з набором.

— Дай боже!

— Дай боже!

— А куди кумпана?—на мене показують.

— Добрий чоловік, — кажуть мої господарі, — коморовий.

— А, так! Ну, не завадило би йому дати пам'ятку, — каже один соляр.

¹ Злодійська (Ів. Фр).

² Картох — картопля.

— Та воно то так, без того не буде.

— А може дозволите нам і від себе дещо дрібку докинути?

— Як ваша ласка, — відказують мої, сміючись.

— Соляр самий від заднього воза, та до мене.

— Ану но паничу, стань!

Стаю. Він підкотив мені штани повище коліна і попідв'язував їх мотузочками понад колінами.

— Ну, тепер рушай! — сказав та й пустив мене наперед себе попри фіру. Ледве я зробив пару кроків, аж тут немов гадина впилася нараз в обі мої ноги. Соляр щосили цвякнув мене батогом по ногах так, що я аж підскочив з болю.

— Скік, серце, — крикнув соляр та й зареготався, і всі з ним. Дротований шнур, та ще й вузлами понав'язуваний, де діткнувся тіла, то мов ножем!.. А вузли мов п'явки повпивалися в м'ясо... Я живо¹ далі попри другий віз, — другий соляр те саме. Я попри третій — той те саме. Шість їх було, і поки я минув всі вози, то мої ноги були порізані, мов ножами, а кров сліди заливала. Ех, запам'ятав я собі тих солярів, дізнався відтак, з якого то вони села такі чемні вивелися, то вже я й їм пригадався!.. А мої господарі в регіт, та похваляють солярів, що на який то вони спосіб узялися.

— О, ми з такими паничами вміємо поводитися! — вихваляється один. — Видите, злого йому нічого не станеться, а пам'ятку буде мати. Ха, ха, ха, ха!

II

Ще було добре перед вечором, коли ми прийшли до села. Ведуть мене до вїйта. Прихо-

¹ Живо — скоро.

димо, нема дома, в поле поїхав. Тільки війтиха щось там по сінях крутиться. Глипнула на мене — нічого.

— А не знати, кумо — кажуть мої провідники, — де би тут його намістити?

— Або я знаю, де? Містіть, де хочете, коби лиш не тут. Нащо мені клопоту?

А я стою та аж очима благаю, щоби змилувалася... Бо вже те я знаю, що коли не у війта, то ночувати мені в того, в кого я гостив. Ну а там то вже певно добра мені не буде.

Тимчасом вість по селі пішла: привели злодія! Зараз що було по хатах — біжить. Поставали на оборі, дивляться, одні кленуть, другі грозять, треті так собі стоять. Аж тут і мій господар, той що в нього пропажа, протискається, приходить. Високий, крепкий, лицем червоний, як кат. Зблизився, зирнув на мене...

— А, то ти? Ну, будемо знатися.

Я нічого.

— Куме — каже до одного з тих, що мене привели, — ведіть його до мене, там найбезпечніше. Я вже його припильнуу.

— Певно, що там його ведіть, там найбезпечніше, — сказала війтиха, стоячи в дверях.

— А скоро мій прийде, то вже я йому скажу, то він там навідається.

Повели мене. А мій газда йде передом, та аж хрумкає з заїлости. Далі завернув ік плотів і виломив колик.

— Сюди його! — крикнув, повертаючи на свою обору і пускаючи мене наперед. А коли я переходив попри нього, він замахнувся на мене. Було би певно тут на місці по мні, якби не були його задержали.

— Ні, куме, — сказав один, — так не можна! Заб'єте, то ще ви підете до криміналу.

— Що, я? — крикнув він. — За такого опришка? ¹. Та ж такого забити, то нема гріха.

— Ні, куме, дайте спокій з такою бесідою. Пострашити можна, щоби на другий раз не лакомився на чужу працю, але забити, то ні. Він на вашій відповіді.

— Вже я його пострашу так, що буде до суду-віку дрижати! — крикнув газда і зблизившись до мене, вдарив мене кулаком межи сід. Я пирснув на землю, мов сніп, п'ятьма заступила очі, пам'ять покинула мене...

III

Прокинувся я. Сонце на заході. Я сиджу на призьбі, сорочка на мні вся мокра: видно, що мене водою відливали. Лице напухло, але болю не чую ніякого, немов усе тіло затерпло. В хаті гамір. Кілька чоловіків сидить під шопою, кілька на перелазі. Гуторять і на мене зиркають.

— Начальник! Начальник! — почувся гомін. Один кинувся отворити ² лісу.

Прийшов начальник, чоловічок низенький, товстенький, з виду добродушний. Хід дрібний. У руках черешня груба, як ципивно. До мене.

— А що, любенький, спіймали? А видиш! Треба тобі було того? А тепер громаді біда, треба тебе пильнувати, поки не буде нагоди віддати тебе до суду. Тепер пора робуча, синочку, нема часу.

— Пане начальнику, — осмілюся я, — дозвольте, щоб я за той час у вас перебув.

— О, о, о, — скрикнув вийт, — не можна, любенький, не можна в мене! Тут кум Матій

¹ Опришок — бандит, розбійник.

² Отворити — одчиняти.

кривди тобі не зробить, не бійся, припилить тебе добре. Побудь тут, синочку, деньок-другий, поки до неділі, то вже кум Матій з присяжним відвезуть тебе до міста.

Це був четвер; значить два дні ще, — подумав я собі. — Га, що діяти, треба терпіти.

— Ну, а тепер, синочку, встань, коли до тебе говорю, — каже війт.

Я встав.

— Ходи сюди.

Я вийшов на серед обори.

— Кладися, небоже!

Я видивився на нього.

— Ну, що ж, любенький, не чуєш, що кажу? Кладися! Я, начальник громади, ручу за тебе, але маю право дати тобі п'ять буків, не більше.

Я не чував про таке право, але що було діяти. ..

— Куме присяжний, а ну-ко, нате вам оцю черешеньку та дайте йому те, що йому після права належиться! — сказав війт, і відрахувавши п'ять, забрався до відходу. — А ви, куме Матію, пильнуйте його і вважайте, щоби йому нічого не сталося. Громада мусить його доставити до суду живого... Пам'ятайте, щоби живий був! — сказав він, усміхаючись і кладучи натиск на те слово „живий“. — Я тут завтра рано навідаюся. Бувайте здорові!

IV

Поки присяжний заковував мене в ланцюги, вже й зовсім стемніло. Матій стояв збоку, як кат над душею, ждав тільки, коли присяжний геть піде. Діждався.

— Ну, що, паничу, тепер ми оба, правда? — щідив він крізь зуби, держачи за ланцюг, котрим я був скований за руку й за ногу. В одній хвили

він шарпнув ланцюгом і я повалився горілиць і вдарив головою о землю.

— Ов, ти, бачу, п'яний! — реготався він. — А я хотів тебе просити на вечерю. Ну, вставай, ходи!

Я встав і він поволик мене до хати.

В печі вогонь горів. Жінка снувалася по хаті, вечерю варила. В закутці сиділа стара баба, господарева мати. Обі жінки були бліді і тремтіли, побачивши мене. Вони рідко коли осмілювалися зиркнути на мене, а як котра зиркнула, то так жалібно, так жалібно...

Матій посадив мене на лавку, а сам сів кінець столу, сопучи, мов міх ковальський. Нараз зірвався і гримнувши о стіл рукою, крикнув:

— Ні, я його не пущу живого! Най буде, що буде, а такого опришка я не пущу живого зі своєї хати.

Жінки мов на даний знак голосно заплакали.

— Матію! Синочку! Бог з тобою! Адже шкода повернулася. А ти би хотів такий гріх на душу брати! Бійся бога!

— А він боявся бога, коли підкопувався до комори?

— Та вже, як там він... Нехай він сам собі з богом рахується!

— Ні, я йому допоможу. Я йому насамперед усі кості порохую. Ходи но, паничу, сюди!

І він знов ухопив мене за ланцюг, підняв з лавки і гримнув мною до землі. Тоді, ставши чоботом на груди, скрутив ланцюг до купи, так що я скулився в каблук, аж крижі затріщали. В очах мені потемніло. Я ще тільки побачив, як він замахнувся чоботом до могого лиця. Відтак почув я біль у груди, в крижах, у боці, а відтак нічого не стало...

І знов очунав. У печі погасала грань¹, зрештою в хаті темно й тихо. Я під лавою, скручений удвоє, як слимак. Рухаюся — біль страшений. Кожна кісточка, кожне місце... В горлі пересохло, палить. Я застогнав.

Темна тінь майнула по хаті, дилькотячи невиразно. Бачу, жовте, поморщене лице нахилилось наді мною; дрожача, холодна рука пересувається по моїм лиці.

— Ти ще живий, синочку, а?

— Живий!.. Води!.. — простогнав я.

Бабуся подала мені води.

— Живо пий, бо готов прийти, то біда моя! Нелюд якийсь, — шептала баба. — Бідний ти, небоже, бідний, але що ж я тобі пораджу?

— Біг заплать вам! — прошептав я.

Двері скрипнули. Стара щезла, як тінь, а коли ввійшов газда, вона вже кахикала на печі.

— А що, не обзивався злодій? — запитав він.

— Ні, синочку.

— Тьфу до дідька! Ще як мара крепне², то готова й на правду біда бути.

У мене аж трохи дух уступив. От, гадаю собі, чень³ змилується та полегшить, попустить ланцюга. Та де там! Поворкотів, поворкотів, погасив огонь у печі та й ляг спати.

— Все одно, — ще лиш тото чую, — як живий, то буде живий і до завтра, а як ні, то нехай його чорт бере!..

Цілу ту ніч я ані ока не зажмури́в. Що я витерпів за тих кілька годин, того певно було б

¹ Грань — жар.

² Крепне — пропадає, вмире.

³ Чень — може.

мені потрохи стало й на десять літ. Уже гадав, що може кров мене залле і просив бога, щоб післав мені смерть. Але де там! Іншому би, щасливішому, може було б і сповнилося те, але не мені. Та вже чи сяк, чи так, а тота ніч була може найтяжча і найдовша в моїм життю. Ще якби баба не була мені дала води напитися, то я би був певно не витримав. Та відай¹ на те воно вже йшло, щоб я витримав!..

VI

Розвиднілося. В хаті повставали. Мій газда перш усього до мене. Надслухує — дихаю. Аж відсапнув.

— А, ти ще жиєш? — крикнув. — Ну, проси бога, що тебе ще довше лишив у моїх руках! Але того вже певно не відпросиш, що ще тебе чекає. Коби лише до міста живого відставити, а там нехай за тобою й заклекоче!

Дурень! Він собі своє рахував, а я своє, та й таки на моїм стало!

Витянув мене з-під лави, розкрутив ланцюг.

А, господи, тобі слава! В крижах полегшало, світ якийсь мов той зробився. Але на ноги стати ані гадки нема. Таки він мене ногами викопав на двір, на обору, а жінці казав позачищувати кров у хаті.

Сиджу я знов на приспі. Поранок зимний. Усе тіло одубіло, так що болю не чути, тільки в голові шумить та в грудях коле, як дихаю. Далі в хаті затопили, дим пішов клубами попід стріху, мені в очі. Заплакався я, закашлявся, — мовчу. Газда тимчасом пішов до худоби, волам дати, до води вигнати, а йдучи попри мене не видержав, щоб не парнути мене через голову воло-

¹ Відай — мабуть.

водом. Ба, чую, збирається в поле з плугом, покладати під жито. Вже я трохи втішився. Не буде, гадаю, мого ката хоть через день.

Аж тут чую — гомін. Дивлюся, вїйт з присяжним на перелазі. Підходить, оглядає мене і всміхається.

— А що, рибонько, добре тебе тут заходили?

Я ледве дишу, а весь у крові.

— Що ж не говориш, серденько? Кажи, не бійся, я тобі нічого не скажу.

— Пане... вїйте — простогнав я, — другу... таку ніч... не витримаю.

— Не витримаєш, душенько? — всміхався вїйт. — Ні, не бійся, витримаєш. Такі як ти вмюють тримати. Ну, а тепер, небоже, ти знаєш, що тобі в мене належиться?

Я видивився на нього.

— Ов, непам'ятуший же ти, голубчику! Ану ко, встань та прострися! Я маю право дати тобі на снідання п'ять буків, не більше. Пане присяжний, ану ко, нате вам оцю черешеньку, та добре його!

— А ви, куме, — сказав вїйт до могого газди, що саме надійшов, — будете мусіти таки завтра з полудня вибратися з ним до міста. Поїдете ви, ось кум присяжний, я, ну, та й арештант.

— Значить, завтра! — Мій газда зирнув на мене так дико і люто, мов який смертельний ворог виринається йому з рук, а він не може його відразу задушити. А я знов одебелів цілий, коли погадав собі, що ще треба буде одну ніч ночувати в того чоловіка без серця. Та за що стільки муки? От, поправді сказати, може ми були забрали з на-сто ринських, та й з того більша часть йому повернулася. А хлоп був багатий! У нього в коморі аби руки добрі, то можна було й не так попастися!..

— А тут кум присяжний лишиться через день пильнувати арештанта, — сказав відходячи війт.

Присяжний осмотрив на мні ланцюг та колодку, а відтак сів собі на порозі, балакаючи то з господарем, то з господинею, то з бабою. Господар з-під шопи витяг плуг, виніс ярмо, далі пішов до волів подивитися. За той час уже жінка й обід зварила. Кличе його до хати.

А тут я такий ослаблений, такий болющий, такий голодний, що господи. А ще на приспі, в тіні, то й холодно якось, хоч сонечко вже геть-геть високо. Виповз я на сонце, сів собі на плиту, та й дивлюся до сіней. Чую, ложками калатають, говорять, присяжного просять до обіду.

— З богом святим, най бог благословить! — відповідає присяжний (сидить на сінешнім порозі, обернений до мене плечима). — Я, — каже, — дещо поснідав, а незадовго жінка принесе мені свій обід.

А про мене й гадки не мають. А тут мені борщик підбиваний так запах, так запах!.. Господи, здається, рік життя дав би я за мисочку!

Пообідали. Газда пішов по воли. Аж тут дивлюся, стара крадькома несе мишину борщу.

— А що, — каже, — небожечку, за тебе всі забули? На, сирото, та хлєпни, занесися ¹! Але живо, щоби той ірод не побачив!

— Най вам бог, бабусю, стократне надгородить! — пробубонів я і взяв мишину. Руки в мене тряслися, а й під старою коліна тряслися зо страху. Але де там! Іно я трохи напився, вже „ірод“ надходить. Як побачив, то мов іскра спалахнув.

¹ Занесися — підкріпися.

— Що, — крикнув, — ви ще тут моєю працею злодія годуєте? О, смоли йому гарячої.

І за тим словом вихопив від мене миску і шпурнув за старою; щастя, що не трафив. Миска розбилася о камінь на дрібні черепочки. Стара втеки, а він до мене.

— Хоч би ти мені тут мав згинутися з голоду, то певно би я тобі не дав і покоштувати нічого. Рука би мені всохла і бог би мене не благословив!

— Але ж куме, вважайте! — промовив присяжний.

— Що? Мені вийт казав стерегти його, але годувати злодюгу ніхто мене не всилує. На те нема ніякого права.

І він пішов до волів. А переходячи попри мене, ще раз зо всієї сили чоботом копнув мене отут у саму ямку під грудьми. Я, як сидів на плиті, так і перевернувся горілиць і не стямився, що далі зо мною було. Тільки чув, що раптом дух мені захопило, немов би хто горло мотузком перев'язав. А коли я пропам'ятався, то вже був на іншій місці: змочений водою, а коло мене поралися стара й присяжний. За кожним віддихом у груди кололо страшенно. Бачите, кістка переламалася, так що ще й досі хилітається.

VIII

Сонце стояло серед полудня і пражило мов огнем. Присяжний пішов під шопу, і з'ївши обід, що принесла йому жінка, сів собі на колоді і по дрібочці дрімав. Господиня поралася в хаті, а стара, мов та квочка, ходила сюди й туди. Мала стара милість наді мною, але боялася.

— Ей, бабусю, — кажу до неї, — бог би вам віку продовжив, дайте дечим занестися!

— Коли ж бо я, синочку, боюся.

— Не бійтеся! Присяжний не заборонить, а він поїхав.

Стара подумала, а далі пішла до хати, поторгувалася трохи з господинею й винесла мені другу мишину борщу, байдицю¹ хліба, каші з молоком, так що я, богу дякувати, трохи підкріпився. Господи — гадаю собі — коби то де як на вольний світ! Ще би я може тепер знайшов на стільки сили, щоб утекти.

Стара винесла собі кужіль на приспу, сіла пряде. Присяжний зачав з нею дещо говорити, але ліново. Спека стояла на дворі.

— Ей, пане присяжний! — стогну я. — Зглянесья на мене, такого побитого та замученого! Адить, як тут сонце пече! Дозвольте мені припочити трохи отут у stodолі. І так, як господар приїде, то мені вночі спання не буде.

— Ой, так, так! — докинула стара. — Уже що той його цієї ночі накатувався, то нехай бог боронить! Я не знаю, як сирота витримував.

Присяжний вагувався.

— Ба, не втечеш ти, паничу?

— Бійтеся бога, та як мені втікати? Я й кроку ступити не можу! Коби живий до міста доїхав та до шпиталю дістався. А ще й ланцюг на мні такий тяженький. Коби лиш трохи припочити на тоці на соломі.

— Дозвольте йому, дозвольте, пане присяжний, — сказала стара. — Там є солома ще від позавчора, і верета, і кожух, що ним ґазда накривався, ночуючи на тоці. А як двері отворяться, то відси буде його зовсім видно. Та й куди б там йому втікати?

¹ Байдиця — кусок.

— Ну, про мене, йди та пролежся, — сказав присяжний і підкотив свою колоду під шопою так, що би міг, сидячи, в кожній хвили бачити мене.

— Господи, тобі слава! — погадав я собі і поліз рачки на тік. Ляг, прикрився кожухом, — ах, як легко мені зробилося! Якусь нову силу почув я в собі, якусь шалену відвагу. Лежу горілиць, дивлюся. Перила повні снопів заложені аж по банти. А над бантами не доложено, так що можна пролізти. Коби лиш там дістатися — гадаю собі, — а там би вже байка. Продер би причолок, та в долину по стрісі, та в огород поза стодолю, а там... мені впрочім і думати не хотілося, що буде „там“, коби лиш відси туди дістатися. Гляджу далі. Присяжний клює носом, стара пряде на приспі. Якби то я тихенько справився — не вчули би, а поки би похопилися, то певно минула би добра хвиля. Але ба, залізне путо, що ним скована моя права рука з лівою ногою! Що з ним робити? Ану, — гадаю собі — стрібувати¹, чи не дасться ретязь із руки зсунути. Заперся я раз годі. Ще раз — не йде, хоч не багато й хибує. Е, — гадаю собі, — хоч би прийшлося й шкіру здерти з руки, то все байка! Але поки що я ще побоююсь: ану ж присяжний прийде обзирати! Гадаю собі: зачекати ще! А поки що, треба накрутити перевесел тоненьких із сіна, щоб потім обкрутити ними путо, щоби не дреньчало. Сіно лежало в куті; добув я його добру жменю, і держачи руки під кожухом, кручу, а очима пасу на всі боки. Нараз дивлюся, мій присяжний схопився, озирнувся, йде до мене.

— А що ти, злодію, спиш?

¹ Стрібувати — попробувати

— Дрімаю.

Прийшов, подивився на мене, та й пішов на свою колоду.

XI.

Тепер час! — подумав я собі і послинив сковану руку, щоби тим легше з неї сковзлося залізо. Як попер, так воно й сковзлося, хоч аж кості в долоні захрустіли. Ну, слава тобі, господи, що рука вільна! Борзенько я обкрутив перевеслами путо і прив'язав його до ноги а поверх натягнув штанку. А тепер коби на банти! Озирнувся: присяжний дрімає під шопою, стара пряде. Добре! Легенько-легенько я виповз із-під кожуха, але так, щоби він лежав так само і щоби здалека могло видаватися, що я лежу на місці. А скоро з-під кожуха, я шусть у кут, де мене вже з-під шопи не було видно, а там горі стіною по делинню на платов. Тяжко було, але страх додав сили, — видряпався я! Ну, а скоро вже на платов, так зараз я за крокву вчепився і держачися за крокви, по латах, мов по сходах, звішений усім тілом горілиць над током, доліз аж до бантини. Скоро там, я переліз на жито, в діру, та до стріхи. Раз-два, випоров зо стріхи кілька кициць, зубами кусаючи ув'язки, і тим отвором протисся на двір. Боже, яким милим видався мені світ, коли отак, збитий, змучений, дрижачи я висунув голову зо стріхи, мов щур із муки. Далі, далі! Долі стріхою, та в сад, та далі садом над ріку!.. Ріка не широка, але глибока, спокійна. Нема коли гадати — гайда в воду! А за водою лука, далі лозові корчі, вільшина, а далі-далі широчезні луги, засіяні копицями сіна мов зорями.

Бовтнувся я в ріку, як стояв, і так мене та вода освіжила, що я духом став на другім березі, перебіг через луку, та шусть у лози. Тут я пан! Хто мене тут знайде! Аж тут я дозволив собі відідхнути. Слухаю — ого, в селі крик, гомін, гвалт! По саду бігають, шукають, радяться. Еге — гадаю собі, — шукайте вітра тепер у полі!

Шмигнув я лозами, та в луги. Де були при сіні люди, там я їх виминав, ховаючись поза копиці. Луги в тих сторонах тягнуться довго-довго понад ріку. До кількох панів належать. Декуди копиці, декуди вже стирти або стоги, — то там пусто зовсім.

Вечоріло. Я страшно змучений, пити хочеться, болить усе тіло. Конче треба десь випочити. Вишукав я великий стіг на горбку над самою рікою. Стіг був уже давно вивершений, накри-тий околотом і переперезаний навхрест лозовим пруттям. То я по пруттю видряпався аж під вершок, вибрав там під самим вершком у сіні таку нору, щоб зовсім закрила чоловіка, а тото сіно вибране попідпихав долом попід пруття. Тоді до води! Розібрався зовсім, виполоскав шмаття від крові, обмився сам. Якби ви були тоді виділи моє тіло — ціле сине як боз, а червоних рубців стільки, що в клубку хрестів...

Вимочився я так у воді добре, поки на березі моє шмаття не висохло, а відтак забрався в своє леговище. Високо геть, щоби ніхто мене не намацав із землі, а при тім так, що моя голова заслонена стоговою шапкою, а мені з моєї криївки видно далеко-далеко все, як на долоні. Але недовго я дивився кругом. Пусто, ні живої душі. Як засну по тих пригодах, то, кажу вам, дві добі я не вилазив зі

своєї нори. То раз я чувся таким слабим, що ніби ні рукою не ворухну, ні ногою, і вже самовільно ждав смерти, — то знов нова якась сила вступала в мене, і я починав знову розгадувати, що тут діяти далі.

Х

Що ж далі? Перележав я так дві добі, не рухаючись, а довше годі було. Голод, спрага. Розгадав я собі, як і що, дочекав вечора та й далі з криївки! І розуміється, до того самого села! Там у мене знайомий був, я до нього. Попоїв, покріпився, та й ще таки тої самої ночі ми пішли до того самого хлопа до комори. Ну, але вже ми його обчистили, що певно не пожалувався на нас! Я такий був на нього недобрий, що не можучи взяти двох кожухів, порізав їх на шкamatтя.

Що вже я відтак не раз перевідувався сторонськими людьми: а що там мій ґазда поробляє? Сміялися. Кажуть, що зразу на стару був напав, трохи не забив, що ніби то вона випустила злодія. А як його обчистили до дрібки, то притих. Усе, — кажуть, — боїться, щоб його не підпалили.

— Дурний, дурний! — кажу я. — Перекажіть йому, що нехай не боїться. Я не такий дурень, як він, щоб я крав і зараз штемп¹ по собі лишав. За підпалення кара велика, а пожитку мені нема. Ви йому кажіть, нехай він тільки знов комору набиває всяким добром, то вже я колись знов по старій знайомості йому пригадаюся!

Львів, у лютім 1881 р.

¹ У злодійським жаргоні слід, знак, зрада. (Ів. Фр.).

ПАНТАЛАХА

I

— Но, Панталяха, — мовив з чеська польськи, на половину плаксивим, а на половину насмішливим голосом директор в'язниці, — чи я ті не повідаць, щоб ти се не пориваль утікати. Відіш, що ті з того пришло! Досталес патдесат кіїв перед цілим криміналом¹, достанеш кайданки і ціли місяць казенки, та й годі. А тамтого паніче, що ти му помугль утікнут, ми его еще зловіме, не бойсе! І того самого заксштує, що і ти!

— Ей, бачу, того не буде! — мовив спокійно й рішуче Панталаха.

— Не буде! — запищав директор, прискакуючи до нього. — Як ті мі сміш так гадат? Откуда ти то віш, же не буде? А я ті повідам, же буде. Чекай ано! Ще тебе з казенки кажу в железах випровадіт на гоф², абис се подіваль, як го буду сольдаті прат кіяма. Не бойсе! Ми се не пристрашимо, же он політицки вазен, же он вельки пан і вельки поляк! Ми му по-

¹ Кримінал — тюрма.

² Гоф — подвір'я.

кажемо, же у нас є конституце і рівноправ-
ност: що Панталаха дусть, то і Земеховски
дустане. Як буг над нама, дустане!

Панталаха не відповідав нічого, — стояв спо-
кійно біля дверей тюремної канцелярії, з ли-
цем похиленим до долівки і з незапримітним
іронічним усміхом, що грав довкола уст.

Це був мужчина середнього росту, підсадку-
ватий, але дуже сильно збудований і муску-
листий, одягнений у звичайний арештантський
мундур, цебто в куртку з грубого, сивого
сукна, в такі ж шаравари і з такою ж шапкою
в руці. На ногах мав арештантські, великі та
безугарні деревляники. Лице було обголене
і зеленкувато-жовте „від тюремних мурів“, во-
лося на голові коротко обстрижене. Була це
звичайна „злодійська, кримінальська“ фігура.
Лише в невеликих, чорних очах горіли іскорки
великої, невичерпаної енергії, впертости та
невтомимої, вічно рухливої, хоч до низьких,
злочинних речей оберненої думки, а довкола
тонких і гарно викроєних уст грав напів іро-
нічний, напів жартливий, гумористичний усміх,
якого не міг прогнати навіть біль одержаних
перед хвилиною на тюремнім подвір'ю п'ятде-
сятьох кийв.

Пан директор на хвилю перестав говорити
проповідь і пильно, уважно оглянув постать
злодюги, що стояв перед ним. Були давні зна-
йомі. Панталаха в коротких відступах часу
відсиджував уже, як сам висловлювався „третю
капітуляцію“ по вісім літ за крадіжі, dokonу-
вані не раз з казочною зручністю, але зви-
чайно також майже з дитинячою легкомисністю
і з повним недбальством на замазання слідів
злочину, так що по кожному такому учинку жан-
дарми просто, як у дим, ішли до Панталахи,

а цей звичайно й не думав відпиратися, лише хвалився „штукою“, з якою вчинок був виконаний.

Про ті його штуки дива говорено по всьому Поділлю, що було ареною його діяльності. Красти для самого зиску він уважав нечестю для своєї професії. Шукав перешкод, трудностей, які мусіли б були відстрашити звичайного злодія. Конокрадством, що так поплачує на Поділлю задля близькості російської границі, він ніколи не бавився, — ніколи не крав коней зі стайні або з пасовиська. Натомість сам хвалився, що раз тільки в своїм життю „споганив пальці кінським стервом“, укравши одному панові четверню з перед самого носа, з-карити насеред дороги. Угледів він свою жертву коло коршми на попасі, а бачучи, що з заду до карити прив'язаний ремінним поясом тяжкий куфер¹, перерізав пояс ножиком і пішов на перед тою дорогою, куди мала їхати карита. І справді, карита швидко надїхала: пан у середині, а на козлі фірман і льокай. Коли вже карита мала порівнятися з Панталахою, вдарило нараз заднє колесо о камінь на дорозі, пудло карити підскочило напруго, ремінь, що держав куфер, тріснув до решти і куфер упав на дорогу.

— Пане, пане! — крикнув Панталаха, коли повіз минав його, а ті, що їхали в ньому, не завважили згуби куфра, — ви щось загубили.

Повіз зупинився. Льокай зіскочив і побачив, що це впав куфер, досить великий і важкий.

— Що за чорт! — крикнув фірман. — Як він міг упасти? Адже ж я сам прив'язав його, як бог приказав.

¹ Куфер — чемодан.

І зліз також, щоб оглянути ремені. Пан тимчасом почав гніватись, сердитись і приневолювати до поспіху.

— Швидше, тумане, швидше! — кричав. — Не зав'язав один з другим ременя як слід, і тепер розв'язався.

— Ні, прошу ясного пана, — мовив фірман, надіймаючи капелюха, — то ремінь тріс. Я мовив ясному панові, що треба нового ременя. Тріс, як би його хто перерізав.

— Ну, то що ж тепер буде? — мовив пан.

— Мушу зішити. Маю при собі все, чого треба. Йди, Фільку, принеси куфер, я заразівськи буду готов.

— А ти, — крикнув пан до Панталахи, — потримай коні! Чого стоїш, як туман! Бачиш, що коні муха тне, не хочуть стояти спокійно.

— Служу ясному пану! — скрикнув Панталаха і скочив до коней. — Мій боже, але ж бо ви небожата заплутались! Пррр! Стій, кося!

І за одним махом зробив порядок: повідпинав нашійники від дишля, а потім обійшовши довкола, одною рукою вхопив за поводи, а другою так само швидко повідпинав орчики від штельваги, закинув їх одному задньому коневі на хребет, сам сів на другого і крикнув:

— Ну, пане, я вже готов! Бувайте здорові!

І заким пан та його слуги здужали зрозуміти, що це має значити, заким здужали відповідно крикнути з подиву й переполоху, вже Панталаха з четвернею був далеко. І заким слуги добігли до коршми та випросили в когось пару лихих шкап, щоб бігти в погоню за злодієм, уже злодія з кіньми й слід застиг. Лише пробігши якої пів милі, знайшли в рові коло дороги покинену упряж крім поводів та кантариків. І не вважаючи на найстаранніші пошукування, не

віднайдено ані злодія, ані коней. Аж пізніше, при судовій розправі в цілком іншій ділі той самий пан, що засідав між присяжними суддями, пізнав Панталаху, а цей добродушно признався до своєї штуки.

Та найбільше виробляв Панталаха з корчмарами. Не було в околиці багатого корчмаря, купця ані торговця, щоби колись не впав жертвою його промислу. Викрасти з контори пришрібовану вертгаймівську касу, витягти заспаному властителеві з-під подушки пачку банкнотів, — такі й тим подібні штуки були Панталасі зовсім не в дивовижу. Ніякий замок не міг остоятись перед його руками. Як фаховий і незвичайно здібний слюсар-самоук він попросту мав пасію до відчинювання замків, дороблювання ключів, витрихів¹ і тому подібних знаряддів. Досі розповідають у Скалаті забавну історію, як тамошні євреї по виході Панталахи з в'язниці, за порадою рабіна, вислали до нього депутацію і взяли платити місячну пенсію по 30 карб., щоби лише жив собі спокійно і не робив їм шкоди. Панталаха прийняв цю пропозицію й жив спокійно щось зо три місяці. Нарешті остогидло йому порядне життя, і раз перед торговим днем як забрався вночі на ринок, то повідмикав усі склепи і всі брами, повиймав із ляд² усі дрібні гроші, мідяки та срібняки, та посіяв по ринку. Можна уявити собі, з яким криком і лементом повитали євреї той торговий день.

Всі ті історії знав добре директор в'язниці, і годі заперечити, що вони робили йому подекуди навіть симпатичним цього податкового „майстра злодія“, який зрештою в цілій тюрмі

¹ Витрих — відмичка (рос. отмичка).

² Ляда — ящик.

тішився незвичайною популярністю. При тім директор не міг жалуватися на Панталашине поведження в тюремних мурах; ані в казні¹, ані в „лабаторні“² Панталаха ніколи не робив „субернації“³; навпаки, навіть між іншими арештантами вмів удержувати спокій, а до всякої роботи, що потребувала зручності та доброти, був незрівняний. Одно лише було нещастя: від часу до часу любив зробити збитка властям, а головнo—від часу до часу нападав на нього гедз, і тоді ніщо не могло зупинити його перед раз-у-раз поновлюваними пробами втеки. Сидить, сидить спокійно три, чотири роки, і нараз якийсь біс приступить до нього, ні про що не думає, як тільки про втеку. Чи просити його, чи напominати, чи карати, чи замикати до казенки⁴ — ніщо не помагає. Раз утік із польової роботи, до якої доохресні державці⁵) наймають літом арештантів, — і тоді вже не пускали його на роботу. Та незабаром утік другий раз, змішавшись непізнаний між тих, що йшли на роботу. Кілька разів пробував перелізти через мур, що з одного боку замикав тюремне подвір'я, раз спустився по вогневім мурі з даху на вулицю, а останнім разом до спілки з якимсь Замаховським, політичним в'язнем і властителем дібр, утік перебраний за поліціянта просто брамою. Зловлено його по двох місяцях аж на румунській границі, а Замаховський пропав, як

¹ Казня — камера в тюрмі.

² Лабаторня — тюремна робітня.

³ Субернація — неспокій, сварка.

⁴ Казенкою в львівських тюрмах називають окрему камеру, куди сажають за кару злочинців, що провинуватися проти домашньої дисципліни в тюрмі. (Ів. Фр).

⁵ Державець — поміщик.

камінь у воду. З признань Панталахи виходило, що Замеховський давно вже за границею, десь у Франції або Швейцарії. Цього вже було за багато для прокураторії і крім звичайних дисциплінних кар Панталасі присуджено тепер дати в присутності всіх в'язнів 50 київ, які він власне одержав. Пригадуючи всі ті клопоти, які причинювала йому Панталашина втікацька манія, директор розжалобився і напів плаксивим голосом приговорював:

— Буй се бога, Панталяха, що ти собі мислиш? Коли ти даси покуй тому утіканю? Вже ж ти єдинаст рази утікаль, і що ті з того пришло? Не ліпше то одседет, що ті присудено і вийти собі спокоене? Маш еште того пуль року, просім те, не роб віце того гльоупстві!

Блиснули очі в Панталахи при тих словах, випростувалася його скулена постать.

— Пане директоре, — мовив спокійно. — Ваша річ мене пильнувати, а моя річ утікати. Щоб я мав сидіти лиш один день, а сьогодні мені б трапилась нагода втекти, то втечу. Така вже моя натура.

Директор аж руки заламав.

— Но, слішіте, що тен млюві — обернувся він до стоячих довкола стражників та ключників. — І такому чоловікові я мам дават моральні науки! Я єму своє, а він мі своє! Слюхай, Панталяха, що я ті еште повім. Ми тут маме наказ від пана надпрокуратора: як еште раз будеш утікаль, а побачимо тебе, то маме право стрілять до тебе, як до пса. Розуміш?

— Знаю це віддавна, — мовив спокійно Панталаха.

— Но, але я мислім, же ті се юж в тим пуль року не трафі оказія до утікані. Ід же тепер до казні та відпочинь по тих дісейших кіях, а

зейтра дустанеш кайданкі і будеш мусіль переспацероватсе до казенкі.

Панталаха вклонився і вийшов, міцно сціпивши зуби при думці про казенку. За ним вийшов ключник.

II

Хвилю йшли мовчки довгим, темним коридором, нарешті ключник, порівнявшись з Панталахою, мовив:

— Слухай, Панталаха, а чуєшся дуже слабим?

— Я? Від чого? — знехотя перепитав Панталаха.

— Від чого! Багателя! П'ятдесят буків дістав і ще питає, від чого?

— Буків, — з призи́рством процідив Панталаха. — Що мені то значить! Не стільки я їх не раз дістав, та й не таких ваших цісарсько-королівських буків! Якби то пан знав, що не один із нашої бранжі¹ дістане, коли впаде в руки такої хлопської комісії, то тоді би пан знав, що значить „витримати“. А це що? Ніби мене п'ятдесят блох укусило.

— Ей, Панталаха, Панталаха! — з щирим жалем мовив ключник. — Чи ти не боїшся бога отак марнувати свій вік та свої сили? Дав тобі бог здоров'я, дав тобі талант у руках, що очима побачиш, те руками зробиш, а ти пустився на крадіж, замість спокійно на хліб робити та бога хвалити!

Панталаха довгим, допитливим зором зміряв ключника від ніг до голови. Це був одинокий тюремний ключник, у яким оця „собача служба“ не вигасила до решти людського чуття. Гострий у сповнюванню своїх обов'язків, поза

¹ Бранжа — компанія.

їх обсягом був людяний, м'який і лагідний як дитина, умів бачити в арештанті чоловіка рівного з ним, не раз зіпсованого, але частіше нещасливого. Арештанти не любили його за те, бо для них не був поблажливий, бо його не можна було підкупити, щоби глядів крізь пальці на їх нічні п'ятики та гри в карти, уряджувані в казнях. Коли мав нічну інспекцію, мусіли всі стати в порядку; ані горілки в пухирі не приніс і крізь візитирку¹ при допомозі тростинової рурки не вілляв, ані картяної гри при свічці за заслоненою візитиркою не стерпів. Та зате коли інші ключники та стражники, може для замаскування своєї потаємної поблажливості, за яку арештанти, мусіли їм добре оплачуватися, прилюдно при властях поводитися з арештантами, як із собаками, били їх у лице й не озивалися до них інакше, як „ти псе, злодюго!“, то ключник Спориш поведився завсіди лагідно й людяно, а коли на якого арештанта найшла туга за свободою, він і потішив його і лист додому написав і відомість від свояків приніс, коли директор не допустив їх самих бачитися з в'язнем. „Спориш у службі собака, а поза службою чоловік“, такий був загальний суд арештантів про цього ключника. Тим то й не диво, що більша частина їх не любила Спориша, бо мали аж надто багато нагоди входити з ним у колізії в часі службових годин, а натомість його людяні прикмети мало кому були доступні й потрібні. Та проте всі знали, що Споришеві можна довіритись, що в разі чого він найгарячіше обстане за арештантом чи то перед директором, чи й перед прокуратором і найлагідніше судить усякі

¹ Візитирка — „вовчок“, віконце в камері.

дрібні проступки проти гострого домашнього порядку тюрми, хоч супроти арештантів сам його гостро пильнує. І Панталаха знав наскрізь Спориша, тим то щирі ключникові слова не обурили, ані не розсердили його. Він промовив лише, знов уперши очі в землю і з деяким відтінком смутку в голосі:

— Пане Спориш! Знаю, що ви добрий чоловік і говорите мені це з доброго серця. Але прошу вас, дайте цьому спокій. Знаєте, як то у нас кажуть: ніхто не знає, де другого чобіт гложде, і що з воза впало, те пропало. Найліпше перестаньмо про це говорити.

— Як хочеш! — мовив Спориш. — Але я думав, що сьогодні, в такий тяжкий день, схочеш подумати про себе.

— Ніби то я не думаю щодень і щогодину! Ніби то мені в оцих проклятих мурах такий рай, що треба аж п'ятдесятьох букв, щоб я подумав про себе! Ей пане Спориш, ніби то ви розумний чоловік, а того не знаєте, що чоловік не втікає від колача, а від меча.

— Знаю це, знаю, — мовив Спориш, — але власне я хотів би, щоб ти не потребував більше втікати від того меча.

— Га, це вже як бог дасть! — відмовив Панталаха і замовк.

Перейшли коридор і вийшли на подвір'я. Треба було перейти півперек того подвір'я і вийти в супротивлений, великий та понурий будинок, де містилися казні арештантів. Здалека чути було в тім будинку приглушений шум і гомін півтори тисячі людей, що пробували в його мурах. Та ані ключник, ані Панталаха не вважали на той гомін, їх вуха давно привикли до цього. Але вийшовши з темного коридору на ясне, соняшним світлом залите подвір'я,

ключник нараз ухопився за кишеню, немов пригадав собі щось.

— Слухай, Панталаха, — мовив він, — добре, що я пригадав собі, що я тобі мав сказати.

— Що таке? — запитав Панталаха, живо звертаючи до нього очі, в яких заблиснули іскри радісного доживання, але зараз і зникли загашені силою волі.

— Знаєш, що ціла твоя втека описана в газетах?

— Так? — мовив Панталаха ніби розчарований.

— А так. Геть там народи про тебе читають, по всіх трактирнях та пиварнях раз-у-раз лише чути: Панталаха, Панталаха.

— А нехай собі балакають! — мовив цей і махнув рукою. — Що мене це обходить! Ніхто мені й цента за це не дасть.

— Отже власне помиляєшся! — відповів усміхаючись ключник. — Власне вчора ввечері сиджу у Нафтули, а там якісь три пани їдять ввечері й читають наголос твою історію. Кажу тобі, описали тебе, як бог зна якого Картуша¹. Прочитали й почали говорити про тебе, яка то шкода такого чоловіка. Ну, втрутив і я своє слово, почав оповідати, що знаю тебе, як ти поводишся у в'язниці і там далі. Слово по слову, дійшло до того, що завтра — ніби то сьогодні — маєш дістати буки. Глигнули вони по собі, далі один виймає срібного ринського і мовить до мене: „Прощу вас, пане, будьте такі добрі і дайте йому оцього ринського² на пам'ятку від мене“. Хвилю я вагувався, а далі думаю собі: „Що ж, добра душа якась цей

¹ Картуш — напів легендарний розбійник.

² Ринський — карбованець.

панисько, нехай і так буде". Він тимчасом завинув того ринського в папірець і дав мені його для тебе. На, маєш той подарунок.

Були власне у вході тюремного коридору. Ключник добув із кишені паперовий звиточок і розвинувши його, подав Панталасі велику срібну монету.

— Паперу тобі не дам, — мовив усміхаючися Спориш, — бо паперу в'язням не вільно мати.

— Най йому бог дасть здоров'я, тому пану, за такий подарунок, — мовив радісно Панталаха, хапаючи з незвичайною захланністю срібну, трохи забруднену монету й ховаючи її за пазуху. — І вам дай боже здоров'я, пане ключнику, що ви були такі ласкаві й віддали мені цей подарунок. Інший певно був би сховав цього ринського собі, а про бідного арештанта був би й не подумав.

— Ну, це вже було би негарно, — мовив Спориш з відтінком гордості. — А при тім, сказати правду, я також скористав на тім, бо ті пани вчора зафундували мені за це аж дві гальби пива, ще й закуску. А кривдити тебе в такий тяжкий день, ні, це було би зовсім не по-людськи.

— Біг заплать вам, біг заплать! — дякував Панталаха, що одержавши того ринського нараз немов зовсім перемінився, ожив, як коли би сам над собою не міг запанувати. Не вважаючи на ціле своє співчуття Спориш, бачачи цю зміну з такої мізерної причини, не міг обігнатися від думок зовсім несподіваних для Панталахи.

— Ог, зараз видно злочинську жилку! — думав чесний ключник. — Скоро лише цей нещасливий гріш доторкнеться до його руки, зараз немов би чорт вступив у нього. Ну, тут даремні всякі упімнення. Кривого вже не на-

простує ніщо, хіба рискаль та лопата. А шкода чоловіка!

Панталаха тимчасом не то йшов, не то біг коридором о цілі два кроки перед ключником, очевидно сквапно йому було до своєї казні.

— А що, може принести тобі якого їдження за ті гроші? — запитав Спориш, відмикаючи колодку при дверях казні.

— Е, ні, — мовив Панталаха, — треба лиши-ти на пізніше, на казенку.

— І то рація, — мовив ключник, впускаючи його до казні та замикаючи за ним двері.

— Чорта з'їси, заким мене побачиш у тій проклятій казенці! — буркнув Панталаха, чуючи кроки відходячого ключника.

III

Хвилю стояв недвижний при дверях, блідний, з затисненими устами, вдивляючися десь у неозначений простір, із виразом якогось великого напруження на лиці. Нараз, мов божевільний, почав скакати по казні на одній нозі, крутитися довкола, потирати долоні й передразнювати то директора, то ключника, то себе самого. Потім з виразом комічної лютости прискочив до зачудованого товариша своєї казні, єдиного, що міг тут поміститися з ним разом, і вхопивши його за плечі, струснув ним напруго і крикнув:

— Хлопче, з'їм тебе!

— Такі-сте голодні, — з невинним видом запитав товариш.

— Не голоден, але тішуся! — відповів Панталаха.

— Тішитесь? А то чим?

— Тим, що в тебе осялячі вуха.

— А може на вас, буває, шальга ¹ напала, нанашку ²? — запитав парубок. Це було його звичайне питання, коли чогось не розумів.

— От дурень! — засміявся Панталаха. — Кожного по собі судить.

— Ну, то чого ж так тішитесь?

— А ти цікавий знати?

— Цікавий чи не цікавий, але вже коли маєте мене з'їсти, то бодай хочу знати, за що та й через що?

— Чи бачиш його. Не досить поросятині, що її ріжуть, ще й питає, чи завтра великдень.

Товариш витріщив на Панталаху свої великі, придуркуваті очі і сидів мовчки, немов роздумував над тим, до кого властиво були вимірені ті останні слова.

Був це двадцятилітній парубок, але судячи по його поставі, можна було дати йому ледве п'ятнацять літ — така миршава та мало розвита була вся його постать, таке дитяче лице, і такий мало інтелігентний, вічно зачудований був увесь його вираз. Цілком відповідно до зверхньої постави розвитий був і його ум. Був це напівідіот, нездібний ні до якої праці, що вимагала якоїбудь напруженої та витривалої духової діяльності, та натомість похіпливий до сильних вибухів дикої пристрасти або до вчинків цілком бездумної та безпричинної жорстокости. Власне такий учинок завів його до тюрми на цілих двадцять літ: полишений сам дома зі своїм молодшим братом, він розрубав йому сонному голову сокирою. Від того часу минули вже чотири роки, які „дурний Прокіп“ провів у оцій тісній казні, не виявляючи ані туги за родиною,

¹ Шальга — шалість.

² Нанашко — хресний батько.

ані охоти до праці, але раз-у-раз занятий якимись дитячими забавками. Навіть на прохід на подвір'я треба було випихати його силою, сам він ніколи не почував потреби вихилитися зі своєї напівтемної нори.

Казня, в якій сидів Прокіп, недаром звалася „пеклом“. Була вона найгірша, найтісніша та найневигідніша в цілیم закладі. Положена в сутерені ¹, в темнім куті величезної будівлі, як раз обік тюремної кухні, вона вліті була душна, як правдиве пекло, а взимі одна стіна звичайно була гаряча, а дві інші мокрі. Освітлювало її лиш одне мале віконце, що виходило на північ, а затінене було з заходу муром офіщини ², так що від часу збудування цієї офіщини соняшний промінь ніколи не заглядав до цієї нори. Давніше ця казня служила за склад для кухонного посуду, але коли побільшено „штанд“ ³ арештантів у закладі, випорожнено й цю цюпку і впаковано в неї Прокопа на постійне замешкання, „поки bestія не здохне“. Правда, досі ця надія не справджувалася; Прокіп жив і був здоровісінький, хоча, здавалось, ані не ріс тілом, ані не робився розумнішим. Окрім Прокопа дано сюди звичайно на короткий час такого арештанта, що вже за кілька місяців мав виходити на волю, вразі коли в його давній казні заняв його місце якийсь новий „цувакс“ ⁴ з високим декретом ⁵; таке переселення дозорці називали гумористично: „дати на відхіднім покуштувати пекла“. Та тепер дано сюди Панталаху з тої

¹ Сутерен — підвал.

² Офіщина — додаткові забудування, як комори, шопи й ін.

³ Штанд — кількість.

⁴ Цувакс — приріст.

⁵ З довголітнім присудом.

причини, що ця казнь лежала в самім осередку тюрми і подавала нейменше змоги до втеки. Грубі на два лікті мури, грубими штабами оковані двері, вузьке віконце з подвійною ґратою, що виходило на подвір'я, зі всіх боків замкнене мурами будинків, склеплена стеля, за дверима коридор, по яким крім ключника всю ніч ходив військовий патруль, а всередині ніякісіньких меблів, крім двох тапчанів і залізної круглої печі, оперезаної грубими залізними штабами в місці, де прилягали до себе окремі часті, з яких була зложена піч, — оце й усе оточення, що й справді дуже мало могло заохотити до втеки.

Панталаха вкінці успокоївся і, буркнувши щось сам до себе, сів на своїм тапчані, видобув хліб і сіль і почав їсти з таким апетитом, неначе виконавши не знати яку важку працю, або неначе хотів насититися на кілька день наперед. Потім видобув із кишені того срібного ринського і почав пильно обзирати його на всі боки. Його очі заіскрилися живою радістю, і хоча зовсім не мав сантиментальної вдачі, то проте в пориві гарячого чуття притулив монету до уст і поцілував її кілька разів дуже сердешно.

Блиск срібла принадив Прокопа. Піднявся зі свого кута і наблизився до Панталахи ступаючи помаленьку, тихесенько, мов кіт на чатах. Очі витріщив іще більше, ніж звичайно.

— Що це маєте, нанашку? — запитав, вишкіривши до Панталахи свої великі пожовклі зуби. Кожний старший чоловік був для нього нанашком, цебто хресним батьком.

— Гроші, — відповів Панталаха.

— А хто вам дав?

— Святий Миколай.

— Святий Миколай? Гі, гі, гі! А за що?

— Як то, то ти не знаєш, що мене сьогодні пани били? То святий Миколай прийшов і повідає: „Ну, ну, Панталахо, не плач, небоже, і не бійся нічого! На, маєш оцей гріш, він тебе виведе з цієї в'язниці на вільність“.

— Ой, ой, так вам сказав?

— А ти думав, що як?

Прокіп стояв з роззявленим ротом обік сидячого Панталахи і не зводив очей із срібного гульдена¹, що його Панталаха уважно на всі боки обертав у руці, придивляючись йому очевидно з великим зацікавленням.

— Знаєте що, нанашку? — промовив нарешті несміло Прокіп.

— А що таке?

— Дайте мені той гріш.

— А тобі, дурню, по що?

— То таке гарне, буду ним бавитися.

— От дурень! Хіба ж ти не чув, що це не для забави, але на те, щоб із в'язниці дістатися на волю?

— Т-а-а-к? — з виразом розчарування процідив Прокіп.

— А може й ти хочеш вийти відси на волю?

— На волю? Що це значить: на волю?

— Ну, додому, дурню, до твого тата, чи хто там є в тебе.

— Додому? — скрикнув Прокіп з виразом перестрашу. — Ні, не хочу додому. Там мене будуть бити.

— Ну, не хочеш, то не ходи, то й сиди собі тут каменем! — мовив Панталаха і почав помаленьку довбати шилом у гульдені. І не довго довбав. Бо по хвилині срібна монета під натиском шила розкололася на дві половини, як ко-

¹ Гульден — карбованець.

робочка, а в її виструганому нутрі показалася, звинена в кружечок тонесенька, як волос, англійська пилочка до різання заліза.

— Ой, господи,—скрикнув Прокіп, що пильно придивлявся тій маніпуляції,—а це що таке?

— Тихо будь!—гостро мовив до нього Панталаха.—Хіба ти не чув, що це дар від святого Миколая?

— Ага!—стиха прошептав зовсім переконаний Прокіп.—А це що в ньому всередині?

— Те таке зілля, ключове зілля називається. Ти чув коли про таке зілля?

— Чув. А що ж це за зілля?

— Кажу тобі, що ключове. Коли ним доторкнутися до замка, то не треба й ключа, кожний замок отвориться. Можна ним розкроїти залізо, так як ножем хліб краємо.

— Йой!—скрикнув зачудований Прокіп, а потім усміхаючися мовив:—Ану, нанашку, розкрийте оцю піч!

— А ти думаєш, що не розкрою? Чекай лише, нехай ніч западе.

— Гі, гі, гі! То буде цікава річ!—радувався Прокіп.—Я ще не бачив, як піч крають.

Тимчасом Панталаха виняв пилку з тої оригінальної схованки і відвернувши чимось Прокіпову увагу в інший бік, моментально віпхнув її в щілочку свого тапчана.

— Добряга Замеховський,—шепнув він.—Таки не забув мене. Нехай йому бог дасть здоровля! Рад би я знати лише, що то були за панове, що так хитро вивели в поле отого тамоватого¹ Спориша.

— Що ви там муркочете, нанашку?—запитав Прокіп, знов обертаючися до нього.

¹ Тамоватий — дурний.

— Говорю „отче наш“ до святого Миколая за той великий дарунок. Слухай, Прокопе,— мовив по хвилі Панталаха, граючись у долонях обома половинками випорожненого гульдена — хочеш мати це?

— Хочу!— радісно скрикнув Прокіп.

— А зробиш те, що тобі скажу?

— Зроблю.

— Отже слухай. Поперед усього мусиш про все, що тут бачиш, мовчати як пень. Розумієш?

— Розумію. Мовчати.

— Це значить, нікому ані слова не мовити: ані кухареві, ані Споришеві, ані нікому. Знаєш?

— Знаю.

— А вночі маєш спати, хоч би тут у казні й не знати що діялося.

— Добре! Буду спати.

— А якби ти збудився і чув щось або бачив, то не кажи нікому нічогісінько. Скажи: я не знаю, я спав, я нічого не бачив. Розумієш?

— Розумію. Не бачив.

— Пам'ятай же собі. А якби ти хоч словечко сказав, то я прийду, витягну тебе з постелі і заташу просто до твого дому.

— Ні, не хочу додому!— скрикнув Прокіп. — Там мене будуть бити. Волю тут сидіти й мовчати.

— Добре, гарно!— мовив Панталаха і погладив його по розчіхраній голові.— Сиди й мовчи, хоч би тебе не знати про що розпитували. Все кажи: не знаю, не бачив нічого, не чув нічого. А як будеш отак справуватися, то дістанеш оце.

І Панталаха мигнув перед Прокоповими зачудованими очима срібною поверхнею внутрішнього вижолоблення обох половинок гульдена.

— Дайте, дайте! — благав мало що не зо слізьми на очах Прокіп, простягаючи обі руки до блискальця.

— Е, ти би хотів зараз! — мовив Панталаха. — Та бо ти ще не заслужив. Справуйся добре цієї ночі, спи твердо, а завтра рано скоро встанеш, зазирни під подушку, то там знайдеш цей дарунок. Розумієш?

— Розумію. Ай-яй-яй! Завтра! Тож то буде гарно! — скрикнув Прокіп, плещучи в долоні.

Тимчасом Панталаха встав, наблизився до стіни, підскачив і вхопивсь обома руками віконних ґрат, а потім на руках піддвигнувся в гору, поки не доторкнувся лицем до ґрати. Хотів бачити, чи швидко буде вечір. Тінь від сумежної офіщини закрила вже ціле подвір'я, очевидно вечір був уже близько, хоча сумерки не запали ще. А що це діялось десь у початку осені, то Панталаха в одній хвилі догадався, що мусить бути не дальше, як сьома година.

— За годину будуть замикати, — мовив сам до себе, — значиться, маю ще годину часу. Цього може й вистане.

Потім зіскочив на поміст і пішов до дверей. Притулив насамперед очі, а потім вуха до отвореної візитирки — на коридорі тихо, лише десь далеко, на кінці коридора чути голос ключника, що балакає щось із вартовим жовнярем.

— Ага, сидять оба на паці¹, — муркнув Панталаха. — Це добре. Сьогодні на моє щастя нічну службу має Спориш, а він як набалакається з вечора, то потім дріматиме всю ніч. Та й до того в ногах не міцний: хоч би й найтихше ступав, то я почую його. Ну, ну, балакайте собі, — додав їдко, — я вже знаю, про що ви там балакаєте

¹ Пака — ящик

собаки! Моїми буками зуби собі полощете! Але чекайте ви! Засніть лише в лиху годину, то вже я покажу вам, що вміє Панталаха! От би варто бути тут завтра рано й побачити ті їх пики, коли прийдуть до казні та й глип-глип: дурень є, а розумного чорти вхопили!

Засміявся коротким безголосим, грудним сміхом, а потім відійшовши від дверей, поліз просто під тапчан і давай там за чимось нишпорити та шпортати по помості, по кобиляницях, на яких лежали тапчанові дошки, та по щілинах у самій стіні, де штукатурка потріскала й повідставала від цегол.

— А ви чого там шукаєте, нанашку? — не виходячи з дива, запитав Прокіп.

— Того, чого ти не загубив, — відповів закусуючи губи Панталаха.

— Скажіть, скажіть! — уперто жибонів Прокіп.

— А ти вже забув, що я говорив тобі перед хвилиною? — мовив Панталаха.

— Що таке? — чудуючись, запитав Прокіп.

— А те, що маєш мовчати, коли хочеш дістати оце!

— Ага! — похопився Прокіп, ударивши себе долонею по устах. — Мовчу вже, мовчу!

І не зводячи очей з Панталахи бідний ідіот усів, скулившись, на своїм тапчані, мучачись з одного боку цікавістю, а з другого бажанням одержати блискальце.

Від хвилі, коли його зловлено і всаджено до оцеї казні, Панталаха вже зачав думати про втеку, і не вдоволяючися самим думанням, почав збирати й ховати в своїй новій казні все, що якимбудь способом могло пригодитись йому до виконання тої думки. Арештанти знали його вдачу і тямили також, чим йому найліпше можна прислужитися. Тож коли хто з тих, що ходили

„на світ“ на роботу, знайшов який шматок заліза, дроту або бляхи і міг неспостережено сховати це при собі, ніс усе Панталасі. З таких шматочків він виробляв для цілого криміналу шила, ножі та ножики, а що йому видавалося придатним, те ховав для себе. В хованню був майстер і не вважаючи на часті ревізії в його казні, майже ніколи не можна було знайти в ній нічого.

Тим то й не диво, що протягом його двстижневого побуту в тій казні, в звісних лиш йому самому схованках назбиралося вже не мало шматочків усякого заліза, яке він тепер повидобував і, розложивши на тапчані, почав переглядати оком досвідченого майстра, міркуючи, що може йому придатися для зфабрикування відповідної оправи до пилки. Вибрав нарешті досить грубу й міцну залізну штабку, та встромивши її між залізну піч і штабу, якою піч була оперезана, та напруживши всю свою силу, здужав сильно зігнути її в половині, так що утворила невеличкий лук. Тятивою того лука мала бути пилка, яку при допомозі тоненьких, а міцних мссяжних дротиків прикріпив до обох кінців штабки. По цілогодинній напруженій праці пилка була готова і Панталаха глянув на своє діло з виразом неописаної гордості й радості. Оцей маленький, на швидко склемежений, безформний предметець мав статися для нього ключем до свободи. О, коли б лише цим разом іще видобути звідси! Тепер уже ні за що в світі його не зловлять! Тепер він має запевнені такі дороги та схованки, що все піде добре. Коби тільки на волю.

Скоро пилка була готова, кинув оком по казні, міркуючи, куди б то сховати її. А ну ж ключник вечором перед замкненням дверей захоче зробити в казні ревізію, як це траплялося досить

часто! Усміхнувся, побачивши на примурку під вікном пів бохонця хліба, власність Прокопа. Блаженний той дурень, що не здужає за день з'їсти навіть бохонка хліба! І він узяв хліб із примурка і почав уважно з усіх боків обзирати його.

— Це мій хліб! — несміло запищав Прокіп.

— Мовчи, осле! Адже ж не з'їм тобі хліба! — мовив гостро Панталаха, розкріїв хліб півпоперек через м'якушку, не краючи шкірки, віткнув у розкрій свою пилку, а потім стиснув хліб так, що, дивлячись здалека, ніхто не був би доглянув, що хліб був надкroений таким робом.

— Бачиш, що я чиню? — запитав Панталаха Прокопа, що пожирав очима кожний його рух.

— Бачу, — шепнув той.

— А знаєш, що ти маєш робити?

— Не знаю.

— Скільки разів маю повторяти тобі це? — гаркнув притишено але сердито Панталаха. — Маєш мовчати, чуєш?

— Чую! Буду мовчати!

По кількох хвилях увійшов ключник з лямпою в одній, а зв'язкою ключів у другій руці, оглянув довкола піч, тапчани, місце попід тапчанами, примурок під вікном, заглянув угору до вікна, на стелю, ще раз окинув очима поміст і побажавши арештантам доброї ночі, почав коло дверей бряжчати ключами та скрегінцати замками й колодками, замикаючи їх на два спусти. А Панталаха по його відході всміхнувся радісно, потер руки і скочив до примурка, щоб переконатися, чи досить іще лишилося йому від учора масла, доконче потрібного для смавання пилки, щоб тим способом менше чутним учинити її скрегіт та писк. Спасибі богу, масла було аж занадто. Все складається корисно.

— А тепер, Прокопе, підемо спати! — мовив по хвилі Панталаха. — І пам'ятай собі, що я тобі наказував. Маєш мені всю ніч спати як забитий. Щоби тут ясні громи били, то ти не повинен чути нічогісінько. Чи може будеш іще що їсти?

— А можу їсти?

— Можеш.

— А... а... адже ж там у моїм хлібі ваше ключове зілля. А ну ж з'їм його і трісну? — мовив Прокіп з виразом невдаваної тривоги на своїм дитячій лиці.

— Тьфу! — скрикнув Панталаха. — Адже ж ти не з заліза. То лише залізо тріскає від того зілля. Чекай, я зараз вийму. На, тепер можеш їсти спокійно.

Поки Прокіп їв, помалу гризучи хліб і жвучи його немічними вилиццями, Панталаха, не роздягаючися, кинувся на свій тапчан, щоб проспатися пару годин і набрати сил до праці, яка дожидала його. Швидко потім, наївшись, заснув і Прокіп твердим сном.

IV

Тільки що вибила одинадцята. Ключник Сприш, набалакавшись досита з вартовим жовнярем, пройшовся здовж коридора, послухав, чи спокійно сплять арештанти в казнях, а переконавшись, що все в порядку, знов засів на самім кінці коридора на великій паці і почав дрімати.

На тій самій паці сидів також у глибокій задумі, більше подібний до дрімоти ніж до філософічного заглиблення, опертий на карабін¹ вояк. Патроль у тюремнім коридорі належала до найвигідніших родів військової служби. За-

¹ Карабін — рушниця.

ведено її нещодавно, перед кількома роками, з нагоди тюремного бунту. Та тепер про бунт у тюремних мурах не було й помишління, тим то й не диво, що фірери, коменданти патрулі дозволяли воякам, утомленим вартою на інших стійках дрімати в коридорі. і що патруль у коридорі вважалася упривілейованим постом або, як казали вояки, „ласкавим хлібом“. Вояк, поставлений сюди на варту, мав обов'язок пройтися по коридорі пару разів, а потім міг сісти на великій паці під вікном і дрімати в тій позиції, тільки не лягаючи та не випускаючи з рук карабіна.

Чи довго, чи коротко дрімав ключник Спориш, — цього не був свідомий. Йому здавалося, що це не тривало й п'ятьох мінут, хоча на ділі минули добрі дві години. Нараз він прокинувся й зірвався на рівні ноги, стукнувши при тім голосно чобітьми о поміст, і протер очі. Що це було? Чи то ввісні, чи на яві він чув якийсь незвичайний шелест, щось немов легкий, ритмічний, хрипливий посвист, ніби журчання тоненького зубатого колісця якоїсь машини або хрипіння якоїсь сонної, але не людської істоти? Грр, грр, грр! Спориш не знав, відки й як долітав до нього той згук, що міг значити, як довго тривав перед його пробудженням. Почував лише якусь неясну тривогу в своєму нутрі. Ось він станув, напруживши слух і перехилившись наперед горішньою половиною тіла — слухав. Нічого не чути, ніякого шелесту, ніякого руху.

— Сон мара, бог віра! — шепнув. Спориш і перехристився, а потім як мога найобережніше, ступаючи на пальцях та силкуючись не робити ніякого стуку своїми важкими чобітьми, подався здовж коридору. Зупинявся біля дверей

кожної казні, нахилив вухо і слухав. Нічого не чути, крім важкого, рівномірного сапання сонних арештантів. Десь-не-десь цей або той хропе, — але цей звук зовсім відмінний від того, що доходив до його слуху вві сні. Зупинився в половині коридора і стояв довго, з десять мінут, недвижно, мовчки, запираючи в собі дух і дожидаючи, чи не повториться таємничий шелест. Але ні, шелест не повторився, лише з кута, в якому ключник дрімав перед хвилиною, почулося нараз голосне, з присвистом хропіння. Це так патрулював вояк. Держачи обіруч притиснений до себе карабін, він закинув голову взад, опер її о стіну і сплячи твердо, з широко отвореним та до стелі зверненим ротом, хріп мов підризаний.

— А, так! — промовив Спориш, почувавши в душі значне вдоволення, коли до його слуху долетіло оце хропіння, — так ось відки долітав до мене той шелест! А я дурень подумав уже, що це бог зна що таке! Тьфу на тебе!

І Спориш повагом, голосно стукаючи чобітьми, вернув на своє місце, обернув сонного вояка на бік, так щоб не хріп йому над вухом, а потім чуючи, що його морить сон, сів знову на паку, похилився також головою до стіни і шепчучи щось — чи то молитву, чи лайку тому, хто так не в пору збудив і наполохав його, — заснув по кількох мінутах.

І знов минула добра година. Спориш спав твердо, але неспокійно, кидав у сні то руками то ногами, рушав вусами як заспаний пес, якому не дають спокою налазливі мухи, булькотав навіть крізь сон якісь незрозумілі слова, сопів, важко дихав, немов щось душило його, але не будився. Нарешті з очевидною натугою, весь облитий потом прокинувся і сів на паці.

— Грр, грр, грр! — то був перший згук, що долетів до його слуху.

Оглянувся на вояка, та цей усе ще спав на боці — ні, вояк не хропе! Протер очі, вщипнув себе в лице, аж йому сльози станули в очах...

— Грр, грр, грр! — чути раз-у-раз виразнісінько з темної безодні коридора. Це вже не хropіння сонного, ні! Це зовсім інший гомін, більше металевий, більше дразливий для слуху. Що це може бути? Тихесенько спустився на поміст, став без стуку, — гарчання все чути та й чути. Поступив крок, другий — іще чути. Розлягається виразно, пискливо, в прискоренім темпі, лише не знати, з котрої казні. Ще один крок зробив з найбільшою обережністю — а це що? Гарчання затихло. Тихо як тінь посунувся ключник здовж коридора від казні до казні, від дверей до дверей, що кілька кроків поставкуючи, надслухуючи, запираючи в собі дух — тихо і мертво, не чути ані найменшого руху, крім рівномірного віддиху сонних арештантів.

Ніби безтілесний дух, з виразом найбільшого напруження на лиці перейшов ключник увесь коридор від кінця до кінця — ніде нічого не чути, всюди сон, усюди супокій.

— Га, то хіба якась нечиста сила кпить собі з мене! — пробуркотів ключник. — Во ім'я отця і сина і святого духа, амінь! Згинь, пропадь, проклятий душе!

— Грр, грр, грр! — залунало нараз із глибини коридора, так досадно та виразно, що ключник мало що не впав на місці зомлілий із переполоху. Зблід увесь як труп, але коли по хвилині отямився і звернувся в той бік, гарчання вже затихло і найглибша тиша знов запанувала в темних челюстях коридора.

— В тім щось мусить бути! — промовив півголосом ключник і ще раз розпочав свій обхід від дверей до дверей, надслухуючи, ловлячи ухом та розрізняючи кожний найменший шемріт. О розпуко! Знов не міг почути анічогісінько підозреного. Та проте не тратив надії, ішов чимраз дальше, а дійшовши до кінця коридора, вернув назад, зупинився біля одної з середніх келій і довго так стояв недвижний, напружений, чи не почується знов загадкове гарчання. Та ні, не чути нічого.

Про дальший сон не було вже ані думки — навпаки, ключник робив собі гіркі докори, що за першим разом дав себе ошукати тій ніби то тишині і хто зна, чи не прогавив яку відповідну хвилю. Ану ж там у якій келії один із тих страшних злочинців, замкнених тут, душить, ріже, мордує другого, а нещасна жертва вряди-годи захарчить під його руками? Ні, харчала, та й перестала, а тепер уже запізно!

Та проте ключник чекав, надслухував дальше. Кілька разів йому здавалося, що знов чує те саме гарчання. Він увесь тремтів від якоїсь невиясненої тривоги, але потім переконувався, що це була омана його слуху, надмірно роздражненого довгим напруженням. У таких стані кожний найменший шелест, хропіння сонного арештанта, рух миші, що перебігала півпоперек коридора, випадковий стук деревляника, зіпхненого ногою сонного арештанта з тапчана на поміст, — кожний із тих звичайних шелестів та згуків тюрми, в якої мурах спить півтора тисячі людей і до яких він віддавна мав нагоду привикнути, тепер видавався йому якимсь громовим гуркотом, у кожному чулось йому то кроки страшних убійників, що закрадаються тікати з в'язниці, то притишена праця коло ви-

ломлювання ґрат або барикадування тюремних келій.

Були хвилі, в яких бідний ключник майже напевно доживав, що в найближчій секунді ціла в'язниця рикне страшенним вереском, залунає ломіт та лускіт валених мурів, гук вистрілів, град проклять і лайок і все те, ціле пекло страховищ, упаде на його бідну голову, на його відвічальність. Але минала хвиля за хвилею, в'язниця дрімала спокійно в обіймах нічної темноти, лише лампи серед навислих сутінок коридора моргали полохливо, а на супротилежнім кінці, на паці чути було здорове, правильне сапання вояка, що спав у сидячій поставі, опертий плечима о мур, а руками о карабін, на якого люфі¹ опер також своє підборіддя.

— Чи ж мало б усе те мені причутися? Мав би то бути сон? — запитував сам себе ключник по довгій даремній доживанці і вже хотів своєю звичайною важкою ходою рушити до паки, коли втім, мов грім із ясного неба, ось туг за його плечима, в одній із центральних келій, розлягся справді страшенний, оглушливий гуркіт, немов би на залізний поміст падав град величезного каміння. Ключник застив на місці, задеревів і не міг ворухнутися. Хвилю було тихо, мов у могилі, а потім залунав другий стук, немов би великим залізним кітлом ударено о дерево і при тім брязкотано кайданами.

— Дух святий зі мною! — скрикнув ключник і перехристився. Цим разом це вже не був сон, не був привід, бо й вояк на паці прокинувся і вже стояв випростуваний з карабіном на „презентирт“², хоча не тямлячи, що з ним діється

¹ Люфа — дуло.

² На презентирт — на поготові.

і з зажмуреними очима, які кілька хвиль надармо силкувався відчинити. Щодо духу обернувся ключник, щоби дійти, відки походять ті дивовижні гуркоти, і в тій самій хвилині все йому вияснилося.

— Це Панталаха! — скрикнув і вдарив себе долонею по чолі. — Це той проклятий злодюга знов якусь штуку придумав.

І не дожидаючи вже нічого більше, ключник кинувся до казні, в якій був замкнений Панталаха. По дорозі вхопив одну з тих лихтарень, що висіли на кілочках здовж стін коридора і мов миші моргали в пільмі підсліпуватими очима. З лускотом відімкнув двері і влетів до казні. Незвичайний вид явивсь його очам. Насеред казні лежав перевернений догори сподом верхняк залізної печі, заокруглений, мов великий казан. Обік нього клячав дурний Прокіп, держачи в кожній руці по кусневі залізного обруча, яким піч була окована в сугавах. Долішня половина печі була відкрита і позівала темною, отвертою пашекою. Панталахи не було в казні. Ключник остовпів.

— А ти, драбе, що тут робиш? — ревнув він до Прокопа.

— Я.. я... я, — пробулькотав Прокіп, вибаушивши на нього свої великі, здивовані очі, широко роззявивши рота, немов би хотів щось сказати. Та в тій хвилі пригадав собі гостру заборону Панталахи і сказав коротко:

— Я не знаю.

— Як то не знаєш? А звідки ж узялось оце? — Ключник ногою показав на залізні предмети, розкинені по помості.

— Я не знаю, — відповів Прокіп.

— А де Панталаха?

— Я не знаю, — була все однакова відповідь.

— Брешеш, драбе! — гримнув ключник. — Ти мусів бачити, де він подівся.

— Ні, я не бачив. Я спав.

— Спав? А що ж ти робиш ось тут насеред казні?

— Я... я хочу спати, — відповів Прокіп і, вставши ліниво, ляг на своїм тапчані й зажмури́в очі.

Ключник був близький одуру. Мало хибло, а був би кинувся на Прокопа і дав би йому в повній гарячності покуштувати сили його п'ястуків та твердості ключів, яких цілий жмут держав у руці. Але по хвилі охолов. Що говорити з дурнем? І що він може знати? Аджеж Панталаха, збираючись утікати, чей же не говорив йому, куди й як думає виломлюватись. А при тім, що тут було довго міркувати? Розрізана й розбита піч виразно показувала одну одиноку дорогу, якою міг утекти Панталаха. Дверці від печі виходили на коридор і були защеПЛені знадвору. Очевидне діло, значить, туди він не міг видобутися на волю. З печі мусів улі́зти до коми́на, а коми́ном видряпатися на дах. Певна річ, із даху двоповерхового будинку злі́зти вниз, а до того ще на вулицю, була не легка штука, але такий шалено відважний, зручний і багатий на всякі вигадки злодій, як Панталаха, чого тільки не докаже! То й ключник відразу догадався, що йому робити. Заким вискочив із казні, глипнув іще на постіль Панталахи — прости́рала не було. Зирнув і на Прокопову постіль — прости́рала також і місце застило.

— О, то хитрий пташок! — буркнув ключник. — Треба поспішати, щоб там не вилетів доразу.

І ключник духом вискочив із казні, замкнув її на колодку, а потім полетів до вояцької вар-

тівні, що була зараз при вході тюремного будинку в партері направо. Крім дежурного капраля всі вояки спали преспокійно на причах.

— Патроль! Арештант утік! — закричав ключник, стаючи в отворених дверях.

На той крик усі вояки посхапувались і похали за оружжя.

— Куди втік? — спокійно запитав капраль.

— Комином на дах.

— А давно?

— Ні, недавно, може перед десятьма мінутами.

— Ну, то це нічого, буде наш, — мовив капраль і, обертаючись до вояків, крикнув гостро:

— Wache, habt acht ¹!

Вояки вже стояли вооружені в двох рядах.

— Половина піде сходами на дах за паном ключником, а я з другою половиною на повір'я. Коли ще не втік із даху, або коли не полетів як ворона, то тепер певно не втече. Vorwärts, marsch ²!

V

Ключник міркував зовсім вірно. Панталаха, порозрізувавши штаби, що оперізували піч, у найбільшій тихості здійняв верхню половину печі та поклав її на помості, потім уліз до печі, з печі до комина, а комином без особливої натуги видряпався на самий верх. Та тут наскочив на несподівану перешкоду. Комин був прикритий зверху мурованим дашком, опертим на чотирьох, сторчаком поставлених, цеглах. Щоб вилізти на дах, треба було доконче вий-

¹ Сторожа, позір!

² Вперед руш!

няти одну таку цеглу. Панталаха зробив це якнайобережніше, пильнуючи, щоб ані шматочок тинку не впав комином у низ. Здавалося, що дашок може якийсь час стояти й на трьох цеглах. Узисканим отвором Панталаха виліз із комина, та це була штука дуже не легка. Вхопившись обома руками за ріг комина, він помаленьку витягав ноги з середини. Вже був майже готов, коли втім зненацька зачепив п'ятою об одну з трьох цегол, що ще підпирали дашок. Порушена цегла випала і коминовий дашок із глухим лускотом упав униз до середини комина. Це був той пекельний гуркіт, що так переполошив ключника. Та він збудив у казні й Прокопа. Цей схопився відразу на рівні ноги, безтямно кинувся на середину казні і, спотикнувшись на поставлений там залізний верхняк печі, перевернув його й сам упав на нього, а при тім, ухопившись руками Панталашиного тапчана, зіпхнув із нього поскладані там шматки залізної штаби, що нею була оперезана піч і яку Панталаха, перепилювавши в трьох чи чотирьох місцях, обережненько поскладав тут у гарнім порядку. Це й наробило того брязкоту, що зрадив ключникові місце, відки йшли всі ті нічні згуки та гримоти.

— Пропав я!— мовив Панталаха, стоячи біля комина і слухаючи гуркоту вниз звалених цегол. В його голосі була лише глуха резигнація, нічого більше, ані жалю, ані тривоги. Навпаки! Зараз у найближчій хвилі в його душі блиска нова думка. Коло комина він у досвітнім сутінку побачив коминарську мітлу на довгім тростиновім держаківі, звиненім у колесо.

— Це може мені пригодися!— блиснуло в його голові, і, не думаючи довше, він кинув мітлу з даху на вулицю. Його невтомима уява вже

малювала йому, як він, увесь обмазаний сажею, з коминарською мітлою почерез плечі буде сміло в півсмерку чимчикувати вулицею, ніби коминар до роботи, і так безпечно зайде до першої звісної йому криївки. І вже підбадьорений цією думкою він не стояв на місці. Зрадливий лускіт не зламав його енергії, не спаралізував сили волі, не змінив наміру.

— Тепер або ніколи! — скрикнув з дикою рішучістю і кинувся бігцем здовж даху аж до того місця, де офіцина сліпим „вогневим муром“ виходила на одну з бічних глухих вуличок. Це була єдина дорога до свободи, хоча, ніде правди діти, дорога дуже стрімка та небезпечна. Та проте Панталаха не завагавсь ані на хвилю. По легкім спохові бляшаного даху збіг на сам краєчок, щоби побачити, де прибита труба, що веде вниз від ринви. Знайшовши її, він у тім місці приляг плазом на дасі лицем униз і зміряв очима, як далеко йшла та труба від муру, що в тім місці споясував тюремне подвір'я та замикав його від вільного світу. Прокляття! Ринва була віддалена від муру майже на два сажні! Але Панталаха знав, що трохи пониже вікон першого поверху здовж усього будинку йшов широкий гзимс. Тим гзимсом можна буде від ринви перейти на мур, а з муру вже якось видобутися на вулицю. Щоб не мусити скакати з нього, Панталаха захопив із казні два простирала, на яких можна буде вигідно спуститися вниз із високого муру. І не вагаючися довго, не тратячи ані хвилі часу, Панталаха перехристився і, обернувшись лицем до даху, вихилив ноги над роззявленою двоповерховою безоднею і почав помалу, обережно зсуватися в неї, зависаючи цілим тілом у повітрі. Ані тіні непевності не було в жаднім його

русі, ані разу він не затремтів; здавалося, що це лунатик, який ані крихти не почуває величезної небезпеки свого положення.

Та нараз він зупинивсь, опертий ліктями о ринву, а обома руками мов кліщами держачись вузьеньких берегів цинкової бляхи там, де один її аркуш був злучений з другим. Нижня часть його тіла свobodно висіла вже в повітрі. Що це таке було? Чи йому причулося, чи він і справді почув ось-ось під собою, на горищі, стук численних кроків і помішані грубі людські голоси? Мала ж це би бути погоня? Панталаха задеревів на хвилю, але швидко віднайшов свою рішучість. Заким знайдуть драбину, заким влізуть у віконце і видряпаються на дах, то його вже не буде. Чорта з'їдять, заким побачать його! А, значить, якмога швидше вниз! Коби лише дістатися на ринву! Там уже все якось піде. Та в тій самій хвилі йому видалось, немов хтось здоровим ударом палкою в голову відбирає йому всю силу й притомність. В ухах йому зашуміло, перед очима забігали темні плями. Там унизу на подвір'ї чути було стукіт не менше численних кроків, шум голосів, швидко біганину та гомін. Нарешті саме під собою він почув зловіщий, радісний крик вояка:

— Ось він! Ось він! Бачите, он там, з даху звисився, хоче спускатися по ринві!

— Ось він, ось він, ось він! — кликало чимраз більше голосів унизу. Стій там, ані не рушся! — крикнув грімким голосом до Панталахи капраль.

— Думаєш, — відповів йому так само Панталаха, — що мені тут так легко стояти, як тобі там на землі, дурню один!

Значить, усе пропало! Тепер уже ані думати про втеку, коли ті там унизу похопились та

• побачили його. Аж тепер затремтів Панталаха, не зо страху перед тим, що його жде за втеку, але з жалю за знівеченим зусиллям, що так гарно почалось, а так по-дурному кінчиться. Якась сліпа лютість почала клубитися в його душі; перший раз почув утому в сугавах, почув, що руки його трясуться, що ось-ось висмикнеться йому з пальців та слаба підпора, якої вони держаться, і що його тіло, звішене в повітрі, гримне вниз на подвір'я на кам'яний поміст. Щось немов кліщами стисло його за серце, але й цим разом він не стратив при-томности. Добуваючи останніх сил, опираючись ліктями о ринву, він почав звільна підтягати вгору звішене з даху тіло, поки не станув у ринві колінами. Тепер уже був безпечний, упасти не міг так легко. Та власне в тій хвилі відчинилося неподалік вікно від тюремного піддашся, з нього блиснуло світло лихтарень, а в тім світлі замиготіли люфи карабінів і показалася насамперед вусата голова ключника Спориша. Він у тій хвилі побачив Панталаху, що сидів напочіпки на краечку даху. Панталасі видалось навіть, що чує шепіт молитви, якою та „гінча собака“ дякує богові за те, що їй таки вдалось винюхати та догонити ареш-танта.

— Пес, пес! — шептав сам до себе Панталаха, і сліпа злість іще сильніше почала при-ливати та клубитися в його грудях.

— Панталахо! — крикнув майже благальним голосом ключник, вилазячи віконцем на дах і простягаючи руки до Панталахи, — бійся бога, чоловіче, що ти робиш? Чи не можеш уже спокійно відсидіти тої решти декрету?

— Авжеж не можу, коли тікаю! — відбурк-нув понуро Панталаха.

— І що ти собі думаєш з тим утіканням? Одинадцять раз уже ти пробував щастя цією дорогою, і все тобі не вдається. Час би вже мати розум.

— Слухай, пане ключнику, — мовив Панталаха, все ще на краєчку даху, але підвівшись на коліна. — Бачив ти коли, як хлопці на сильце зловлять жовтогрудку, принесуть її до хати й пустять? Що вона робить? Летить, що має сили, до вікна і грим грудьми до шибки. Що вона тому винна, що шибка твердіша від її грудей? Впаде майже без духу, полежить, відпочине, але скоро, лише прийде трохи до себе, зараз зривається наново, облетить довкола хату та й знов грим до вікна. І так раз за разом, поки або сама не згине, або шибки не виб'є. Знаєш що, пане ключнику! Піди лише та скажи тій жовтогрудці своє премудре слово: час би вже раз мати розум!

— Але ж змилуйся ти наді мною, чоловіче, — скрикнув майже до болю зворушений ключник. — Хіба ж я це від себе? Чи ж я би не рад, щоби кожному було добре на світі? Але що я пораджу? Служба не свій брат. Коли чоловік раз запрягся, то мусить тягти.

— Скажи краще: коли раз найнявся за пса, то мушу бути псом від ніг до голови. Йди, йди, знаю я тебе! Я думав, що ти хоч у песій службі, а таки не перестав бути чоловіком. Але тепер бачу, що на тобі не лише песя ліберія¹, але що в тобі також песе серце!

Тимчасом з вікна слідом за ключником вилізло ще п'ять вояків із карабінами. Не маючи між собою ніякого коменданта, крім ключника, вони стояли на дасі мовчки й побоюючись, щоб

¹ Ліберія — одіж.

у своїх тяжких чоботях не посковзнутися по гладкім, споховастім бляшанім дасі.

— Ну, Панталахо, — мовив ключник, не зважаючи на його балакання, — що там нам перечитися, ходімо відси!

— Ідіть собі про мене хоч і до чорта всі враз! — сердито крикнув Панталаха, — мені й тут добре.

— Що? Аджеж не думаєш хіба, що ще здужаєш утекти?

— Що я думаю, це вже моя річ, але це тобі кажу, що відси не рушуся. Тут, мені добре.

— Чи ти здурів, чоловіче, чи що тобі таке? — крикнув ключник, виведений із терпцю цим безглуздом і безцільним упором, — але що ж ти тут будеш робити на дасі?

— Вже я знаю, що буду робити, — відповів Панталаха.

— Ну, ну, не роби дурниць! — обізвався поважно, спокійно й рішуче ключник, — ходи сюди, підемо до казні! Вже я вставляюся за тобою перед директором, щоби тебе за це не карали надто гостро.

Цей аргумент, що мав заохотити Панталаху до піддання та уступлення з небезпечного становища на краєчку даху, вплинув на нього якраз противно. Згадка про кару, яка без огляду на те, чи мала, чи велика — неминуче ждала на нього за вчинок цієї ночі, разом з думкою про таку соромну невдачу була для Панталахи тим, чим острога для сполошеного коня.

— Чорта з'їси, старий псе! — крикнув попадаючи в злість. — Чорта з'їси, заким мене побачиш у своїй проклятій казні.

— Але ж, Панталахо, бійся бога, що ти говориш! Отямся, вспокійся! Ходи до нас!

— Ні, ходи ти до мене! — кричав Панталаха, встаючи на ноги й випростовуючись, так що вояки, розставлені внизу, аж очі позажмурювали зо страху, думаючи, що цей божевільний ось-ось утратить рівновагу і впаде вниз коміть головою. — Хочеш мене мати, то ходи сюди! На, бери мене! Стрібуй!

І Панталаха простягнув руки до ключника, не роблячи ані кроку наперед.

— Ну, і що ж, — мовив простодушно ключник, — коли цього хочеш доконче, то добре, піду до тебе. Не думай, що злякаюся.

І ключник справді з цілим супокоем і рішучістю поступив пару кроків наперед по дасі в напрямі до Панталахи. Та в тій хвили вояки зупинили його.

— Ні, пане, — мовив один із них. — Чи не бачите, що це чистий безум? Пощо вам нещастя? Дозвольте лише нам, ми його зараз зловимо як пса на зашморг.

— Ага, прецінь ти злякався, стара собако! — кричав Панталаха до ключника, бачачи, що цей не йде до нього. Слів вояка, вимовлених пошепки, він не міг зрозуміти.

— Панталахо, — мовив ключник, — іще раз тебе прошу, богом святим закликаю, не роби дурниць! Ходи!

— Піду, як мене відси поведете або понесете, — з диким завзяттям говорив Панталаха.

— Ну, що там за торги такі? — кричав знизу капраль. — Чому не берете його?

— Коли не хоче датися добровільно! — крикнув один вояк.

— Але ми зараз будемо мати його в руках, — додав другий.

— Дідька лисого, не мене! — відкрикнув Панталаха.

Тимчасом один із вояків, звинний як білиця гуцул, вернув по драбині на піддашшя і приніс відтам довгий і міцний шнур, на яким розвішувано до сушення випране арештантське шмаття. Цей шнур вояки зложили в зашморг подібний до того, яким ловлять коней в полонині, і по короткій нараді почали розходитися по дасі, з різних боків півколесом, здалека обступаючи Панталаху. Вчинили це головню в тій цілі, щоб розірвати його увагу, щоб не міг знати, відки впаде на нього фатальний зашморг. А сам шнур передано одному найсильнішому й найзручнішому воякові, який ішов по дасі, держачи його наготові, але так скрито, що навіть соколине око Панталахи в сутіні не могло добачити засідки. Він знав лише, що щось воно йому грозить і що той маневр вояків має метою обскочити та захопити його особу. Хоча на своїм небезпечнім становищі він чув себе нетикальним, то все таки це маневрування вояків іще дужче розлютило його.

— Ну, що ж, старий псе! — кричав він до ключника, — не йдеш сам до мене, але думаєш зловити мене якимось підступом? Богом тобі присягаюся, що пуста твоя робота. Краще дайте мені спокій і йдіть собі геть відси, коли не хочете дійти зо мною до якого нещастя.

— Але ж, Панталахо, — вговорював його ключник, — адже ж ти розумний чоловік, не дитина, і знаєш, що це не може так бути, що ми не можемо вернути без тебе. Краще піддайся добровільно.

— А коли мені не хочеться! Коли підете відси геть і тамтим унизу велите віддалитися, то я може ще надумаюся й верну, а як ні, то ні.

— Чи ти збожеволів, Панталахо! — скрикнув ключник, не на жарт обурений тою безличні-

стю¹ і арештанта, що сам завинив і ще сміє ставити якісь умови. Та в тій хвилі вояк уоружений зашморгом, наблизився до Панталаха на кілька кроків, станув і блискавичним рухом закинув на нього шнур.

— Га! — ревнув Панталаха, та більше не міг крикнути нічого. Зашморг ухопив його за шию, і вояк другим прудким рухом затягнув вузол і стиснув йому горло так, що Панталасі відразу сперло дух у груді.

— Пусти! — хрипів він до вояка, хапаючи обома руками за шнур і силкуючися звільнити поперед усього зашморг на шиї.

— До мене! До мене! Держіть! — кричав вояк, широко розставивши ноги і ковзаючись по дасі.

Та заким вояки здужали прискочити і вхопити свого товариша, вже Панталаха щосили торгнув за шнур, вояк стратив рівновагу і покотився по спохові даху. Рівночасно стратив рівновагу й Панталаха, і оба супірники з одним проразливим окриком злетіли з даху і гримнули на подвір'я. Панталаха впав лицем до помосту і, розтріскавши собі голову, відразу став небіжчиком. Натомість вояк, упавши боком на його тіло, крім вивихнення лівої руки та значного перестрашу не поніс ніякого ушкодження.

— Во ім'я отця і сина і святого духа, — булькотів він, устаючи та стогнучи, — а то злодюга!

Хоч і як не до сміху було воякам, уставленим рядом на подвір'ю, свідкам тої сцени на високім дасі та в повітрі, то всетаки деякі нехотя зареготалися з нервового передразнення, почувши ті слова свого товариша, майже чудом урятованого від смерті. А коли пе-

¹ Безличність — нахабство.

реконалися, що йому майже зовсім нічого не сталося, запанувала в їх крузі велика радість, а капраль обіцяв урятованому неминучу похвалу за такий смілий учинок. На трупа Панталахи ніхто не звертав уваги. Що значив якийсь там злодюга? І так їх забагато на світі. Туди йому й дорога! Лиш урятований вояк, не можучи ще отямитися зо страху, прискочив до скривавленого трупа і копаючи його раз-по-раз люто чобітьми в бік, у груди, то в плечі, кричав за кожним разом:

— А ти, злодюго! А ти, розбійнику! На, маєш, маєш, маєш! Щоб знав як утікати другий раз!

Тимчасом увесь кримінал був заалармований звісткою про втеку Панталахи і про страшний випадок на дасі. Довкола трупа Панталахи зібралися стражники, вояки, навіть немале число арештантів із тих, що мали привілей свobodно ходити по подвір'ю. Прийшов нарешті й директор, киваючи головою та розводячи руками.

— Но, Панталяха,— мовив він, зупинившись над окривавленим, теплим іще трупом,— відіш, чегос се доробіль! Я ті повідаць: сед тихо! Я то пророковаль, же се с тебою зле скончі. А ти заєдно своє! Маш тепер, я ті тому не вінен!

Прийшов накінці, злізши з даху, також ключник Спориш, блідний, холодний і безтямний, довго-довго вдивлявся в криваве, до непізнання розтрошене лице Панталахи. На тому лиці лиш очі, обдерті з повік, величезні й непорушні, бачилось, гляділи на нього з виразом безмежного страху і якогось страшеного, кривавого докору. В його вухах раз-у-раз іще гучали сердиті слова Панталахи: „Я думав, що хоч у песій службі, та таки не перестав бути чоловіком. Але тепер бачу, що на тобі не ли-

ше песя ліберія, але в тобі також песе серце!“ І бідний ключник затремтів усім тілом. Кільки разів силкувався відвернути очі від страшеного виду того лиця, але не міг. Щось немов приковувало його до того трупа, до тих страшних очей. Аж коли на розказ директора два арештанти взяли трупа на носилки й понесли до тюремної трупарні, минулася й змора, що душила Спориша, і він, зідхнувши глибоко та перехристившись, пішов до своєї служби.

VI

Першим завданням тої служби було вислідити, яким способом доконав Панталаха тої своєї останньої втеки. Директор поспішив до трупарні, щоб бути присутнім при роздяганню трупа, а ключника післав зробити ревізію в казні.

Був імлистий і понурий ранок, у казні було майже зовсім темно. Та проте Прокіп по відході ключника не лягав уже спати, але сівши насеред казні, бавився, дзвонячи порізними кусниками штаби о верхняк печі, що лежав перед ним, обернений догори крисами. Нараз пригадав собі щось, кинув шматки штаби і, схопившись з помоста, плеснув у долоні та кинувся до своєї постелі, застромив руку під тверду солом'яну подушку, подібну до грубої, чотиригранної паляниці, і почав пильно нишпорити під нею. Як же врадувався, коли під подушкою справді знайшов обі половинки розрізаного і випорожненого срібного ринського, що їх положив там для нього Панталаха! Аж підскочив з радости, а його вибалушені очі заіскрились як у кота. Сів на тапчані і почав дзвонити тими блискучими цяцьками одною о другу, пускав їх, щоб катулялися по помості і як

дитина плескав у долоні, коли срібні плитки описували по дошці гарні слимакуваті закрути та колісця.

Бавився так досить довго, та нарешті його занудила одностайність тої забави, а жолудок почав допоминатися свого права. Була вже восьма; арештантам по інших казнях роздавали снідання — рідку горохову зупу. Покинувши оба срібні кружечки на тапчані, Прокіп притулив лице до візитирки і надслухував, чи швидко кухарі наближаться до нього. Знав бідолаха, що йому його порцію дають звичайно на самім остатку, коли зупи в кітлі вже давно не стало і кухарі другий раз уже піділляли теплою водою гущу з недоварених горошин та лушпини, що була на дні, і розбовтали це при допомозі великого мідяного черпака. Правда, поки в казні жив Панталаха, подавали сюди снідання та обід насамперед; арештанти дбали про свого майстра, догоджували йому, то вже розуміється, що й дурний Прокіп при цьому мався добре. Але бідний ідіот мав коротку пам'ять, забув, що Панталахи вже нема в казні, не знав і не цікавий був знати, що сталося з ним; почував лише голод та нетерплячку, чому це не приносять снідання?

Хвилю стояв тихо притулений до дверей і слухав; далі почав хрупотіти зубами і гарчати як пес, чуючи, що арештанти, розносячи снідання, не квапляться до нього і розмовляють щось голосно на коридорі. Нарешті щосили почав гримати п'ястуками й ногами о двері. Якийсь час ніхто не озивався й не приходив, от тим то Прокіп не переставав гримати до дверей чимраз сильніше. Та нараз забряжчала колодка, заскреготав замок, застукали залізні ретязі при дверях казні, і Прокіп мов опечений

відскочив від дверей. Вони відчинилися, і ввійшов ключник Спориш у товаристві ще одного дозорця.

— Чого гримаєш? — суворо запитав Прокопа Спориш.

— Я... я... ні, — відповів Прокіп кулячися, ніби для одержання ударів. — Я... я... сплю.

— Спиш? А хто ж так до дверей гуркоче?

— Та бо я... я хочу їсти.

— А наївся б ти смоли гарячої, тумане! — крикнув другий дозорець. — Повісити тебе варто, а не їсти тобі дати. А не міг ти вночі отак загримати до дверей, заким той злодій штаби на печі поперерізував?

Спориш тимчасом кинув оком по казні і в першій хвилі побачив два срібні кружечки, покинені на Прокоповім тапчані. Вхопив їх, оглянув і ввесь задеревів; відразу пізнав половинки того самого срібного ринського, який він учора дав Панталасі, відразу догадався зв'язку цього ринського з утекою Панталахи.

— А це що? — запитав Прокопа, показуючи йому кружечки.

— Це моє! — крикнув плаксиво Прокіп і простягнув руки до блискучих цяцьок. — Віддайте мені, це моє!

— Твоє? А відки ти маєш це? Хто тобі це дав?

Прокіп станув, широко роззявивши рота, не знав, що відповісти на це питання. Пригадав собі гострий заказ Панталахи і тремтів при самій думці про те, що цей „нанашко“ може виконати свою страшну погрозу, значить, може якимось чудом винести його з оцих мурів і занести додому родичів, де його били, поштуркували та морили голодом і де йому було далеко гірше, ніж тут у криміналі.

— Говори, хто тобі це дав! — крикнув йому над самим вухом дозорець і скріпив своє питання сильним бухняком, виміченим у Прокопові плечі.

— Йой-йой-йой! — запищав Прокіп, скулився, як уперед, і закрив лице руками.

— Ну, скажи, скажи, хто тобі це дав, — мовив лагідно Спориш, знаючи, що строгістю від цього ідіота нічого не діб'ється. — Скажи, не бійся, нічого тобі за це не буде.

— Ага, не буде? — хлипаючи промовив Прокіп.

— Я ж тобі говорю, що тебе навіть пальцем не торкнуся.

— Е, ви, я вас не боюся, — мовив ідіот, осмілившись ласкавістю Спориша.

— Ну, а кого ж ти боїшся?

— Панталахи.

— Панталахи? А що ж він може зробити тобі?

— Візьме мене звідси й занесе до тата.

Оба дозорці розсміялися на такий доказ.

— Га-га-га! Чи бачив хто, чого цей дурень боїться! — мовив дозорець. — То інший утікає звідси, щоб дістатися додому, а цей боїться, щоб його хто не викрав із криміналу та не заніс додому.

Але Спориш промовив поважно:

— Ну, ну, не бійся, дурний, Панталаха вже тобі не зробить нічого.

— Ага, не зробить? А ви по чім знаєте, що не зробить? — мовив Прокіп, обтираючи сльози рукавом.

— Бо його вже нема на світі.

— А де ж він?

— У трупарні.

— А він там що робить?

— Що має робити, лежить. Хіба не знаєш, що впав із даху і забився на смерть?

— Е, а може він іще й з трупарні втече?

Знов засміялися дозорці над дурнотою Прокопа, але Спориш знав, що з ідіотом треба говорити його мовою, і мовив далі поважно:

— Не бійся, звідтам уже не втече. Ще сьогодні прийдуть дохторі, відріжуть йому голову, руки, ноги, ну, а без них то як же він утече?

Прокіп витріщив очі на ключника, мов не міг зразу няти йому віри, а нарешті захіхотався голосно.

— Гі-гі-гі! Будуть різати Панталаху як кабана! І живіт йому розпорють?

— І живіт розпорють.

— Гі-гі-гі! А мене пустять подивитися?

— Авжеж, авжеж! Я сам тебе поведу. Лише скажи мені, хто тобі дав оце?

Прокіп немов засоромлений похилив лице до землі і закрив очі рукавом.

— Я.. я не знаю.

— Говори до дурня! — скрикнув дозорець, виведений із терпцю тим глупим упором. — Чому ж не скажеш відразу, що Панталаха?

— Ну, скажи, скажи! — мовив Спориш. — Панталаха дав, правда?

— Панталаха.

— Ну, так, то добре. А за що він дав тобі це?

— За що? За ні за що. За те, щоб я спав уночі.

— Ага! А не казав тобі, щоб ти нікому нічого не говорив?

— Казав.

— А не казав тобі, відки він дістав цю заставку?

— Казав.

— А відки? — запитав цікаво ключник. Він тремтів при самій думці, що Панталаха міг

сказати оцьому дурневі, що дістав того ринського від Спориша. — Ну, відки він дістав її?

— Від святого Миколая.

— Що? Від святого Миколая?

— Ну, так, — мовив осмілений Прокіп. — Святий Миколай прийшов до нього і мовить: „Не плач, Панталахо! Били тебе пани за те, що ти втікав. Маєш ось тут ключове зілля, воно тобі всі замки відчинить, і ти знов утечеш“. А Панталаха прийшов до казні дуже веселий. Насамперед хотів мене з'їсти, а потім розколов це на дві половинки й видобув відтам ключове зілля.

— Яке ж то було зілля?

— О, гарне! Таке синеньке, а тоненьке, а довге-довге. Тут у тім лежало скручене. А потім Панталаха мовить до мене: „Дам тобі це, але щоб ти вночі спав; нехай тут і громи б'ють, не смієш пробудитися. І щоб ти не знати що чув, то не смієш чути ані бачити нічогісінько“.

Спориш відідхнув, свобідніше. Очевидне діло. Панталаха не зрадив його перед Прокопом. Дурень нічого не знав про те, що це він дав злодієві того ринського, значить, можна буде вийти чистим із цієї поганої історії. Бідний ключник аж дебелив, скільки разів подумав, що як би не обачність Панталахи та не тумановатість Прокопа, то історія з тим ринським могла б була навести на нього велику біду, втрату служби, а може навіть і кримінал. З облегшеним серцем випитував отже Прокопа далі, що робив Панталаха вчором, що робив уночі, як утікав. Та швидко показалося, що Прокіп дуже мало знав про це все.

— Вчором нанашко Панталаха скакав на одній нозі, потім поліз під тапчан і знайшов там щось, потім лазив на вікно, потім майстру-

вав щось, потім краяв мій хліб, але не їв, а потім я заснув і не чув уже нічого більше.

— Ну, а не мовив тобі Панталаха,— запитав Прокопа другий дозорець,— який то святий Миколай дав йому те ключове зілля?

— Який святий Миколай? — повторив дивуючись Прокіп і витріщив очі.— Святий Миколай, той що в церкві на образі намальований.

— Ну, а відки він узявся тут?

— Цього не знаю. Прийшов.

— А коли ж то він дав це Панталасі?

— Як його вибили, тоді йому дав.

— А не мовив тобі Панталаха, як виглядав той святий Миколай?

— Не мовив нічого.

Ясне діло: від Прокопа годі було дізнатися щось більше. Почали дозорці ревізувати казню, перетрясати сінники, заглядати до кожної шпарки, до кожної щілинки, і справді їм удалось повіднаходити багато всяких металевих предметів: бляшок, дротиків, штабок, шматочків міді і т. і. Але нічого такого, що могло б навести на який дальший слід. Усі віддавна знали, що Панталаха не лише працює в слюсарській „лябаторні“, але також у казні виробляє різні предмети, то й ніколи не забирано в нього при ревізіях дрібних та нешкідливих предметів, так що й тепер дозорці не здивувалися, познаходивши їх стільки в його схованках.

Утомившись безплідною шуканиною, вже забиралися до виходу, коли втім Прокіп, що підчас усеї ревізії скулений і недвижний сидів на своїм тапчані, нараз схопився й заступив дорогу Споришеві, простягаючи до нього обі руки.

— А ти чого хочеш? — запитав його ключник.

— Віддайте мені те... моє! — мовив Прокіп.

— Що тобі маю віддати?

— А тото... таке гарне, що мені дав Панталаха.

— Іди, безуме! — сердито буркнув Спориш. — Аджеж мушу показати це директорові.

— А він мені віддасть?

— Або я знаю?

— А... а... але ви прецінь обіцяли мені віддати, — відповів Прокіп.

— Ну, що ж із того, що обіцяв, коли не можу.

— Але я вам за те оповів, що мені сказав Панталаха! — мовив Прокіп, підносячи голос.

— Це ти добре зробив, мовив Спориш, — але я не можу тобі віддати цього. Бо бачиш, коли це Панталасі дав святий Миколай, розумієш?, то треба це показати попові, щоб він пізнав, чи це на правду від святого Миколая, чи може Панталаха так брехав.

— Коли ж бо я не хочу показувати попові! — закричав Прокіп. — Не хочу попові! Піп мені не віддасть, ще й язик уріже. Не хочу попові. Віддайте мені! Це моє!

— Іди геть! — крикнув виведений із терпцю дозорець і, вхпивши Прокопа за плечі, штовхнув його так сильно до середини казні, що бідний ідіот, спотикнувшись о залізний обруч, усе ще розкинений на помості, впав з розхрещеними руками на лице і розквасив собі ніс до помоста. Заверещав як дитина, та поки встав, уже двері казні були замкнені.

Він прискочив до візитирки, верещачи з болю й лютости:

— Віддайте мені! Віддайте мені! То моє! — І товк кулаками до дверей.

— А не будеш ти там тихо? Хочеш, щоби я прийшов до тебе з тріпачкою? — крикнув у

відповідь йому дозорець із коридора. Прокіп затих, обтираючи рукавом кров, що капала з носа. Тюремна тріпачка була йому надто добре знайома і він не хотів коштувати її солодошів. Заціпив зуби, щоб не плакати, а в його голові почали миготіти безумні пляни пімсти.

— Ага, одурив мене! — гарчав Прокіп, грозючи п'ястуками до дверей. — Чекай, я тобі покажу!

Аж зубами заскриготав і босими ногами о поміст затупав з лютости.

— Що я йому зроблю? — воркотів сам до себе, сюди й туди нипаючи по казні. — Візьму сокиру і розрубав йому голову. Так, нехай попам'ятає Прокопа! Або ще ліпше: як будуть варити в кухні кашу в тім великім кітлі, а він буде стояти обік, набираючи вогню до люліки, а я тихенько-тихенько зайду з-заду, вхоплю його за ноги та й бух до кітла. Ха, ха, ха! Нехай вариться! А яка буде каша смачна, заправлена Споришем! Або ні, візьму його, як буде спати, зв'яжу за ноги та й повішу стрімголов на банті. Нехай у димі коптиться як свиняче сало. Або розпечу в кухні гачок, а скоро він прийде, а я розпеченим гачком штурк йому в очі!

Його вбога фантазія гуляла по різних нетрах та любиувалася тими жорстокостями, не дбаючи про те, що вони в його положенню були всі неможливі. Ті думки були йому розривкою; за ними він забув те, що перед хвилиною так боліло та дратувало його. Ще сліози тремтіли на його віях, а на носі не обсохла розмазана кров, а душа його вже заспокоїлась і перейшла бог зна до яких посторонніх предметів. Та якась лиха доля не дала зовсім загоїтись та заstrupитись його душевній рані.

Не минула й година, коли казня знов відчинилася і в дверях показався Спориш. Його образ відразу відновив у Прокоповій душі весь біль і всю ненависть. Він німо, але з виразом дикої злоби з підлоба глядів на ключника.

— Ану, вставай і забирайся відси! — крикнув Спориш.

— Куди? — буркнув Прокіп.

— Марш до кухні. Тут мусять майстри napravити піч. Ану, живо!

В кухні порались чотири кухарі, декретові арештанти нарід веселий і жартливий. Вони почали розпитувати Прокопа про пригоди минулої ночі, а його глупуваті оповідання ввели їх у добрий гумор. Бачачи сліди крові на Прокоповім лиці, один кухар запитав його, що це в нього таке, і Прокіп сердито розповів про свою пригоду зі Споришем, про те, як ключник обдунив його, забрав йому таке ладне¹ блискальце, дарунок Панталахи, і ще й пхнув його так, що він розбив собі ніс.

— Бійтеся бога! — скрикнув з гумористичним жахом один кухар. — І він мав бога в серці, щоб отак скривдити тебе!

— І не хотів тобі віддати того, що твоє? — допитував другий.

— Не хотів! — крізь сльози мовив Прокіп.

— Іди до директора та поскаржся на нього! — радив третій.

— А може ліпше до самого прокуратора! — поправив четвертий. — Прокуратор старший від директора.

— Не хочу до директора! — плаксиво відповів Прокіп. — Директор недобрий! Директор до казенки посадить.

¹ Ладний — гарний.

— Так, синку, так! — піддержував його один кухар. — Плюй на директора! До прокуратора вдайся! Той тобі догодить.

— Не хочу до креператора! — крикнув Прокіп, в якого слово „креператор“ в'язалося зі словом „креперувати“¹ і значило щось нечужено страшне та грізне.

— І я так кажу! — мовив другий кухар. — Сам собі справу зроби! Або то ти не потрапиш? Ще б ти собі з таким ключником не дав ради?

— Морду йому набий!

— Очі йому видри! — піддав другий.

— Візьми його за одну ногу, другу приступи і розідри його на двоє, як жабу, — підправив третій.

Прокіп слухав з роззявленим ротом і дивувався, як це йому нічого подібного перед тим не прийшло до голови. Наївшись, він почав ходити по просторій, напів темній кухні, цікаво зазираючи в кожний кут, випитуючи про значіння кожної, найзвичайнішої речі і і одержуючи на кожне питання від жартливих кухарів найдивоглядніші відповіді.

— Ай ай-ай! — закричав нараз Прокіп, сплеснувши в долоні, побачивши на лавочці дві свіжо зарізані гуски, з яких одна мала бути спечена для пана директора, а друга зварена на росіл для хорих у тюремнім шпиталі. — А це що таке?

— Хіба не бачиш, що бузьки? — мовив один кухар.

— Бузьки? А вони що тут роблять?

— Прилетіли до нас у гостину.

— Ей, неправда! — мовив усміхаючись Прокіп. — Адже ж я знаю, що це гуси.

¹ Креперувати — страждати

— Так? Знаєш? А в такім разі мусиш знати, що їм належиться.

— Що... що... їм належиться? А що ж їм належиться?

— Маєш зараз тут сісти і скубти.

— Добре! — радісно мовив Прокіп. — Я люблю скубти. Але пір'я буде моє.

— А пощо тобі пір'я, роззяво?

— Буду бавитися.

— Чи ти стікся¹? А хто ж пір'ям бавиться?

— Ну, то я не хочу скубти.

— Але скуби, скуби! Дістанеш пір'я, скільки захочеш, можемо тобі навіть із пір'я борщ ізварити.

— Ні, не хочу з пір'я борщу, — рішуче відповів Прокіп, скубучи гуску. — Але пірце собі візьму. Я так гарно вмію пірцем бавитися! Воно так ладно грає!... Мене нанашко Панталаха навчив. Ай, то буде чудово!

Аж над вечором піч була окована і Прокіп, обскубши гусей та проспавшись в кухні, вернув до своєї казни.

VII

У своїм самотнім покоїку на другім поверсі одної старої камениці, положеної біля вузької та брудної вулиці недалеко Бригідок², ключник Спориш кинувся на своє старе крісло і похиливши голову на груди, сидів так довго в німій задумі. Сумерки вже западали, а в його вузьенькій, голій кімнатці, що виходила вікном на тісне та глибоке, як криниця, по-

¹ Стікся — сказився.

² Так називається львівська тюрма при Казимірівській вул., колишній монастир монахинь ордена св. Бригіди. (Ів. Фр.).

двір'я, було вже напів темно. Від самого полудня, коли на цілу добу став вільним від служби і покинув мури в'язниці, чув себе якимсь не своїм, а чим ближче до вечора, тим дужче зростав його неспокій.

Розуміється само собою, що страшна пригода минулої ночі зробила на нього дуже сильне вражіння, тим сильніше, що був собі чоловік наскрізь чесний, у яким служба й військова карність не здужали заглушити чисто людського почуття, а надто схильний до задуми й меланхолії, вразливий більше ніж це годилося чоловікові, що мусів заробляти на хліб насущний сповнюванням „песької служби“

Ах, та тюремна служба! Те вічне дозорування людей як череди, вічне лаження по кишенях та пазухах, вічне ревізування, нищпорення, надслухування та ходження на пальцях! Вічне підглядання тих здичілих, споганених зіпсуттям, пристрастями або духовою хворобою лиць, підслухування розмов цинічних або роздираючих своєю страшенною простотою! Вічне віддихання важкою, затроєною атмосферою тюрми, затухлих стін, темних коридорів і вонючих, перелюднених казень! Вічне слухання обопільних оскаржень, дрібних та тим нікчемніших доносів, лайок та проклять! Вічний вид повзання перед властю, сцен брутальної самоволі, топтання людської гідності там, де тої гідності не раз лишилась лиш маленька іскорка, яку б одначе лагідним подувом можна ще було роздути на живе, гарне полум'я! Ах, та проклята тюремна служба!

Спориш чув себе глибоко нещасливим майже від першої хвилі свого вступлення в цю службу, чув себе й сам в'язнем, засудженим без вини на досмертну в'язницю, і з тим самим

важким та болючим почуттям оце вже двадцять літ двигав своє ярмо. Бо й що ж мав робити, на тім божім світі? Взятий до війська від ріллі вислужив при лінії одним тягом дванадцять літ, не маючи ніяких звісток із дому. Коли вернув у своє село, не застав уже родичів при життю і довідався, що батько перед смертю наслідком якоїсь лихої пригоди був змушений продати половину ґрунту. Другу половину засів молодший брат Споришів; вона обіймала всього на-всього шість моргів немудрої підгірської землі. Що з тим робити? Брат у розмові зі Споришем натякнув про поділ, але Спориш знав добре, що цей натяк був зроблений майже зі слізьми на очах: не уста братові, але судорожно перекивлені обриси лиця, тремтячий голос і слізьми затемнені очі говорили виразно:

— Оба будемо жебраками!

Спориш зрозумів ту мову без слів і, обіймаючи брата, мовив:

— Бідний брате, знаю я, що в тебе на душі! Не потрібуеш говорити мені більше. Бачу й сам, як тяжко ти бідуєш і на тих шістьох моргах, а що ж то ще було би на трьох! Але що ж ти собі думаєш про мене? Чи ж мав би я сумління обдирати тебе й твоїх дітей? І на що придався б мені твій ґрунт? За час дванадцятилітньої військової служби відвик я від праці на ріллі, а тепер бачу, що воно й добре так сталося, бо на чім же тут і робити? Знаєш що, лишайся сам на тій батьківщині, і нехай тобі бог помагає, а я піду; звідки прийшов, буду далі вік свій збувати в цісарській службі.

І мовлячи це, втиснув братові в жменю всі гроші, які в часі своєї військової служби наскладав був на своє нове господарство, ці-

лих чотириста ринських, а сам спакував свої вбогі манатки, пішов знов до військової команди і замельдувався¹, що хоче служити другу капітуляцію, щоби других дванадцять літ. А що був у службі пильний і точний, чесний і загально люблений, що мав особливий дар власне до виучування свіжо-набраних рекрутів військової муштри без звичайного в тих часах мордування та катування то прийнято його радо, авансовано на фірера, а потім навіть на фельдфебеля. Так вислужив Спориш других дванадцять літ.

Тимчасом його брат, невикарабкавшись з нужди, вмер, дрібні діти розійшлися по світі, батьківщину розшарпали чужі люди,— що було чинити старому, вислуженому воякові? До ніякої фахової праці не був здібний, до женячки не мав ані охоти, ані літ уже, ані відповідних засобів,— трафилась йому урядова служба, служба тюремного дозорця ось він і прийняв її хоч і нерадо — прийняв, бо не було в чім вибирати.

Від тої пори минуло двадцять літ. Спориш постарівся, посумнів. Виходячи з тюремних мурів зі служби, оминав людей, пересиджуючи цілими днями в своїй одинокій кімнатці на другім поверсі, або, коли дозволяла погода, відбуваючи далекі марші за місто, в поле, в ліси. Тут лише віддихав вільніше, напоював зір і серце красою природи. А вечором ішов до Нафтули, сідав сам один у темнім закутку і мовчки випивав кухоль пива. Хазяйка, в якої жив, і яка варила йому їсти, не докучала йому своїм товариством, от і мав Спориш досить часу віддаватися своїм думкам, а ті

¹ Замельдувався — заявився.

думки чим далі тим більше робилися сумні й понурі. Згадував свою молодість уже майже забуту—тепер вона видавалась йому щасливою, хоча на ділі була зовсім не блискуча. Згадував довгі літа військової служби, важкі труди, мізерні пригоди, переважно не варті спомину, дрібні секатури¹ старшини, дрібні радощі і великі смутки та турботи з дрібних причин. Згадував нарешті довгі літа своєї тюремної служби: ніби непереривна сіра та холодна хмара перелітали понад ним усі ті літа.

— Страчене життя! Песе життя!— зідхав ключник і почував чимраз більше обридження до того життя й до себе самого.

Та сьогодні особливо ті прикрі почуття змоглися до високого ступня. Кроваве, розторошене до непізнання лице Панталахи ненастанно стояло перед його очима, сверлючи його нутро якимсь страшенним докором, бунтувало кров у його жилах, відбирало йому спокій, апетит, пообідній сон. Хоча був голоден, то проте, засівши в полудні до столу, не міг їсти нічого, а самий вид м'яса доводив його мало що не до зомління.

Та найтяжчим, найбільше кривавим докором шуміли в його вухах останні слова Панталахи: „Я думав, що на тобі лише песя ліберія, а тепер бачу, що в тобі також песе серце“. В першій хвилі ті слова не дуже зворушили Спориша, радше заболіли його, як несправедливий закид. Та коли Панталаха впав із даху, коли з його розторошеного лица смерть заглянула в очі Споришеві своїм небрежливим, грізним зором, тоді ті слова збудили в його душі зовсім інший, далеко глибший відгомін.

¹ Секатура — переслідування.

А цей відгомін протягом цілого пополудня не втихав, а гудів на тисячі тонів, міцнів як вішун недалекої бурі.

Бо й справді, за що ж погиб такою стратною смертю Панталаха? За те, що рвався до втеки. Та хіба ж це така велика провинна? Закон не вважає її ніяким злочином, але хіба якимсь дрібним переступом, а навіть варварський „домашній порядок“, що панує в тюрмі, хоч карає його гостро, то проте не карає смертю. І що ж би було сталося, якби Панталаха був утік? Чи потерпів би хто через це яку шкоду? Ні! Бо коли би Панталаха захотів був лишитися в Галичині, то певно швидко його знов би зловлено й посаджено в тюрмі. А коли б йому було вдалося втекти за границю, розпочати життя серед іншої обстанови, то хто знає, чи не був би ще з нього виробився чесний і пожиточний чоловік. А коли й ні, то був би собі згинув без нього, був би пропав без вісти. Чи ж мусів доконче він, Спориш, так або інакше, на старі літа вмочити руки в людській крові, взяти на свою душу людське життя?

О, так! Не було ніякісінького сумніву — він, і ніхто інший лише він, був винен смерти Панталахи. Адже ж це він у своїй засліпленій глупоті дав йому в руки знаряд, який у руках Панталахи сам немов напрошувався, щоб його вжити на виконання нового пляну втеки. Погроза „казенки“ прискорила те виконання. І зовсім не полегшало на сумлінню в Спориша, коли якийсь голос шепнув йому, що прецінь же він не знав того, що в тім нещаснім срібнім ринськм була схована пилка. Та й не в тім його головна вина, що показався занадто добродушним, але в тім, що безпосередньо потім показався так глупо та бесцільно жорс-

токим. О, бо ж він пригадає собі, що думка про можливу пробу втеки Панталахи мигнула в його голові зараз у першій хвилі, коли крізь сон почув тоненьке гарчання пилки, що перерізувала залізні штаби. Треба було в тій хвилі роздумати цю справу по-людськи, сказати собі самому: „Ну, що ж, попробуй, бо твоє положення справді важке, я не буду тобі ставати на перешкоді“. Міг заснути спокійно, твердо, і не чути нічого так само, як не чув вояк.

Навіть той стук у комині та брязкіт у казні Панталахи міг витолкувати воякові, як щось зовсім звичайне й невинне — і Панталаха мав би досить часу для втеки. А коли б рано була викрилася його втека, то ключникові та вартовому воякові крім дрібних неприємностей, протоколів та упімнень не було би нічого сталося. А за те Спориш не був би мав на сумлінню смерти чоловіка!

Та й ще якого чоловіка! Злодій, злодій! — говорять усі здвигуючи плечима. Споришеві не лишилася навіть така вимівка. Занадто глибоко зазирнув він у душу того чоловіка, щоб не пересвідчитися, що під горою зіпсуття крилися в його душі багаті золоті жили чесних і людяних почувань, сильної волі й енергії. Чим довше роздумував Спориш, тим більшу пошану для Панталахи збуджувало в ньому поперед усього власне оце хоробливе, екзальтоване бажання свободи, той дивний одур, що попихав цього чоловіка на очевидну загибель, до найрозпучливіших кроків. Адже ж із таких людей при інших обставинах виробляються славні воеводи, генерали та герої, винахідники нових стежок, що ведуть цілі народи до побід і слави!

— А все таки я сповнив лише свій обов'язок, алярмуючи сторожу та гонячи втікача, — шептав у ньому якийсь голос.

О горе! Цей шепіт не то що не впокоїв його, але навпаки, відригнувся в душі як безконечна гіркість. Він почув сором за своє людське ество, що дало себе знизити в ярмо власне такого обов'язку.

— Пес, пес! Так, Панталаха мав рацію! — зідхнув Спориш, і, не дожидajući вечері, пішов до Нафтули. Та й тут він не запопав ніякої пільги. Засівши в своїм звичайнім куточку, він підзорливим оком озирався довкола, чи люди не показують на нього пальцями; прислухувався розмовам, чи не згадують про нього. Панталаха справді й сьогодні був темою всіх розговорів: його втека і смерть були описані в газетах, були великою новиною дня. Наперекір своїй сподіванню ключник почув голоси симпатичні для померлого — здавалося, що всі забули про його крадіжі, — в пам'яті лишилися лише його ненастанні шалені пориви до свободи, що нарешті були причиною його смерті, його смілисть та геніяльність у винаходженні способів до втеки. З другого боку ніхто не осуджував сторожі ані ключника — сповнили свій обов'язок. При однім столі зроблено навіть складку для вояка, що разом із Панталахою впав із даху та лишився живий.

Все те зацікавлювало й потрохи навіть успокоювало Спориша. Та коли потім вернув додому, чув, що не засне вночі і лякався своєї власної постелі: йому здавалося, що в нічній пільмі знайде обік себе холодного, кривавого Панталаху з розторощеним лицем і з величезними, обдертими з повік, очима. Наважився не лягати спати і цілу ніч просидіти в кріслі,

а тільки над раном лягти на сон, коли ясне сонце порозгонює криваві мари.

Але і в кріслі, дрімаючи, він не міг знайти супокою. Пручався, кричав, раз його кидало в холодну дрож, то знов обливався потом. Найменший шелест перемінювався в його сонній уяві на гостре, свистюче гарчання, і при тім відголосі він за кожним разом зривався мов опарений.

VIII

Спориш мав нічну службу. Замикаючи на ніч тюремні казні, він зайшов і до Прокопової цюпи, тої самої, відки перед добою втік Панталаха. Прокіп лежав на своїм тапчані, лицем обернений до стіни, і якось сердито загарчав, побачивши Спориша. І коли ключник, стоячи насеред казні, підняв угору лампу, оглядаючи стіни, а потім схилився і заглядав по кутах попід тапчани, як це було його обов'язком, Прокіп неспокійно кидався на своїм місці, то знов кулився, як кіт, що готується до скоку. В очах ідіота меркотіла скажена ненависть. Але Спориш не звернув на це уваги. Що значив для нього німий гнів ідіота супроти тих невідступних думок та гризот, що клубилися в його нутрі та підгризали його супокій?

Позамикавши казні, Спориш відідхнув свободніше і попрощавшись з другим ключником, що досі від учора мав дижур, лишився сам у коридорі. З вартівні власне заводжено сюди нічну сторожу, і Спориш пройшовся по коридорі, поки капраль на місці дав воякові півголосом відповідну інструкцію.

З тривогою й неспокоєм дожидав Спориш цієї ночі. Якесь темне почуття говорило йому, що вона не буде спокійна, що тут, на тім місці,

де ще перед добою жив і з такою силою волі напинався Панталаха, мусять бути найсильніші й найсвіжіші згадки про нього та сліди його зусилля. Спориш, старий вояк, не вірив у духів та в привиди, і не з того боку боявся якихось прикростей. Він боявся власного нутра, власної душі, розстроєної вчорашніми враженнями та рефлексіями. Боявся сну і постановив собі не спати всю ніч, ходити по коридорі, балакати з вартовим вояком і взагалі робити що можна, щоби не допускати собі до голови ніяких зайвих, важких думок.

Та ба, ця постанова не зосім удалась йому. Вояк, поставлений на варті, був простий селянин, новобранець, отяжілий, мовчазливий і трохи тупий та неговіркий. Утруджений цілоденною муштрою, він уночі хотів спати і тому ледве півгодини додержував компанії Споришеві, терпеливо слухаючи, що цей оповідав йому про свою військову службу, та лише десь колись втручаючи від себе одне-друге слівце. Нарешті він попросту попросив Спориша, щоб дозволив йому передітися півгодиночки, бо його сон ломить. Бідному ключникові ніщо було й діяти. От він засів на паці, як тої пам'ятної ночі, коли тікав Панталаха, і мовчки видивлявся в чорне горло коридора, завидливо зиркаючи часом на вояка, що тут же обік нього опертий на карабіні, заснув майже в одній хвилині.

Так минуло може з десять мінут мертвої, сонної тиші, коли втім нараз Спориш затремтів, підняв голову і напружив слух, широко витріщив очі і навіть відчинив уста. Що це було? Чи злуда¹ уяви, чи... чи...? Спориш не важився доснувати до кінця цієї думки і слухав, заперши в собі дух.

¹) Злуда—омана, обмана, облуда.

— Грр! грр! грр! — розлягався найвиразніше в світі по цілім коридорі тонкий, свистючий скрегіт англійської пили, що ріже залізо. Кільки мінут сидів Спориш мов закаменілий, не рухаючися з місця, ловлячи вухом і устами й усею своєю істотою ті фатальні згуки. Нічого не думав, нічого не відчував у тій хвилі, ані страху, ані тривоги; можна би навіть сказати, що був спокійний, хоча був це спокій радше колоди, ніж свідомого чоловіка.

Аж по кількох мінутах того мертвого супокою настала реакція. Жива сила прокинулася в Споришеві. Напруго кинувся на своїм місці, зірвався на ноги, хотів крикнути, хотів за щось ухопитися руками, бігти кудись, кликати підмоги, і почув, що все його тіло обілляно холодним потом. Але й це розворушення тривало лише не довгу хвилю. Отямився, не скрикнув, але зирнувши на вояка, що спав преспокійно, успокоївся й сам потрохи і почав збирати розпорошені думки.

Що це могло бути? Прислухався ще раз, уважно, пильно — таки так, нема ніякого сумніву! І цим разом це не що інше, як те, що було позавчора. Хтось англійською пилкою ріже залізну штабу! Хто це може бути? Очевидно, що знов якийсь арештант, якому заманулося поспробувати податися слідом Панталахи. Чи подуріли ті люди? Спориш запитав сам себе, що йому робити в цьому випадкові? Чи розбудити вояка? Але що допоможе йому вояк? Ліпше піти й переконатися, де це, в котрій казні хтось працює так завзято? Хвилево навіть у ключниковій голові мигнула думка дати спокій і лишити втікачеві-арештантові волю, нехай собі тікає, куди знає! Але службова привичка таки взяла верх. Ступаючи на пальцях, він пішов

здовж коридора, вухом слідячи та міркуючи, відки це міг видобуватися той підозрений скрегіт? Ідучи, він навіть усміхався. Видно, що не Панталаха працює, але якийсь партачина! Невправне вухо, невправна рука! Панталаха вмів ловити вухом кожний найдрібніший шелест на коридорі і зараз переставав — видно, що, роблячи своє діло, вповні панував над усіми силами свого ума, не почував ані тривоги, ані зворушення, ані неспокою. А цей увесь затопився в своїм заняттю і вже ні на що більше не зважає, нічого не чує. Цікава річ, чи почує бодай, як буду відмикати колодку! О, це вже певне, з такою обережністю він далеко не забіжить!

Так міркуючи, ключник звільна посувався коридором. Але чим далі йшов, тим більше щезав його хвиловий супокій, тим сильніше морщилося його чоло і затискались його уста. Що ж це? Скрегіт, бачилось, уходив перед ним чимраз далі в глиб коридора. Ключник розмірковував собі був зараз із першого разу, в яких казнях сидять такі пташки, по яких можна би надіятися проби втеки, але тепер переконувався, що його міркування було хибне і ві всіх тих підозрених казнях було тихо, мов маком засіяв. А гарчання чути було раз-у-раз, виразне, прискорене, монотонне, мов металічне цвіркотання свершка в шпарці під припічком.

Помаленьку, мов привид, наближався Спориш до казні, з якої позавчора перший раз почув був таке саме зловіще цвіркотання. Зближався, не вважаючи на якийсь внутрішній опір; потер рукою чоло, немов би хотів відігнати якусь налазливу та безглузду думку. Але ж це не може бути! Але ж це нісенітниця, щоб і тепер той дзоркіт міг походити з тої самої казні!

Адже ж у ній нема нікого, крім Прокопа, а цей ідіот ані пилки не має, ані поводитися з нею не вміє, ані не має охоти ні потреби пилювати штаби! А проте голос виразнісінько показує власне на цю казню. Спориш наблизився до самих дверей, приложив вухо до стіни — так, не було сумніву, з оцеї казні видобувалося зловіще гарчання, розходилося виразно, ніби хто гострими остями шпигав Спориша в груди. У ключника волосся з'їжалося на голові, дух захопило в грудях.

— Боже! Це Панталаха! — без волі й відома простогнав він півголосом, і в тій хвилині таємничий скрегіт затих.

Не тямлячи сам, що й пощо чинить, Спориш із гуркотом і стуком влетів до казні. Казня була пуста, все в ній було в порядку, лише безмисні, вибалушені очі Прокопові поглядали на ключника з кута з тапчана.

— А ти що тут робиш? — крикнув на нього Спориш, не того щоб чогось дізнатись, але попросту того, щоб почути людський голос.

— Я... я... сплю, — мовив загикуючися Прокіп.

— А ти не чув нічого?

— Нічого, нічого.

Спориш стояв блідий як труп. Світло лихтарні, яку держав у руці, падало скісно на його лице та надавало йому страшенний, мертвецький вираз. Не знаючи, що почати далі, Спориш кинувсь уважно оглядати штаби на печі, ґрати та окупи при вікнах і дверях — ніде ані сліду пилювання. А прецінь же те гарчання тривало так довго, було так виразне, що оманно не могло бути ніяким світом. З тяжким серцем, згорблений і похилений ніби під якоюсь великою тяготою, вийшов ключник із казні, замкнув її і повільним кроком віддалився, що-

хвилі стаючи й надслухуючи. Та гарчання вже не було чути. Вся решта ночі проминула спокійно.

Спокійно! Те, що цієї ночі діялося в душі Спориша, було подібне скоріше до бурі, що валить усякі запори і вириває дерева з корінням, ніж до спокою. В пам'яті старого вояки під впливом внутрішньої грижі та невиясненої події віджили всі вірування та бог зна коли чувані оповідання про духів та привидів, якими кормила його молодість пережита під сільською стріхою, яких і потім у війську наслухувався немало. Те, що до недавна відскакувало від його здорового розуму, здорової вдачі та чистого сумління, мов від сталевого щита, тепер штурмом здобувало становище і не знаходило відпору. Спориш не смів уже сумніватися, що чув надземний голос що це Панталашина рука виконувала те гарчання, що це дух Панталахи покутує на місці своєї передчасної смерті і мститься на своєму вбійці. Стоячи на кінці коридора, Спориш уперше зі смертельною тривогою зирнув у його бездонно глибоке, темне горло, немов лякаючись, що на тлі тої темноти в найближчій хвилиночці побачить якийсь страховинний привид, що всю кров у його жилах відразу зітне на щирий лід. За кожним шелестом дрож його пробирала, а все-таки сто разів страшнішою від усякого шелесту була для нього та мертва, глуха тиша, що залягала в'язницю. Навіть вояк, сплячи біля нього на паці, не хропів, але віддихав так тихо й нечутно, що переляканий Спориш наблизив вухо аж до його лиця, бо в одній хвилі йому в душі мигнула думка, ану ж той вояк, почувши те зловіще гарчання, тут таки вмер з переполоху? Та коли по кількох годинах вояк про-

будився і Спориш запитав його, чи він не чув чого, вояк преспокійно відповів:

— Ні, богу дякувати, не чув нічого.

— Бійся бога, Споришу, чоловіче, а ти як виглядаєш? — крикнув другого дня рано один дозорець, приходячи до служби.

— Що? А як же я маю виглядати — мовив Спориш зміненим, розбитим голосом.

— Як з хреста знятий! — мовив дозорець і аж руки заламав. — Згорбився, лице твоє по-жовкло, очі запали глибоко в голову. Що тобі сталося?

— Але ж нічого, нічого! — мовив Спориш, махаючи рукою. — Так тобі здається. Мені нічого не хибує!

Дозорець здвигнув плечима і покивав головою.

Але ж ти хорий, ледве на ногах держишся! Трусишся як у лихорадці, в тебе гарячка! — говорив дозорець, старий військовий товариш Спориша.

— Ну, бог з тобою! Що тобі сниться! Пек-запек! — відмовлявся Спориш, силкуючись усміхатися — Ще направду віпреш у мене, що я хорий. Ні, кажу тобі, що я здоров. То... так лише, я не спав уночі. Просплюся по обіді і буде мені зовсім добре.

І поспішною ходою він віддалився, немов стараючись уйти від допитливих очей старого товариша. Розуміється, що про свою нічну пригоду він нікому не згадував ані словом. Боявся, щоб його не висміяли. Зрештою чекав, що скаже другий ключник, який по ньому держатиме слідуєчої ночі дижур у тім коридорі.

IX

— Слухай но, братіку, — питав якось неспіло і з якимось заклопотанням Спориш слідуєчого

дня другого ключника, що власне закінчив свій 24-годинний дижур у тім коридорі і передавав йому ключі, — слухай но... чи ти цієї ночі... теє то... буває... не чув нічого?

— Де?

— Ну, тут, у казнях?

— У казнях? А хіба що я мав чути в казнях?

— Ну, не знаю... Але власне про те я й питаю тебе, чи не чув... щобудь?

— Не чув нічогісінько. Або що? Ти, може, чув щось?

— Я? Але ж нічого!

І Спориш сквапно віддалився, уникаючи дальших запитань. Але видно було по нім, що якась тривога присіла його і не давала йому спокою. Хитався на ногах, ходив як сам не свій, обминав людей, а коли не міг обминати їх, то або мовчав, або відзивався уриваними зворотами, збував запити півслівцями, або ні з цього, ні з того починав говорити щось не доречі, немов би його дух був зайнятий чимось зовсім постороннім і далеким.

Це було таки правдою. В душі у Спориша панував один образ — могутній, що пожирав усі інші — Панталаха. Ославлений злодій не вмер, він жив у душі в Спориша і там вів далі своє ремесло — помалу, але ненастанно цигукав та перепилював одну за одною ті живі нитки, що в'язали Спориша з життям.

Немов хробак підгризав він корінці його духової істоти. Тепер, коли його годі було замкнути в казні, запроторити до казенки або засадити до праці в „лябаторні“, коли він зробився незримим та невловимим, його сила побільшала безмірно і всякий опір супроти неї був даремний.

Та проте слова другого ключника мигнули. Споришеві мов слабкий промінчик надії. Ага, цей уночі не чувнічого! Може й я не почую! Може те вчорашнє було таки оманною, походило з гарячки, з безсонниці! Але в душі щось шептало йому, що ця надія зрадлива, що страшний гість знов уночі навідається до нього, знов дасть йому почутися. Коли Панталаха лиш його взяв собі на зуб, то що має давати почути себе комусь іншому?

В часі вечірнього обходу по казнях Спориш якось несподівано кинув оком на Прокопа і аж затрусився зо страху.

Лице ідіота було страшенне, мало такий дикий, напівкровожадний, а напівпереляканий вираз, що ключникові аж мороз пробіг по тілі. Пригадав собі народнє вірування, що діти й звірі бачать не раз духів тоді, коли дорослі люди не бачать нічого. Чи ж мав би й Прокіп?.. Але ні, ні, то не може бути! Та проте ключник не мав смілости ані словечка промовити до Прокопа, лише вилетів із казні мов облитий окропом і ледве міг тремтучими руками позамикати колодки та ретязі.

Скінчивши обхід по казнях, ходив якийсь час по коридорі, силкуючися до руху, дожидаючи, що буде далі. Не було нічого. Та ледве зупинився на кінці коридора, супротилежнім від того, в якому стояв вояк, коли нараз почувся новий зловіщий гаркіт:

— Гррр, гррр, гррр!

Прошиблений неописаною тривогою, ключник видавив із грудей глухий окрик і пустився щодуху бігти в супротилежний кінець коридора, до вояка, що щось там нишпорив у своїй торністрі ¹. По його окрику гарчання зараз утихло.

¹) Торністра — торба, що носять сальдати на плечах.

— Чу... чули? — питав майже без духу Спориш вояка.

— Що таке? — відіззався байдужно вояк, обертаючись до нього лицем.

— Як то що таке? Хіба ж ви не чули?

— Що я мав чути? Не чув нічого.

— А... а... те... знаєте, таке... гарчання?

— Гарчання?

Вояк витріщеними очима видивився на Спориша як на чоловіка, в якого не всі дома.

— Але ж тільки що... перед хвилиною... от так: гррр, гррр, гррр! — ледве дух переводячи, толкував Спориш.

— Добре, добре, буду вважати! — мовив вояк, щоби якбудь закінчити розмову, очевидно дійшовши до висновку, що ключник десь трохи над міру закропився.

Цєї ночі одначе гарчання вже не повторилося, і вояк, що не спав усю ніч, не міг дочутися нічогісінько. От і не диво, що в душі проклинав Спориша, на чім світ стоїть, а рано в рапорті досолив йому твердячи, що був п'яний, що безпідставно алярмував сторожу і балакав щось таке, чого годі було й зрозуміти. Бідний Спориш, покликаний до тюремного директора, щоб витолкувався, та не хочачи признатися до своєї тривоги перед духом Панталахи, звинявся тим, що був невиспаний, що в нього гарячка, в якій йому часом причувається всяка всячина, і просив, щоби на пару днів увільнено його від служби, поки не піддоровшає. Тюремний лікар справді потвердив ненормальний стан Спориша, велів йому держати дієту і часто заживати хініну, а директор дав йому відпустку на три дні, бо по думці лікаря слабкість зовсім не була грізна і в короткім часі повинна була минутися.

З заціпленими зубами і з темною злобою в душі вийшов ключник із тюремного будинку і зімнявши в долоні лікареву рецепту, кинув її до рова.

— Дурень! — пробуркотів він. — Мацає пульс, прислухається до грудей і плечей, і думає, що пізнав хворобу. А що діється в душі чоловіка, про це ані слова не питає!

По трьох днях Спориш вернув до служби — на вид успокоений, але на самім ділі лиш ослаблений та вичерпаний ненастанною тривогою, ненастаним неспокоєм, невідступними привидами. Освоївся з ними, чув що вже ніщо не вирве його з рук Панталахи і піддався своїй долі. Знав напевне, що найближчої ночі знов почує з тюремної келії той проразливий скрегіт, а проте щось тягло його до тої келії, бажав якнайшвидше почути те, що недавно проймало його такою тривогою; був як той стратенець¹, що зі смертельною тривогою та при тім і з нетерплячкою дожидає відчитання засуду.

І не помилився в своїх почуваннях. Найближчої ночі Панталаха знов дав себе чути своїм звичайним способом, хоча за весь час Споришевої неприсутности ніхто нічого не чув у коридор. В тім часі перестали вже ставити військову варту в коридорі, то й ключник був сам серед голих стін. Хвилю слухав страшного гарчання, мов окаменілий, але нараз смертельний переляк обхопив його, він кинувся до виходу і впав до військової стражниці з безпам'ятним криком:

— Панталаха! Панталаха!

В одній хвилі всі вояки посхапувались і обскочили ключника, що хитався на ногах і був блідий мов труп.

¹ Стратенець — той, що його жде смерть (страта), смертник.

— Що трапилось? Що там таке? — допитували його гуртом, але Спориш не міг вимовити ані слова. Блудними очима водив довкола, заломлював руки і порушував устами, але голосу з них не міг видавити ніякого.

Військова сторожа рушила на коридор — у казнях панувала цілковита тиша. Ключник, якого два вояки вели попід руки, киванням голови показував на казню, з якої втік Панталаха; його дрож при наближенню до неї свідчила, що власне та казня була причиною його переляку. Взяли від нього ключі, відчинили казню, капраль і ще три вояки ввійшли до середини, перешукали все, зревівували до голого тіла переляканого Прокопа, але нічогосінько підозреного знайти не здужали.

Полишено на коридорі військовий пост, а ключника заведено до стражниці й положено на голих дошках тапчана. Лежав німий, з очима в стовп і раз-у-раз порушував устами, неначе з кимось незримим провадив якусь нечутну для людського вуха розмову. Над раном заснув, але сон його був неспокійний, гарячковий. Щохвили Спориш кидався, скреготав зубами, бив руками по дошках. Недавну блідність змінили гарячкові рум'янці, голова і все тіло його були мов ув огні.

Дали знати директорові про ключникову хворобу. Директор прибіг до стражниці, приступив до безтямного ключника і доторкнувся його рукою, немов хотів збудити. Та в тій хвили Спориш кинувся щосили на тапчані і з виразом найбільшої тривоги, завертаючи кров'ю набіглими очима, знов закричав:

— Панталаха! Панталаха!

І знов утих. Більш не можна було з нього видобути нічого. Покликаний із тюремного шпи-

талю лікар сконстатував запалення мізку і велів зараз перенести Спориша до шпиталю, висловлюючи при тім сумнів, чи вдасться йому пацієнта в таким поважнім віці привернути до здоров'я.

В шпиталі Спориш під впливом зимних компресів за пару хвиль прийшов до пам'яті й уриваними словами розповів директорові про гарчання, яке чув у казні. Це була остання його ясна хвиля. Швидко знов узяла перевагу гарячка та нетяма, і коло півночі Спориш закінчив життя в шпиталі.

Х

Директор з ніг валився від втоми. В супроводі ключника і ще двох дозорців цілого півдня робив ревізії по всіх казнях того коридору, в якому ключником був Спориш. Забрано багато ножів, шил, цвяхів, шахів¹ роблених із хліба, карт роблених із бібули, олівців і тим подібних заборонених річей, але нічогісінько такого, що могло б оправдати підозріння, що хтось із в'язнів міг пилювати штаби або ґрати. Переслухано всіх в'язнів, чи не чули підозреного гарчання, але тут директор сам наперед був певний, що всі ті переслухи зовсім даремні і що жаден в'язень не скаже правди, хоч би й може чув щось таке, бо інакше товариші признають його „капусьом“ (донощиком) і будуть збиткувати його та докучати йому на кожному кроці. І справді, всі в'язні клялися й присягалися, що ніякого гарчання ніхто з них не чував ніколи.

Чи ж мала би це бути омана, вплив роздражненої уяви самого Спориша? Але з оповідання небіжчика директор зрозумів, що коли

¹ Шахи — шахмати.

Спориш уперше почув те гарчання, був іще здоров і зовсім не надіявся нічого подібного. Можливе було припущення, що Спориш помилився в казні; можна було догадуватися, що почувши про те, що сталося, винуватий в'язень міг подати небезпечний знаряд до іншої казні і для того директор наказав зробити ревізію у всіх казнях і у всіх арештантів запокотом. Ревізія не виявила нічого, а поперед усього важне було те, що найстаранніші оглядини всіх ґрат і штаб не виявили ніде ані найменшого сліду пилування.

— Там до старого дяс¹! — воркотів раз по разу директор, спльовуючи з нетерплячки. Та був це старий недовірок: в духи не вірив, а заким успокоїтися на думці, що все те „причучлося“ Споришеві, хотів випробувати все, що могло довести до виявлення правди. Ось він і наважився ще раз якнайстаранніше перешукати Прокопову казню. Та й цим разом перешукування не довело ні до чого. Директор кляв по-чеськи і тупав ногою, нарешті впав на якусь думку і велів дозорцям вийти з казні. Він лишився сам на сам із Прокопом.

— Слюхай, Прокопа, — мовив до нього директор, — ти вночі спав?

— Спав.

— А слюшаль цо?

— Не чув нічого.

— Неправда! Я вім², що ти чуль.

Прокіп видивився на директора вибалушеними очима, нарешті всміхаючися дурнувато, запитав:

— А ви відки знаєте, що я щось чув?

¹ Дяс — чорт.

² Я вім — я знаю.

— Відки знаю? — підхопив директор. — Я ті то повім¹ потома, а тепер ти мі повіж, що ти чуль?

— Я... я... не чув нічого.

— До сто дясов! — крикнув директор, тупнувши ногою. Слюхай, Прокопа, що я ті повім. Пріехалъ ту твій батько і питальсе за тебоу, муві: „А где мій Прокопа, хочу го взат до дома. Дост ту юж² у панів пануваль“.

Директор знав, чим налякати Прокопа. За кожним разом, коли батько приїжджав відвідувати його, Прокіп виявляв такий перестрах, що не було гіршої погрози для нього понад ту, що його з тюрми відішлють додому. І тепер Прокіп поблід і почав дилькотіти на ногах.

— Ні... ні... ні! — булькотав він. — Я не хочу додому.

— А повіш, що ти чуль?

— Повім, повім.

— Ну, говори.

— А... а... не будете бити?

— Бити? А то за що? — зачудувався директор. — За то, що ти чуль?

— Бо я то сам зробив.

— Що ти зробив?

— А те... таке гарне, що так мовило: гррр, гррр, гррр.

Директор аж на місці підскочив.

— Ти то зробіль? А ти як то зробіль?

— Як? А ось як!

І Прокіп видобув із свого густого, розчіхраного волосся шматок із шпульки гусячого пера, застромив один кінчик за штабу при дверях, а другий кі чик пару разів порушив пальцем. І справді перо, диркаючи та вдаряючи о

¹ Повім — оповім.

² Юж — вже.

дубові, бляхою заковані двері, видавало гарчання подібне до скреготу пилки при різанню заліза. Директор аж у долоні плеснув.

— І пощо ж ти то зробіль? — питає Прокопа.

— Пощо? — видивився на нього Прокіп. — Ніпощо, так собі.

— А чому ж ніхто інший не чуль се крім Спориша?

— Спориша? А то що за Спориш?

— Не віш? Тен пан ключник, що вчора вмер?

— Ключник умер? Спориш умер? — крикнув радісно Прокіп. — Ага, то той, що мені відібрав те моє, таке гарне, що мені дав Панталаха.

І не вважаючи на присутність директора, ідіот почав скакати по казні і плескати в долоні, приговорюючи:

— А так! А так! Так йому треба! Нехай би був не відбирав мені того, що моє! А я за те йому заграв, так як грав нанашко Панталаха тої ночі, як мав утікати. А я ніби спав, але чув усе добре. А ключник ускочив до мене вночі до казні, шукав чогось, та не знайшов нічого. А потім уже до казні не вскакував, лише стояв під дверима і слухав і кричав. А я йому грав так гарно! Га, га, га! А він узяв та й умер. Так йому треба!

— Бестія собача! — буркнув директор, бачачи ту звірячу радість дурнуватого і зрозумівши весь зв'язок його слів, — Ну, що з ним уделяш¹? Чи біть го, чи повісіть го? Кеди² он гльоупи³ як бут⁴! Нех те гром біє!

І сплюнувши, вийшов із казні.

Львів, у січні 1888 р.

¹ Уделяш — зробиш.

² Кеди — коли.

³ Гльоупи — дурний.

⁴ Бут — чобіт.

ДО СВІТЛА!

I

Говорять учені природознавці, що ті верстви води, котрі лежать на самому дні найглибших морських глибенів, це справдішня „мертва вода“. Величезний стовп горішніх верстов, що тяжить на кожній частині того низу, позбавлює її всякого руху, всякого життя. Світло сонця сюди не доходить, ніякі живі істоти тут не водяться, ніякі водяні протоки, ані бурі, ані землетрясення тут, навіть легенькою луною, не озиваються. Одинокій рух, який тут можна запримітити, це вічне й ненастанне спадунання мільйонів трупів і скелетів живих істот, котрі колись, не раз таки давненько, жили й гуляли там, угорі, пишались на сонці, купались у теплоті, гойдались на могучих морських хвилях. Погибши, вони звільна-звільна спадають униз—особливо ті манюсінські форамініфери, діатомеї та другий дріб'язок, що становить головну масу морського життя, — звільна трупи їх продираються крізь щораз густіші й багатші в кислород та вуглевий kwas верстви, розкладаються, неначе згорають у них, і тільки з часом, як мікроскопійні кульочки та дрібочки, досягають дна і лягають на

тім великім кладовищі, щоби колись, по тисячах літ утворити крейдяну скалу.

Важко й сумно мабуть тим нижнім верствам води бовваніти і дубіти вічно на мертвому дні, в страшенній пітьмі, під нечуваним тиском, серед самих трупів. Важко й сумно їм, особливо коли в них скрито відізветься та вічна, непропаща сила, без котрої нема ані одного атому в природі. Жива, непропаща сила внутрі, а кругом пітьма, тиск страшенний і безконечне кладовище! Коли в тих нещасних, на вічну смерть засуджених атомах заворушиться часом, раз на тисячу літ, легенький відтінок думки — ви думаєте, що це неможливе?, аджеж і наш думаючий мозок, що ж він інше, як не зв'язок тих же атомів кислороду, вуглероду і других елементів? — то гірка, важка мусить бути ця мрія-дума!

— Мамо природо! Відкіль же така на нас несправедливість? Невже ми гірші від тих, що там угорі над нами гуляють, гоїдаються та в чудовому світлі пишаються? І чому б тобі не встановити черги, чому б не пустити нас хоч на часочок туди, вгору?

Але мама природа не знає сантиментальности і не слухає мрій.

— Буду я з вами, дурнями, панькатись! — воркоче вона. — Чуєте в собі силу, то трібуйте вирватися самі наверх! Ще би я не мала роботи та вас підсаджувати!

Ба, трібуйте самі вирватись!

Вам не лучалось бачити подібні події в життю людському? Ой, лучалось, любі мої, кому б не лучалось таке бачити! І від кожного такого случаю щеміло ваше серце, і донині щемить, коли стрібуєте перенестися думкою в положення тих бідних живих атомів людської суспільности,

засуджених зависливою долею на вічну пітьму, на тупу недвижність, на смерть безвісну. Аджеж і всі ми — чи ж не така сама нижня верства поміж народами? Чи ж кожний крепкий, здоровий рух тих вольних і щасливих народів не відчуваємо, як біль, як натиск, як штовхання на наш організм народній?

А кожний з вас, хто, нераз коштом страшенного зусилля і коштом не одного існування найближчих нам людей, видобувся з того темного низу хоч трохи на вищий щабель, чи ж не почує нераз мимовільного жаху і болю на саму думку про той низ і про те, що не будь цеї або тої щасливої обставини, він був би може й донині пропадав у ньому, темний, безпомічний, незвісний нікому, не чоловік, а частина маси людської? І чи не заболить наше серце на згадку про тисячі та тисячі таких, що так само, як ми, силувались вирватися з тої пітьми, тужили до світла, рвалися до волі і теплоти — і все надармо? І чи не пройме нас дроз перестрахи, коли пригадаємо життя і кінець таких невідомих нікому, забутих нераз затоптаних і опльованих одиниць, коли стане нам ясно перед очима, що нераз тільки найглупіша в світі обставина, сліпий випадок, непорозуміння, жарт, нерозважне слово, пилінка одна зіпхнула їх з дороги і навіки вкинула назад у ту пітьму, з котрої вони вже от-от вибиралися на вольную волю?..

Оттакі думки вертіли мій мозок і прогонювали сон із моїх повік підчас довгих-довгих ночей і днів, прожитих у тюрмі. Мої товариші недолі, в котрих і самих сверлувало та мулило внутрі, не могли найти для мене слова потіхи, — противно, я бачив, що сами вони нераз далеко більше потребували такого цілющого слова.

Щоб не вдуріти серед тої сутолоки горя, ми розмовляли, оповідали одні одним — не про себе, а про інших, далеких, і все таки про горе. Одне з таких оповідань, котре глибше, ніж інші, вразило мене, подаю оце читачам. Той, що мені оповідав його, був — не говорю про його „фах“ — парубок ще молодий, повний сили й відваги, не позбавлений доброго, щиролюдського чуття, вихований по-міщанськи, кінчив народню школу, вчився ремесла, одним словом, також чимало тратив сили й кошту, щоби видряпатись наверх, вийти в люди — ну, а вийшов... Та не про це річ!

Шостий раз уже сидів він під ключем і знав усю арештантську практику, трохи що не всю історію кожної казні: хто в ній сидів, за що, на скільки був засуджений, як обходилися з арештантами давніше, а як тепер і т. ін. Була це правдива арештантська літопис. Дозорці вважали його за непосидючого галабурдника і давали це йому почути частими дисциплінарними карами. Але він не уймався, і вибухав, мов порох, скоро тільки побачив, що щонебудь діється не так, як повинно, що в чімнебудь кривдять арештантів. Особливо часті мав він передирки з шільдвахом¹, що ходить попід вікнами в'язниці і має вважати на те, щоб арештанти не визирали в вікно і не говорили один з одним. Кілька разів вояк грозив йому, що буде стріляти, коли не вступиться з вікна, але він сидів спокійно, не кажучи нічого, і аж коли вояк починав клацати курком, зіскакував з вікна і кричав:

— Ну, ну, аджеж я знаю, що ти не смієш стріляти!

¹ Шільдвах — сторожа військова.

— А відки ви це знаєте? — запитав я раз.

— Як то, відки знаю! Сам був свідком, сам бачив!

— Що бачили?

— Е, та це ціла історія, по котрій шільд-вахам заказали стріляти! От ліпше я вам розкажу, нехай там бідний рекрут не бентежиться. Аджеж і він бідолаха, що йому скажуть, те й мусить робити.

II

— Два роки тому буде, — почав він, — як раз оце два роки. Сидів я тоді в оцій ямі в слідстві. Двох нас тільки в казні було, я і якийсь панисько¹, Журковський називався. Що за один був і за що сюди попав, цього вже й не тямлю.

Аж ось раз якось у вечір, уже по вечірній візиті, вже ми пороздягалися і спати лягли — несподівано чуємо кроки ключника і голосний скрегіт ключів від колодок. Нарешті відімкнув і, впустивши до казні сніп жовтого світла зі своєї лихтарні, вказав нам у тім світлі якусь скорчену, напівголу, марну фігурку. Потрутив її наперед і упхнув до казні, бо, видно, сама не могла досить скоро поспіти.

— Осьде маєш коц і простирало, — крикнув, кидаючи ті речі фігурці на голову і майже до землі її пригнітаючи. — Лягай та спи! Миски дістанеш завтра.

Сказавши це, ключник двері замкнув і пішов. У казні стало темно, як у пивниці², і тихо, як у гробі. Тільки вряди-годи чуємо, немов би

¹ Панисько — пан, цебто інтелігент.

² Пивниця — темний підвал.

хтось сікачами м'ясо на стільниці сік — то наш товариш зубами дзвонить. Бачите, осінь уже була пізня, дві неділі по „всіх святих“, холод такий, що не дай боже.

— Що ти за один? — питаю закостенілого товариша, не встаючи з ліжка. Уже чоловік був нагрівся і не хотілося мені вставати, а в казні було досить холодно, бо вікно мусіло бути день і ніч отворене, про задуху.

Товариш наш мовчить, тільки ще дужче зубами дзвонить, а крізь той лярум чути уриване хлипання. Жаль мені стало хлопця, бо я вже доміркувався, що то якийсь зовсім ще зелений „фраєр“. Отже встав я і постелив йому напонамацьки ліжко.

— Ну, ну, — кажу, — будь тихо, не плач! Роздягнись та йди спати!

— Не... не... мо...жу, — ледве пробубонів він.

— Чому?

— Бо... бо... я... дуже змерз.

Господи! Я до нього, а він увесь як кість змерзлий, ані рукою, ані ногою рушити не може. Яким дивом прийшов до казні — не розумію. Встав і панисько, познімали ми з нього лахміття і роздягли його цілком догола, натерли добре, обвили проосгиралом і коцом і поклали на ліжко. За якої чверть години, чую — зідхає, рухається.

— А що, ліпше тобі? — питаю.

— Ліпше.

— Відійшли руки, ноги?

— Ще не зовсім, але вже ліпше.

— А відки ти?

— Зі Смерекова.

— То тебе певне шандар привів?

— А як же. Гнав мене сьогодні від рана, майже голого й босого, морозом. Десять раз

падав я на дорозі, бо не міг іти. Бив мене ременем, і я мусів. Тільки в корчмі, в Збоїськах, трохи ми пропочили, корчмар горілки мені дав.

— А як же тебе звати?

— Йосько Штерн.

— А то ти єврей?

— А як же, єврей.

— Нехай тебе чорт возьме! Хоч мене убий, чи був би я з бесіди пізнав, що ти єврей, так чисто по-нашому говориш.

— Що ж, пане, я зріс на селі межи хлопами. Я пастухом був.

— А скільки тобі літ?

— Шістнадцять.

— А за що ж то тебе аж тут до криміналу притішили?

— Ой, пане, я не знаю! Казав шандар, що мій господар прискаржив мене за рабунок зо вломанням, але я, бігме, нічого не рабував. Тільки свої папери, бігме, тільки свої пзпери!

І став хлипати та ревти, як дитина.

— Ну, ну, цить, дурний, — повідаю, — скажеш те все завтра судді, а мене те зовсім не обходить. Спи тепер.

— Ой, пане, а шандар казав, що мене за те повісять, — заводив Йосько.

— Чи ти сказився, дурний! — крикнув я. — Смійся з того! Де ж ти чув, щоби за такі дурниці вішали?

— А мій господар казав, що мене запакують на десять літ до криміналу.

— Ну, ну, не журися, — кажу. — Бог милосердний, якось то буде. Тільки засни тепер, а завтра поговоримо за дня!

Умовкли ми і незабаром я захріп. Тільки й мого добра в криміналі, що сплю, як той заець у капусті.

Тільки другого дня могли ми добре оглянути новака. Аж смішно мені стало, що я міг учора відразу не пізнати в нім єврея. Рудий, з пейсами, ніс вигнутий, як у старого яструба, постава скорчена, хоч на свої літа зовсім не марна, і доброго росту. Поглянувши на нього, бачилося, що на десять кроків від нього чуєш єврея. А вчора, коли ми його натирали напотемки й тільки слова його чули, зовсім того не було можна доміркуватися!

І він також з переляком став озиратися по казні, як сполохана білиця. Схопився, коли ми ще оба з паном лежали, вмився, постелив своє ліжко і сів на нім у куті, та й уже ані щеберне, мов заклятий.

— А що, ти голодний? — питаю його.

Мовчить, тільки якимось ще дужче скорчився.

— І їв ти що вчора? — питає пан.

— Та... вчора... як мене мав шандар вести, війтиха дала мені трохи борщу і кавалок хліба.

— Ага, тепер уже знаємо! — всміхнувся пан.

Дав йому поснідати — добрий кавалок хліба і вчорашній котлет. Аж затрясся неборак. Хотів щось дякувати, але тільки сльози в очах йому стали.

І бачите, ще одна несподіванка в тім хлопчиськові! Постать наскрізь єврейська, аж відразлива, а в натурі його, бачилось, що нічого, ані крихітки, нема єврейського. Тихий, послушний, без жадної дрібочки самохвальби, до говорки неохочий, але коли йому було казати що зробити, то звивався як іскра. Було щось таке натуральне, хлопське в цілій його поведінці. Як не було що робити, — а що в нас у казні за робота! — любив сидіти в кутику мовчки,

скорчений, обчепивши руками коліна та опершись бородою о коліна, тільки очі йому блищать з темного кутика, як цікавої мишки.

— Ну, скажи ж нам, що ти за рабунок такий страшний зробив, що шандар за нього аж шибеницею тобі грозив? — спитав його раз пан, коли вже видно було, що хлопчисько трохи втихомирився та освоївся.

— Ой, пане, — сказав Йосько і затрясся всім тілом, — довго би розказувати, а мало слухати. То дуже глупа історія.

— Ну, ну, розкажуй, послухаємо. І так не маємо тут нічого мудрішого робити, то можна й глупої історії послухати.

— Ріс я у Мошка, орендаря в Смерекові, — почав Йосько, — зразу грався я разом з його дітьми і кликав Мошка „тате“, а Мошчиху „маме“. Гадав я, що вони мої родичі. Але небаром завважив я, що Мошко своїм дітям справляє гарні бекешки, а Мошчиха дає їм щоп'ятниці білі сорочечки, коли тимчасом я ходив брудний та обдертий. Коли мені було сім літ, казали мені пильнувати гусей, щоби не йшли в шкоду. Мошчиха не питала, чи холод або спека, але гнала з дому на толоку, даючи при тім чимраз менше їсти. Терпів я голод, плакав нераз на толоці, але все те нічого не помагало. Сільські хлопці були ліпші для мене. Давали мені хліба, сиру, допускали мене до своїх забав. Привик я до них і пізніше став я їх виручати в пильнуванні гусей. Був я, як на свій вік, крепкий і зручний, то господині сільські стали сами повірять мені гусей, а потім телят, коли їх діти мусіли йти до школи. За те діставав я від них хліба, теплої страви, а нераз у свято й пару крейцарів. Мошчиха була дуже скупа, то й рада, що я дома їсти не про-

сив. Але коли Мошкові діти дізналися, що я їм хлопські страви, то прозвали мене трєфняком і стали зо мною дрочитися, а далі й бокувати від мене. Зразу мені те не вадило, але небавом почув я ту неприязнь дуже діймаво.

Мошко найняв для своїх хлопців бельфера¹, щоби їх учити читати й писати. Було то взимі, то й я мав час вільний. Коли ж я наблизився до них, щоби й собі вчитися, хлопці стали кричати, тручати мене та щипати, а врешті з плачем заявили матері, що разом з трєфняком учитися не будуть. Сам бачу, Мошчиха намовила їх до того, бо дуже мене та відьма ненавиділа, хоч не знаю за що. Тож зараз, як тільки діти завели крик, прибігла і витрутила мене з покою, кажучи, що то не для мене наука, що вони бідні і не мають відки для жебрака бельферів тримати. Заплакав я, але що ж діяти? Піду, бувало, в село, бавлюся з сільськими дітьми або придивляюся, як старші майструють коло возів, саней чи інших знаряддів. Нераз цілою гурмою бігали ми до коваля, котрого кузня стояла край села, і там цілими годинами придивлялися роботі. А що я був найсильніший з усіх хлопців, то нераз коваль велів мені або міхом димати, або молотом ударити, або точило крутити. Який же я тоді був щасливий! Як гаряче бажав я, коли вже наука не для мене, мати бодай яке ремесло в руках.

З весною знову вертав я на толоку, до гусей і телят, котрі Мошко скуповував у околичних селах, а перетримавши трохи, возив до Львова на продаж. Толока смerekівська обширна, де-не-де поросла корчами, то й небагато мав я

¹ Бельфер — домашній учитель у євреїв.

біганини. Сяду собі, бувало, де на горбку, вигострю ніжик і починаю стругати, довбати, клемезити різні речі з дерева, зразу маленькі драбинки, плуги та борони, пізніше клітки, вітряки та млини.

По рокові був я вже таким майстром, що всі сільські хлопці в кут передо мною. Почав я фабрикувати траскала та скрипучі опуди відгонити горобців із пшениці, проса та конопель, і продавав пару таких опудів по десять крейцарів. Заробив я небавом стільки, що міг посправляти собі деякі столярські знаряддя: долітця, сверлики і т. ін. Брався я до чимраз більших речей, бо мав до того охоту. Що тільки побачу, зараз хотів би те зробити. Взимі пересиджував я цілими днями то в столяра, то в коваля, помагаючи їм та привчаючися до їх роботи. Мав я вже шістнадцять літ, а в Мошка ані гадки зробити щось зі мною, — вивів мене на пастуха, а за більше байдуже. Не знав я навіть, хто був мій батько і якого я роду. В селі знали тільки, що Мошко привіз мене відкись маленьким; була навіть чутка, що я син якогось Мошкового свояка, котрий не оставив після своєї смерти нікого, тільки мене одного, а за мною порядний маєток, і що буцім то Мошко загорнув і присвоїв його собі.

— Шкода тебе, Йоську, — говорили мені нераз хлопи, — такий ти моторний хлопець і до ремесла охочий, а що з тебе буде?

— Що ж має бути, — відповідав я. — Буде громадський пастух.

— Ой, не має сумління Мошко, що так за тебе не дбає!

— Каже, що бідний, що не має відки, — говорив я,

— Не вір ти старому циганові! Має він гроші і порядні, але для своїх бахурів ховає. А тебе не навчив навіть богові молитися.

Бурилося в мені від таких слів. Став я сам про себе думати.

— Справді — міркую, — чого я тут досиджуся? Робити на Мошка задурно завше маю час. Коби хоч ремесла доброго навчитися, то я мав би бодай свій кавалок хліба в руках. Але як тут дійти до того? Як увільнитися від Мошка? Куди в світі обернутися, особливо, коли не знаю, відки я родом, хто був мій батько і чи є де мій рід?

Наша корчма стояла при дорозі. Часто до неї заходили шандарі, нераз ведучи скованих арештантів до Львова або до Жовкви. Зразу я боявся страшенно тих здорових, грізних хлопів у темнім убранню, з карабінами на плечах і в капелюхах з косицею з блискучого когутячого пір'я. З тривогою й дрожжю, скорчений край печі, слухав я нераз, як вони розмовляли з Мошком або з сільськими господарями. Розмовляли звичайно про страшні для мене речі, про пожари, про злодіїв, волоцюг, і в розмовах тих дуже часто чув я слово: „папери“. „Як не має паперів, зараз його задержати“. „Еге, дивлюся, а його папери не в порядку“. „Якби був мав хоч один папір добрий, я був би його пустив“. — Ба, що ж то за папери, — думав я нераз, — що таку мають міць, що один папір може прохожого чоловіка оборонити від шандаря з карабіном та з когутячим пір'ям? Але на те питання не міг я найти відповіді, а проте тим дужче лякала мене думка про ті папери. Як же ж я можу рушитися в світ, не маючи паперів? Адже мене зараз на першім кроці шандар зловить і поведе бог зна

на які муки! Дрожав я всім тілом на таку думку.

Чим частіше думав про визвіл від Мошка, тим частіше оті папери ставали мені перед очима. Навіть снилися мені папери, старі, пожовклі, з величезними печатками, дивилися на мене грізним, поморщеним обличчям або сміялися з мене огидними, беззубими устами. Був я тоді дуже нещасливий. Усі люди, котрих я про те питав, підтверджували, що без паперів ані в дорогу рушити не можна, ані ніхто мене до терміну¹ не прийме. Але відки ж мені взяти ті папери? Коваль радив мені запитатися про них Мошка, він же мусів дістати якісь папери по моїм батьку.

Ба, спитатися Мошка! Якби то мені так легко було до Мошка приступити. Давніше, як був я малий, був він для мене ласкавіший; коли ж я став доростати, здав мене зовсім у руки своєї жінки-відьми і майже ніколи нічого до мене не говорив. Бачилось мені навіть, що бокував від мене. Відколи мені люди повіли, що мусів узяти гроші по моїм батьку, став я пильніше на нього вважати; я зміркував, що та моя увага його непокоїть. Крутився якимось неспокійно, коли ми часом опинилися сам, немов би його щось гризло. — А що, міркую собі, як би так коли, як нема жінки вдома, наперти на нього несподівано, може би можна від нього хоч що то дізнатися? От я й зважився при нагоді так і зробити.

Нагода така небавом лучилася. Мошчиха поїхала до Жовкви, в корчмі не було нікого, тільки сам Мошко, тож приступив я до нього та й кажу:

¹ До терміну — на науку ремесла.

— Реб Мойше, люди кажуть, що маєш якісь папери по моїм батьку.

Кинувся Мошко, немов би його оса вкусила.

— Та ти це відки знаєш?

— Та люди кажуть.

— Що за люди?

— Та всі, по цілім селі.

— Ну, а тобі нащо тих паперів? Адже ти навіть читати не вмієш!

— Так. А все таки я хотів би знати. Значить, маєш їх?

— Маю, маю, ті дідівські¹ папери! — крикнув Мошко роздражнений, немов би я йому не знати що неприємного сказав. — Дід був твій батько, протратив маєток а тебе мені на біду лишив. Що мені з тебе за пожиток.

— Знаєш що, реб Мойше, — кажу, — віддай мені ті папери. Я собі піду, коли я тобі не потрібний.

— Що? — верескнув Мошко, — ти би хотів іти? А куди ж ти, дурню, підеш?

— Я хотів би вступити де до терміну, ремесла вчитися.

Мошко засміявся на ціле горло.

— Іди, іди, капустана голова, гадаєш, що тебе хто прийме! За термін треба платити, а до того треба вміти читати й писати, і то не по-єврейськи, а по-гоївськи.

Став я, мов остовпілий. Врешті здобувся на слово.

— То бодай мені покажи ті папери, нехай їх побачу!

— Тьфу! — крикнув Мошко, — вчепився мене, як реп'ях кожуха! Ну, ходи, покажу твої скарби! Ще щастя твоє, що я їх досі не спалив!

¹ Дідівські — жебрацькі.

Це останнє слово, мов ніж, вразило моє серце. А що, якби був Мошко справді спалив мої папери? Адже був би я самісінький на світі, як лист відірваний від дерева. Ані би я сам не знав свого роду, ані би мене ніхто не знав. Не міг би я рушитися з місця, був би на віки прикований до Мошкової лави, був би до смерти невідьником. Дрож мене проймила на цю думку, якесь мляве проміння замиготіло перед очима. З великою натугою перемиг я сам себе і йшов супокійно за Мошком до комірки.

Комірка була дерев'яна, добудована до корчми ззаду, а вхід із сіней. Мала тільки одне тісне віконце, навхрест перебите залізними штабами. Там Мошко складав усякі речі, що брав від хлопів на застав, і все, що мав дорожчого. Повно там було кожухів, шапок баранкових, чобіт; у скрині лежали коралі, казали навіть, що мав там на дні старосвітські дукати й таляри. Пару раз добувалися до тої комірки злодії, але ніколи не могли її розбити, бо міцно була збудована, а Мошко собак держав чутких. Двері від комірки були низькі й тісні, Мошко мусів схилятися, щоби влізти до середини. За ним уліз і я.

— А ти тут чого? — озвірівся він на мене.

— Як то чого, аджеж ти велів мені йти!

— Але не тут! Зачекай у сінях!

— Все одно, — кажу, — зачекаю й тут. Адже нічого тобі не з'їм.

Мошко витріщив очі і видивився на мене, немов би мене вперше в життю бачив. Не знаю, що йому в мені не подобалося, але плюнув і відвернувся. Потім виліз на скриню, сів на полицю, прибиту під самою стелею, і дістав відти скрутіть пожевклих паперів.

— Ось твої шпаргали! — буркнув, показуючи їх мені здалека.

— Дай, нехай їм придивлюся, — кажу і витягую руку.

— Ну, що ж ти, дурний, у них побачиш, — відповів Мошко, — і пощо тобі того? Сиди в мене, коли тобі тут добре, і не шукай собі біди.

І поклав папери знов на полицю.

— Ходім звідси, — каже, — тепер можеш бути спокійний. А то, що тобі люди про мене говорять, бо знаю, що в людей язики довгі, то ти не вір тому. То все брехня!

— Що брехня? — питаю.

— Ёт, з тобою говорити, то однако горохом о стіну кидати, — буркнув Мошко і майже витрутив мене з комірки, а потім замкнувши її на ключ і на колодку, пішов до корчми.

IV

Йосько замовк на хвилю. Пан Журковський, що уважно слухав його оповідання, всміхнувся та й каже:

— Ну, ти казав, що глупа історія буде, а ось ти розказуєш, як би із книжки читав.

— Е, пане, — відповів Йосько, — те, що досі, то не була глупа історія. Але тепер прийде дурниця. А що оповідаю гладко, то не дивуйтєся. В селі навчився я казки розказувати. Пам'ять маю добру, а як тільки раз яку казку вчую, то потім оповім її ще ліпше і цікавіше, ніж той, від кого я її чув. Тамтої зими так мене в селі всі за ті казки полюбили, що ні одні вечорниці без мене не обійшлися.

— Ге, як я бачу, то ти майстер до всього, — сказав пан.

— Ой, пане, — відповів зідхаючи Йосько, — не знаю, що то значить, але мені бачиться,

що це власне моє нещастя. Коли чую, що маю що зробити, що можу чогось навчитися, то так мене щось всередині пече, так мене мулить і мучить, що не маю хвили спокою, поки того не зроблю, не пізнаю, не навчуся. Отже ж не що, тільки це мене до криміналу завело.

— Ну, ну, розкажуй!

Та не міг цим разом Йосько скінчити свого оповідання, бо власне в тій хвилі отворилися двері нашої казні, Йоська закликали до протоколу.

— То незвичайний хлопець, — проворкотів пан і став, задумавшись, ходити по казні.

— А мені видиться, що він багато бреше, — кажу я. — Навчився казки хлопам оповідати, то й нам казку каже.

— Думаєш, що так?

— Ну, а що ж, хіба то не може бути?

— Певне, що бути може, але лице його свідчить за ним. Зрештою будемо ще мати час переконатися потрохи.

На протоколі сидів Йосько коротко, не довше, як півгодини. Вернув далеко веселіший і спокійніший ніж пішов.

Ну, що ж, — питаю його, — не з'їв тебе суддя?

— Е, що, суддя добрий чоловік, — сказав Йоська. — Признатися, дуже я його зразу боявся. В селі казали мені, що тут б'ють до признання, що розпаленим залізом у підощви печуть.

— Ха-ха-ха! — засміявся я. — Тепер то я знаю, чого ти по ночах так перевертався та кричав та йойкав! Тобі певне снилося, що тебе в підощви печуть!

— Ой, прошу не сміятися. Мені подумати страшно про ті сни, стільки я в них натерпівся. А все задурно. Суддя такий добродушний,

говорив зо мною по-людськи, не кричав, не фукався, не бив мене так, як шандар.

— А хіба ж тебе шандар бив? — спитав пан Журковський.

— Ой, пане, я гадав, що душу з мене вижене. Подивіться тільки на мої плечі!

І Йосько зняв сорочку. Ми аж ахнули! Цілі плечі хлопця вкриті були синцями та пругами засохлої крові.

— Ну а про що тебе суддя питав? — промовив перший Журковський.

— Та про той нещасливий рабунок, як то було.

— Ну, і що ж?

— Та що ж би? Оповів я йому все, як було, та й годі. Списав протокол і казав мене відвести.

— Ну, то тепер оповідж і нам, як то було.

— Та як було! Знаєте вже, яке було мое життя в Мошка. Не хотів я довше в нього оставатися, а ще до того боявся, що скоро йому ще раз спімну про папери, то він візьме та й спалить їх. Отож я думав сам їх украсти. Легше мені було дібратися до комірки, ніж посторонньому злодієві, бо й пси мене знають, і сам я знаю всі входи і всі звичаї в хаті. Зразу хотів я викрасти у Мошка ключі але він, видко, занюхав щось і носив їх завше при собі або ховав десь так, що я не міг найти. А мене гарячка жерла, скоро в моїй голові раз на тім стало, щоб добути свої папери. Тут уже ні про що не було гадки, тільки про це. І що зрештою мав я довго думати? Одної ночі, коли всі спали, швидко зістругав я фугу в однім стовпі комірки — вона була будована в стовпи, — виважив долотом делину, вліз до комірки, взяв свої папери, а потім засунув делину знов на місце. Та й стільки.

— Дрібниця — буркнув пан.

— А скоро я дістав папери в свої руки, то навіть не переглядаючи їх, не розв'язуючи шнурка, котрим були обв'язані, завив їх у шмату, сховав за пазуху і покинув Мошкову корчму. — Куди тепер іти? — подумав я собі. Ще мене страх не зовсім покинув. Ану ж Мошко ошукав мене, показуючи якібудь глупі папери замість моїх! Ану ж на потемки взяв я який інший звиток? Треба було конечно з кимось порадитися, що в тім разі робити. Тож переночувавши в першим ліпшим стозі сіна, на другий день пішов я до знайомого коваля й оповів йому все. Він перший зілляв мене холодною водою.

— Зле, хлопче, зробив ти, — каже. — Іди зараз до в'їта, розповіж йому все і зложи у нього папери!

Замлоїло мене коло серця від тих слів. Але що ж робити? Бачу, що рада розумна, та й іду. Приходжу до в'їта і з подвір'я вже бачу крізь вікно, що коло стола на лаві сидить шандар. Відразу щось немов би шепнуло мені, що то смерть моя. Задеревів я і не міг кроку далі зробити. Блисла мені в голові думка: втікати! Але вже було запізно. Війт мене побачив і крикнув радісно:

— Ось і він сам! За вовка помовка, а він осьде! Ну, ходи ж, ходи ближче!

Бачу, що вже все вийшло наверх, що вже за мнєю питають. Тож зібравши всю свою відвагу, йду до хати.

— Як називаєшся? — питає мене шандар.

— Йосько Штерн.

— Відки родом?

— Не знаю.

— Ага, значить волоцюга.

Закаменів я на місці. Нераз чув я це страшне слово, чув багато страшних історій про те, що то виробляють шандарі з волоцюгами, і завше того найгірше боявся. А тут маєш, від першої хвили і сам у таке ж попався!

— Але ж я тутешній, — простогнав я. — Пан вїйт мене знають.

— Я? тебе? — каже мені вїйт. — Брешеш, любонько моя! Знаю тебе з видження, знаю, що називаєшся Йосько і що служиш у Мошка орендаря, але хто ти такий і відки взявся, того не знаю.

— Ага, значить, бреше в живі очі! — крикнув шандар і щось собі занотував у книжечці — Ходи сюди, — сказав далі до мене. — Ближче! Дивися мені в очі!

І в тій хвилі, коли я підніс до нього очі, він тяжким своїм п'ястуком ударив мене в лице так, що я відразу впав на землю і кров'ю обіллявся.

— Встань зараз, — крикнув до мене шандар, — і не смій мені кричати, бо ще більше, дістанеш! А тепер кажи правду, що тебе буду питати! Ти служиш у Мошка?

— Так.

— Ти обікрив його?

— Ні.

— Як то ні?

Знов я видивився на шандаря, стираючи рукавом кров з лиця, і знов здоровенний його удар повалив мене на землю.

— Пане шандар, — сказав на те вїйт, поки я коріцмався, щоби встати, — я, яко начальник громади, не можу дивитися на таке трактовання арештанта. Я тільки маю бути при списанню протоколу, а те, що діється перед протоколом, до мене не належить. Коли хочете вчити його,

що має говорити, то виберіть собі інше місце.
У мене того не можна.

Шандар прикусив губи, а далі, не кажучи й слова, встав з лави, добув зі своєї торби ланцюжки, закував мене і повів до корчми до Мошка. Що там зо мною робили, як мене вчили говорити, того не буду оповідати. Зомлів я пару разів підчас тої науки. Та й не даремна ж була їх злість. Зробив я їм великі збитки. Мошко в першій хвилі сказав шандареві, що я вкрав йому великі гроші, завиті в папір. Гадав, що як мене шандар зловить і до корчми приведе, то він зараз папери від мене відбере і спалить, і я навіки останусь його невільниким. Скоро тільки я ввійшов до корчми, зараз перше питання було:

- Де гроші?
- Не знаю. Ніяких грошей я не брав.
- А де папери?
- Я сховав.
- Де сховав?
- Не скажу.

Стали мене наклонювати насамперед биттям, потім добрим способом, а я все тільки одне повідаю: — Папери я взяв, бо то мої. Не заглядав я навіть, що в них є. Сховав я їх і не покажу нікому, тільки війтові.

Мошко мало не сказився. Зі злости велів з мене поздирати чоботи й рубаття, що я мав на собі, а вбрати мене в оце лахміття. Нарешті, збитого і майже голого, повели мене до війта. Знов мене там стали за папери питати. Але я не дурний. Аж коли побачив, що в хаті багато свідків, пішов я до сіней і витяг папери зі шпари. У війта сіни були темні, обширні. Ідучи до хати і бачачи там шандаря, упхав я свій звиток до шпари, щоби його в мене не відо-

брали. Коли Мошко побачив звиток у руках шандаря, кинувся до нього, як ворон, кричачи, що то його гроші, щоби йому віддати.

— Го, го, пане Мошку, — відповів війт, — то так не йде. Ми то все мусимо відставити до суду. Зробимо тут протокол, а скоро той хлопець признається, що у вас той звиток украв, то вже річ суду робити з тим що далі. Запечатаємо все, як є, громадською печаткою, і пан шандар відставлять те разом з арештантом до Львова. А ви вже в суді будете собі правди доходити.

Мій Мошко так на те скривився, немов би квартиру своєї оковити ¹ випив. Але ніхто на це не зважав. Шандар засів писати протокол. А коли все списано, війтиха дала мені трохи попоїсти, шандар закував мене знов і ми рушили в дорогу до Львова. Гадав я, що згину з болю й морозу в тій дорозі, і досі не знаю, як я видержав. Ой, пане, як же ви тепер гадаєте, що зо мною буде?

— Нічого не буде, — відповів пан Журковський. — Посидиш трохи та й вийдеш на волю. А хто знає навіть, чи ціла оця історія не вийде тобі на добре.

— А то як?

— Ну, побачимо. Ніколи чоловік не знає вперед, що його чекає.

V

Щось так у два, чи три дні кличуть Йоська, але не до суду, тільки до доктора. Що то значиться — гадаю собі. Адже ж він не мельдувався „марудою“.

¹ Оковита — горілка.

— Сам не мельдувася, — повідає мені Журковський, — а навіть якби замельдувався, то би це йому ні на що не придалося. Але я його замельдував. Був я в неділю у президента і просив, щоби його звелів звізитирувати. Адже ж то страшенна річ, що тут діється! Так далі йти не може.

І справді, доктор велів Йоськові розібратися і списав з ним протокол. Чи що з того вийшло — не знаю. У наших судах такі справи дуже помалу йдуть і не кожний такий щасливий, щоби міг дочекатися їх skutku¹.

Тимчасом пан Журковський каже якось Йоськові:

— Чуєш, хлопче, хочеш, щоби я тебе навчив читати?

Витріщився Йосько на пана.

— Ну, що ж так дивишся? Скоро тільки маєш охоту, то за пару день будеш читати. А як побачу справді, що не брешеш і пам'ять маєш добру, то вже те зроблю для тебе, що тебе приймуть до ремісницької школи, то навчишся ремесла, якого схочеш.

— Йой, пане, — крикнув Йосько і кинувся панові до ніг, заливаючись сльозами. Більше нічого не міг сказати, тільки цілував пана по руках.

На другий день принесли панові буквар і він став учити Йоська читати. За два дні він умів уже пізнавати й складати букви, а за тиждень читав короткі кусники майже плавно. Учепився того, як то повідають, як єврей коломийки. Читав би був, бачу, день і ніч, тільки що ми вночі світла не мали. Ледве до їди міг на хвилю від книжки відірватися.

¹ Skutoк — з польськ., наслідок.

А коли смерклося і читати вже годі було, Йосько сідав у кутику на своїм сіннику, підгортав ноги під себе й обхоплював їх руками, і так сидючи скорчений, зачинав оповідати казки. Снував їх без кінця, і хоч бачилося, що все однакі чуда й пригоди повторяє, все-таки вмів їх завше інакше укладати і на інший лад оповідати. А часом прямо було видно, що в казці снує перед нами свої власні мрії. Оповідав про бідного хлопця, що в найтяжчій неволі стрічає добродія чарівника, переймає від нього чарівні слова й закляття і йде в світ здобувати собі долю та помагати іншим. Проймаючими, а разом простими словами рисував його терпіння й пригоди, зустрічі з шандарями, неволю в орендаря, забавно нераз мішаючи те, про що казки говорять, з тим, чого сам зазнав.

Ніколи ще не бачив я хлопця, котрий би так гаряче брався до книжки, як Йосько. Бачилося, що за тих пару неділь хотів надолужити те, що занедбав у кільканадцяти літах. Найбільше гризся тим, що осінні дні такі короткі, а в казні так скоро зовсім смеркалося. Одне наше віконце, звернене к заходові і положене майже під сте-лею, скупі тільки світла пропускало навіть у полудне; о четвертій годині вже читати годі було. А Йосько рад би був день у двоє продовжити. Нарешті врадуваний закликав:

— Маю! Буду читати при вікні, там розвиднюється скоріше і видно довше, ніж у казні.

— Невигідно тобі буде читати, стоячи на рештованню — кажу йому. — Зрештою то для тебе зависоко.

— Сидіти буду так високо, як мені подобається! — каже.

— Як же то зробиш?

— Прив'яжу простирало двома кінцями до ґрати, в зігнуття покладу звитий у трубу коц і сяду на нього, як на сідло.

І справді, винахід був дуже практичний і від тоді всі в криміналі так роблять. Кілька днів Йосько просто любувався вікном. Уставав о шостій, скоро тільки трохи розвиднілося, робив своє руштування і вип'ялившись на нього, сліпав над книжкою, притискаючи чоло до самої ґрати, аби тільки якнайбільше того божого світла захопити. Ми з паном оба по черзі пильнували коло дверей, як ішов ключник до казні, і загоді остерігали Йоська, щоби злазив і руштування знімав, бо сидіти при вікні арештантам гостро заборонено. Та й удавалося нам завше щасливо уникати штемпу, а може й ключник мав якусь увагу на пана Журковського і не так строго нашої казні доглядав.

Та на лихо, штемп випав із іншого боку.

Окрім сторожі в коритарі¹ маємо ще одну: під вікнами в'язниці ходить шельвах — жовнір з карабіном. Має він гострий наказ доглядати, щоби арештанти в вікна не дивилися, а особливо, щоби з собою крізь вікна не розмовляли. Військове правило велить йому в разі опору навіть оружжя вживати. Щоправда, досі такого випадку не було. Треба вже було чогось дуже великого, щоби шельвах, зійшовши зі свого пляцу, замельдував вахкомендантові, що з цього, чи того вікна говорили або дивилися. Старші жовніри, так ті вже привикли розуміти, що, що іншого припис, а що іншого виконання, і звичайно не дуже гостро держалися припису. Неодин спокійно

¹ Коритар — коридор.

дозволяв на всяку говірку, як то кажуть, був блят на все, інший лагідно впоминав, або просив арештантів, щоби дали спокій. Та гірше було, коли на варті лучився рекрут, що боїться капрала гірше вогню. Такий брав усякий розказ дослова. Як сказали йому „гостро пильнувати“, то він розумів це так, що всякого арештанта, котрий укаже голову в вікні, треба споганити останніми словами, замельдувати капралеві, або навіть ухопити за карабін. На таких „клапачах“ арештанти мстилися тим, що за його варті, особливо вечором, виробляли найбільші крики в вікнах, так що бідний рекрут нераз було аж казиться і на всякий викрик з вікна вважає за свій святий обов'язок відповісти щонайменше таким же голосним та досадним викриком. Але що арештантів буває кількадесять, а він один то по кількох мінутах пекельного галасу звичайно мусів замовкнути і не можучи собі дати ради, хапав за карабін. Розуміється, що в тій хвилі вікна насупроти нього опорожнювалися зовсім, а крик знімався в другім кінці довгого арештанського будинку, і шельвах, як гонений звір, біг туди і знову грозив карабіном — очевидно з тим самим skutком.

Такі галаси бували звичайно вечором, але нераз і вдень. Отже лихо хотіло, щоб одного дня від третьої до п'ятої стояв власне такий нещасливий рекрут на шельваху. З самого початку сказав грубіянство якомусь арештантові, що дивився в вікно. Дали такий знак, щоби зробити клапачеві „кац-музику“. На різних кінцях арештанського будинку, з різних поверхів з кільканадцяти вікон нараз посипалися крики, визивання, свист і проразливі м'явкання. Рекрут кричав також, бігав попід

усі вікна, але ніде не міг заздріти нікого. Доведений до лютости, замовк нарешті і став на однім місці, щоби відідхнути. У пару хвиль пізніше замовкла й „кац-музика“. Бачилось, що спокій настав повний. У казні вже смеркалося, тож Йоська зробив руштування і з книжкою в руках так і припав до вікна. Та ледве прочитав собі під ніс пару слів, коли втім шельвах, заздрівши його, прискочив і став проти вікна.

— Марш, злодію, з вікна! — верескнув до Йоська.

Йоська за першим разом не чув навіть крику, так живо був зайнятий історією про чаплю й рибу, що власне читав.

— Марш з вікна! — ще голосніше крикнув шельвах.

— Та чого хочеш від мене? — відповів Йоська. — Адже тобі не заважаю. Адже видиш, що читаю. У казні вже не виднося, то я виліз трохи до світла.

— Іди геть, бо стріляю! — ревнув шельвах, і заки Йосько вспів злізти зі свого руштування, вже гукнув вистріл карабіновий.

— Йой! — крикнув Йосько і, як сніп, упав з руштування на ліжку, що стояло під вікном. Ноги його задригали судорожно, а руки, в котрих держав книжку, притиснені були до грудей. З-під карток книжки бухала кров. Куля попала просто в груди.

— Що тобі? Де тебе трафило? — крикнули ми оба, кидаючися до Йоська. Але він нічого не відповідав, тільки чорні очі блищали, як два розжарені вугілля, страшенно якимось відбиваючи від лиця, блілого мов у трупа.

На подвір'ю під нашим вікном і на коритарі коло наших дверей з'явся рівночасно галас.

Там сторожа військова вибігла на вистріл, а тут ключник з дідами шукав казні, до котрої стрілено. Впали до нас.

— Ага, то тут! — крикнули, бачачи лежачого Йоська. — А що, злодію, дісталось тобі на горіхи?

Йоська кидався ще і стогнав тихо, все притискаючи книжку обома руками до грудей, немов би хотів нею заткати смертельну рану.

— Що він робив? — спитав мене ключник.

— Та... я... тільки до світла...

Хотів ще щось говорити, але духу йому не стало. Останнім відрухом відірвав руки від грудей і показав ключникові закривавлений буквар.

— Він читав при вікні, — пояснив я ключникові.

У тій хвилі прийшов із суду ординанс¹ із карткою, шукаючи ключника.

— Пане ключник — каже з коритаря, — де тут сидить Йосько Штерн? Є тут картка з суду, що має йти на волю.

А Йосько вже перед мінutoю був вільний.

1889 р.

Ординанс—кур'єр.

В ТЮРЕМНІМ ШПИТАЛІ

I

Тюремний шпиталь! Кожне з тих двох слів містить у собі пекло, а злучені разом, вони — куточок раю, тиха пристань, до якої тужать сотки душ натовлених та зболілих. Тут вони знаходять пільгу в своїх болях або бодай хвилину переміну своєї сірої, нестерпної вже через саму монотонність недолі.

Шпиталь у львівським карнім закладі, це невеличке крило просторого будинку, відділене тісним і темним коридором від головного комплексу тюремних келій. Шпитальні келії трохи більші від звичайних арештантських, кожна з двома вікнами. Їх усіх чотири: для тифусових, шкірних, хірургічних та очних слабостей. Інших хвороб — жартують арештанти — в закладі за приписом не сміє бути; коли ж трапиться, що хтось захворіє на якусь іншу слабість, то його містять в одній із цих чотирьох келій відповідно до того, до якої з цих чотирьох груп ближча його хвороба.

Тюремний шпиталь, це лише тінь, карикатура звичайного шпиталю. Це та ж тюрма з дверима замиканими день і ніч, з заґрато-

ваними тісними вікнами, з голими стінами і неминучою „катериною“¹ в куті. Шпиталем вона називається лише тому, що щодня рано сюди заходить лікар та оглядає хворих, а в випадку якоїсь наглої, тяжкої хвороби за дві-три години лікар може прийти й другий раз того самого дня. Надто пожива для всіх хворих дається окрема, т. зв. шпиталька: хліб житній з пшеничним, рано молоко, тричі на тиждень, а для тяжче хворих і щодень, росіл та м'ясо, деколи вино. Оця шпиталька та супокій у шпитальних келіях та лагідніше поводження шпитальних дозорців з хворими й є головною приманою, що заставляє многих в'язнів тужити за шпиталем і уявляти собі побут у ньому як відпочивок та радісну переміну в своїм нужденнім життю.

Скільки ті понурі стіни чули розпучливих проклять, тихих зідхань, окриків болю та шептів гіркого жалю за безповоротним минулим! Скільки тут промайнуло образів важкого конання, скільки покапало сліз даремного каяття! А довгими ночами, при блиску єдиної, на чорнім гаку серед стелі завішеної, лампи скільки тут прогомніло важких оповідань, що відслонювали не раз найглибші тайники людської душі, жасні безодні дикої пристрасти, пориви розуму й божевілля, вияви глибокого, ніжного чуття або вибрики дикости та жорстокости, що, мов звір у темнім лісі, ховається в серці не одного чоловіка.

У моїй пам'яті засіла одна така сценка, один епізод, про який оповідав мені один із тих, що були суджені в перших львівських соціалістичних процесах, в пору, коли тут засуджу-

¹ Катерина — параша.

вали за саме визнання соціалістичної віри, коли один із старших радників львівського суду з властивим йому цинічним гумором говорив:

— Що таке соціалізм, я, бігме не знаю, те лише знаю, що це щось гідне карі.

Подія, про яку говориться далі, сталася при кінці 70-их років минулого віку. Того, хто мені оповідав її, не називаю, — байдуже про його назву. Його оповідання списую з пам'яті — може не так кольоритно, як він оповідав сам, та у всьому головному вірно.

II

Мене завезли сюди зі слідчого арешту в неприємному стані. Я занедужав на тиф, кілька днів раз-по-раз зголошувався до лікаря, але лікар не задавав собі праці навіть поспостирити в мене пульс, лише відправляв мене одним словом:

— Здоров! Нічого йому не хибує!

Я йшов назад до келії і лежав і мучився гарячкою, поки не дійшов до того, що вже не міг рушитися. Тоді мене, пізно вночі, взяли в халабуду і перевезли до тюремного шпиталю в Бригідках.

Як довго я там лежав у неприємному стані, не знаю. Мов крізь сито пригадую собі, що мені страшено докучало якесь скрипіння, немов би попри моє ліжко ненастанно їздив деревляний, ніколи не мазаний бойківський віз, або немов би хто з великою силою тупим свердлом-лопатнем вертів діру в сухій ялиці. Коли я трохи прийшов до себе, я пізнав, що це був дихавичний хрипіт і сухий кашель мого сусіда, якогось хворого, що лежав на

ліжку сусіднім зо мною, відділенім від мого лише вузьким проходом.

Найперший ясний спомин: я лежу горілиць, випростуваний, безвладний. У висках іще стукає, аж голова болить. Крізь зажмурені очі чую ледве помітне світло єдиної лампи, що висить на стіні насеред казні. Недалеко мене хрипить ледве дишучи мій сусід. А втім із кута десь, як мені здається, з далекої далечини чути грубий, різкий голос:

— Діду Гарасиме!

— А що? — озивається мій сусід і на довгу хвилю заходиться страшним кашлем, що хрипить, грає, свище та клекоче в його грудях.

— Але то в вас уже не скрипка в грудях, а цілі органи.

— Христос грає! — каже дід.

— А що ваш сусід? Ще не прийшов до себе.

— Спить.

— Ну, мало-мало бракувало йому.

— Молоде, перемогло. А тобі як?

— Е, що мені. Дідько не візьме.

— Дурний ти! Чи то годиться самому себе калічити?

— Ви дурні, діду! Що вам старому! Не нині, то завтра. А мені тридцять і два роки. Жити би хотілося. А коли погадаю, що я засуджений на вічність... розумієте, діду, на вічність і ще й на чотири роки... Га, то по вашому нічого? Ну, вічність, то ще б наплювати. Але ті чотири роки, що місяць у казні та в кайданах, а місяць у казенці, та на цегляних ребрах спати, тут, діду, чоловік вовком завие. Хоч би й який, а подумає собі: раз мати родила, ліпше раз умерти, ніж отак каратися.

— А я ще раз кажу: дурний ти! Терпи коли заслужив! Давніше не таке терпіли!

Дід знову закашлявся. По хвилі, відхлипавшись додав:

— Ади, мене дванадцять літ у слідстві мучили. Очей збавили, і ще на двадцять літ засудили. Не треба й твоєї вічності, бо я їх певно не дожию. А накладати на себе руку, борони мене боже. Що завинив, те буду терпіти. І ти так.

— Та я не відпираюся терпіти, — мовив якимсь м'якше далекий голос. — Тільки ті чотири роки і ті цегляні ребра... І знаєте, що вночі на тих цеглях таке сниться... таке сниться... Ой, діду! А вам чи снилися коли ваші євреї, що ви їх вирізали?

— Старі ні, лиш малі діти та одна єврейка. Така розкішна була... І все мені сниться вся в білім, коса розпущена аж до пояса... і все ніби йде до церкви христитися... і всміхається і моргає на мене... За інших мене карають люди, а за неї ще бог каратиме...

III

Друге ясне вражіння. Холодна, суха рука шолопає в мене по лиці, потім по шиї й по грудях. Чую її повзання в полусні, мов повзання якоїсь обридливої животики, рапавки або гусільниці. Мое тіло стрепенулося і я відкриваю очі. І бачу: надо мною похилене старече лице — жовте, поморщене як сушене яблуко, до половини обросло довгою, білою як молоко бородою. Та проте нема в тім лиці нічого того, що чинить старечі лиця гарними та симпатичними. Широкий рот і грубі, посилені губи страшні, та ще страшніші очі — зовсім білі, мертві. Я ще раз стрепенувся при виді цього лиця, освіченого наполовину жовтавим промінням лампи.

— Живий — буркнув дід, поклавши долоню на моїй груді в околиці серця.

Я хочу крикнути, але не можу: з моїх уст іде лише якесь ледве чутне стогнання.

— Спите, паничу? — питає дід.

Я дивлюся на нього, не змигаючи. Далі з великим зусиллям ледве чутно промовляю:

— Ні.

— Ну, богу дякувати, що ви живі! Я вже думав, що по вас буде.

І він, увесь тремтячи, знов лягає на своє ліжко і заходиться кашлем.

— Довго я спав? — питаю я.

— Спали! Місяць уже... Між життям і смертю. Вчора доктор уже рукою махнув... Як вам тепер?

— Або я знаю. Здається, нічого не чую.

— Лежіть тихо, не рушайтеся. Дасть бог, одужаєте.

Він знов кашляє, та в перестанках щось бубонить. Чи молитву, чи до мене щось говорить, не можу розуміти. Сон мене ломить, і я засипаю.

Від тої ночі я почав приходити до себе. Що-правда, помалу. Голова боліла ще, тіло було зовсім ослаблене, мене мучили сонні привиди, а особливо слухові галюцинації. Ві сні дідове кашляння видавалось мені то сотні раз повторюваними вистрілами з карабіна тут же над моїми вухами, то журчанням та хрупостінням жорен уставлених коло моєї голови, то скрипом дуплавої верби серед осіннього вітру. Так само й інші згуки, що десь колись чути було в нашій келії, приймали для мого хворого слуху страшну, в сто разів прибільшену силу й мучили мене. Та звільна все те улягалось і я почав видимо набирати сили. Тільки лице

діда Гарасима лишилося для мене страшним і відразливим; не додавали йому принади ані глибокі зморшки, якими було пооране його чоло, ані дрібно сфалдована ¹ темножовта шкіра довкола сліпих очей, ані великі фалди терпіння, що з-під очей крутою річкою бігли до кінців його уст і губилися в пралісі його білої бороди. До його лиця з тими страшними сліпими очима і з тим страшним, немов гнилим ротом, ротом казкового людоджерця, я не міг ніяк привикнути. Борше ² вже привик до його голосу, старечого, розбитого голосу, який іноді, коли його дихавичний кашель давав йому на пару годин трохи спокою, вмів оповідати багато дечого цікавого.

Дід Гарасим ждав смерти. Він терпів на дихавицю, на безсонницю, на старече вичерпання сил: його вже не лічили і не оглядали лікарі, раз рішивши, що „з нього нічого не буде“. Кожний сильніший напад кашлю міг закінчитися розривом його звапнілої аорти; кожний хвилиний сон міг бути його останнім моментом. А проте він жив, мов упертий реп'ях держався того нужденного життя. Іноді, лежачи тихо, без руху, я цілими годинами глядів на нього і мені здавалося, що кілька разів я зловив діда Гарасима на якійсь дивній тривозі. Він цікаво вслухувався десь у щось, неспокійно рухався на своїй постелі, буркотав щось і крадькома наставляв вухо в мій бік, немов шпіонив мене, немов ждав чогось. Чим більше я приходив до здоров'я, тим частіше я завважував тривожний, неспокійний вираз на дідовім лиці.

¹ Сфалдований — поморщений (Фалди — складки зморшки).

² Борше — скоріше.

— Що вам, діду Гарасиме? — запитав я його раз. — Ви ніби ждете чогось або боїтесь чогось?

— Смерти, паничу. І жду й боюся.

— Ну, смерти всі ми ждемо, та й боятися її нема що, — мовив я.

— Я не того... Що там буде, ніби? То вже божа воля! — бубонів дід.

— Ну, а що ж вам таке? Видно по вас, що вас щось ніби гризе.

— Видно по мені? — простогнав дід, кашляючи. — Може й гризе, та що робити!

— Може би ліпше сказати кому? Чей-би¹ полекшало, — мовив я.

— Ет! відповів дід і замовк. Я не допитував його більше.

IV

Одного дня недовершений самовбійця, що був засуджений на вічність і ще на чотири роки, опустив нашу келію: його рани загоїлись настільки, що його помістили знов у його звичайній казні. Ми лишилися в келії лиш оба з дідом Гарасимом, якого стан тимчасом значно погіршився.

— А що, лиш ми два тут? — важко дишучи, покvapно, ледве чутно зі зворушення промовив дід.

— Лиш ми два.

— Господи, тобі слава. Насилу діждався! Господи, — муркотів дід, зідхаючи то кашляючи.

— Хіба що? Хіба той вічняк заважав вам?

— А що мені!..

Дід, не договорюючи, махнув рукою, а відкашлявшись, додав:

¹ Чей би — може би.

— Не хотілося при ньому... Поганий він...
Звір.

— Це ви через те, що він себе хотів зарізати?

— Зарізати? — проскрипів якимсь сердито дід. — Це його не мине! Це нечистий простягає до нього свої лаби. Він його не пустить.

— А за що його засудили?

— То то, бачите! П'ять душ зарізавав. Та й не в тім річ. Не один тут такий, а ще має бога в серці. Гріх по людях ходить. Згрішить чоловік та й покутує. Але бувають гріхи... Хоч би оцей... Пана й паню, панича й служницю... А служниця його коханка була, впустила його вночі не знаючи, чого він хоче. Гадала, що до неї. А там іще панна була: як побачила, почала проситися. „Все, що хочеш, зроблю для тебе, піду з тобою, слугою тобі буду, лиш даруй життя!“ А він при трупах батька й матері з нею... знаєте... а потім устав та й угородив їй ніж у саме серце. Ну, має такий чоловік бога в серці? І то вважайте, ще хлопцем бувши, дев'ятнадцять літ! Тому його й не повісили, а засудили на вічність.

Дід лежав майже без духу, вишептавши покаяном, уривано оце оповідання. Кашель носив його грудьми. Його лице посиніло, корчилося з болю. Я гадав, що цим разом уже буде по ньому, але ні, віддихався.

— А що ж то ще за чотири роки, що йому додали до вічності?

Дід махнув рукою.

— Дурниця. Це вже тут заробив. Дозорцю заколов.

На коридорі чути було стук кроків, гомін, якісь далекі крики та брязкання ключів.

— Знов когось сюди ведуть! — з переляком мовив дід, надслухуючи.

Кроки й голоси прогомніли. До нашої казни не дали нікого. Дід важко дихав.

— Слухайте, пане, — мовив він, з трудом підводячись до половини на ліжку й обертаючи до мене своє страшне лице. — Я би хотів... я би хотів сказати вам щось...

Але тут його захопив кашель. Він ослаб, упав горілиць на ліжку. Пароксизм був сильний. Видно було, що дід усім зусиллям своєї волі боровся з хворобою, судорожно жмучи в жменях простирало, яким був накритий.

— Успокойтеся, діду, — мовив я. — Ви тепер дуже ослаблені. Не говоріть. Пробуйте переспатися, може вам полегшає, то тоді скажете.

— Боюсь... синку... боюсь, що не дочекаю завтрішнього дня.. а хотів би... ще перед смертю... конче...

Але його зусилля були даремні. Його почало душити і він простягся на ліжку без руху. Лише харчання свідчило, що життя ще не втекло зі старого тіла. Я довго прислухувався тому харчанню. По якімось часі воно полегшало, віддих зробився повільніший. Дід очевидно спав.

V

Була північ. Мене збудив знов холодний дотик дідової руки, простягненої з сусіднього ліжка.

— Спите, пане?

— Ні, не сплю.

— Слухайте. Я хотів вам... хотів вас...

Він зап'явся, немов не знаючи, з якого боку підійти до речі.

— Я знаю, пане... ви за правду тут... ви проти людської кривди повстаєте... за те вас мучать... Поки ви тут лежали в непам'яті, то

доктор із ключником не раз говорили... А я те слухав та й у мене в серці... знаєте, так як весною лід тає... легко, весело так... І я пригадав собі... давно, давно... знаєте, я вже тридцять літ кримінали витираю... Дванадцять літ у самім слідстві... по Росії тягали, дідько знає, куди. Вже далі забув, як там виглядає на вільнім світі. А як зачали говорити за вас... як то ви хочете людям полегкість зробити... кривду зменшити... то в мене раптом...

Він урвав, закашлявся. Він говорив це все безладно, уривано, раз голосніше, то знов тихіше, немов борючися з невидимою якоюсь силою за кожную жменьку повітря, за кожний хоч трохи свободніший віддих. Для мене цей оборот в думках старого розбійника був зовсім несподіваний, я слухав мовчки. По добрих десятиох мінутах дід Гарасим зачав знову?

— Слухаєте, пане?

— Слухаю.

— Не думайте, що в моєє душа з каменю... я також... Ну, кожний по-своєму... А тота євреєчка раз-у-раз мені привижається, так таки виразно: хресту просить. Я вже пару разів з попом говорив, признався, що в мене є гроші закопані. Каже: дай на церкву. Та мене щось мов за руку тримало. Не надія на те, що вийду на волю і сам покористуюся... Я давно стратив ту надію, ще коли осліп. Аж тепер бачу, що то був якийсь добрий дух. Що церкві з тих грошей? А ви обернете їх на добро для бідних... Бо то не церковні гроші, а з бідних людей зідрані... лихварські, то нехай ідуть на підмогу... як ви запорядите...

Знов настала перерва. Знову дід, віддихавшись, почав мацати мене рукою, чи я не сплю.

— Говоріть, говоріть? — озвався я.

— Ви щось кажете? — запитав він.

Я сказав голосніше.

— Здається, не дочуваю. Сам своїх слів не чую. Вуха заступає... Це мабуть смерть моя вже надходить. Слухайте ж. У мене гроші великі — сорок тисяч — самими дукатами... залізна скринька... безпечно... закопані... Я знаю, ви швидко вийдете на свободу... то зараз не гаючись... не кажіть нікому нічого... зовсім, зовсім у ваші руки... я вже знаю, що ви не пустите марно... і моїй душі буде легше, ніж коли б десять церковів...

Страшений пароксизм кашлю перервав йому мову.

— Де ж вони сховані? — осмілюся я запитати його. Та він мабуть не чув цього питання, бо знов його холодна рука доторкнулася до його чола.

— Слухаєте?.. Зараз за селом... лісок, соснина... кожне вам покаже... через лісок річка тече... над річкою великий камінь... один-однісінський... Відтам річка скручує на північ... А ви від каменя ступайте сто кроків на схід, надіблете старий дубовий пенінь насеред поляни... вважайте, дубовий! І під тим пнем...

— Але де це? В котрім селі, в яким повіті?

— Щовикажете? Нечую! Кажіть голосніше! — мовив він. У його грудях хрипіло страшенно. Його рука судорожно схопила мою руку і почала тягти її до себе. Я звівся з ліжка й наблизився до нього, похилив лице над його головою і крикнув йому над самим вухом:

— У яким селі?

— Селі? Селі? — повторив він ледве дишучи. — Слух...

І обома руками він прихилив мою голову до свого лица. Його великі, тепер зовсім бі-

лі, безкровні уста ще порушувалися, немов говорили щось, але голосу не чути було ніякого, ані найменшого шепту. Раптом глибоке зідхання видралось з його груди, руки скорчилися і пустили мою голову, тіло випружилось, уста відразу посиніли й заціпилися.

Дід Гарасим сконав, не сказавши ані слова більше. Лихварські дукати десь і досі спочивають у своїй безпечній схованці. Мені мабуть не було суджено повернути їх на діло, яке заповняло душу та мрії старого розбійника в останніх днях його важкого конання. Та проте вони таки зробили своє, дали йому пільгу в його безпросвітнім горю.

Львів, у вересні 1902.

ІВАСЬ НОВІТНІЙ

Повість із тюремного життя

Кому світить місяць, — я й сонця
не бачу;
У тюрмі сидячи, нарікаю, плачу
У тюрмі сидячи, терплю я неволю!
Нарікаю, плачу на нещасну долю.
На нещасну долю, на свій вік мі-
зерний,
На тих вороженьків, що мя ту
заперли.
У тюрму заперли, — постіль ту
ми вергли ¹, —
Я плачу, ридаю, як на ню лягаю!
Солом'яга постіль і ячмінна каша, —
Уважайте, братці — то вся воля
наша!

Арештантська пісня

— Що ж, чень ² ще моя вина не така велика, господи! Чень же не до віку тут сидіти, чень не до віку!..

В тісній „клітці“ під сходами, карного суду було напівтемно вогко, холодно. Голі, давно білені, муровані стовпи стриміли понуро вгору, розщіплюючись в тяжкі, навислі склепіння над

¹ Вергли — кинули.

² Чень — мабуть.

коритарами і над сходами. На сходах виднілися сліди снігу й болота, котрі нанесла „публіка“, поспішаючи на якусь цікаву розправу ¹. Але тепер уже вечеріло, — на сходах і на коритарі не було нікого, крім вартових поліціантів, — та й ті сиділи коло дверей на лавці, не говорячи й слова, тільки кулились і чимраз глибше запихали руки в рукави плащів. Цілий карний суд був немов мертвий. Паморока ² немов видимо нависала згори, від темних склепінь, та надтягала густими стовпами збоку, з довгого й темного проходу, що провадив до кримінальних ³ будинків. Тільки крізь вікно над сходами видно було „світ“, — правда, зовсім не широкий, бо доразу закритий білою сніговою метелицею.

В „клітці“ під сходами на маленькій, старій лавчині сиділо троє люда. На самім переді, т. є. найближче коритаря, сидів старий, сивобородий єврей в циліндрі і в теплім, хоч доста вже проношенім „Übergo-ці“ ⁴. Він довгий час крутився на місці, нушторився і воркотів, заки зміг усісти бодай що-то ⁵ вигідно на не вигідній зроду лавчині; відтак замовк на хвилю, а його голова схилилася на груди, немов у забавки, з котрої виїнято пружину. Побіч нього в легенькім сурдутику, попротираним на ліктях і пропоренім на швах, у споднях ⁶ щебільше літніх і в діравім кашкеті кулився молодий, здоровий і рум'яний мужчина, досить хороший на лице і з дивно хитрим, трохи не-

¹ Розправа — судова справа.

² Паморока — сутінки.

³ Кримінальний — тюремний.

⁴ Пальто.

⁵ Що-то — трошки.

⁶ Сподні — з польськ. штани.

милим виразом очей. Конець його носа синівчимраз більше від морозу, — мускули лиця корчилися, — видно, що неборака сильно затискав зуби щоб ними „лярум“¹ не дзвонити“. Скріплі посинілі руки він також запихав то в рукави то за пазуху, — але видно, не багато там надібав тепла, бо щохвилі витягав їх наверх і сукотав² ними щосили, щоби бодай трохи їх обігріти. Третій найнещасливіший обиватель клітки, то був невеличкий, шістнадцятилітній хлопчина, коменарчик³ з ремесла, що видно було по його коменарським уборі. З його лиця, зачорненого сажею, годі було вчитати якийнебудь вираз, — його великі, блискучі очі були вогкі від сліз, котрі витискав мороз, — зуби час-від-часу голосно дзвонили, а губи шевелилися, мов при молитві. Він сидів, скулений, змерзлий, стривожений, забившись в сам кут клітки віддалік від своїх товаришів. Його руки, сховані за пазуху тісного коменарського убрання, дрожали, ноги дилькотіли, немов у них було своє осібне життя й осібна воля, — але малий коменарчик, видимо, мало зважав на студінь, дрож, сумерк, по його голові бродили інші гадки, страшні, непевні, невпорядковані, тривожні...

— Господи, чень же я ще не так страшно завинив! — шептав він, — чень я ще коли вийду звідси! Ой-ой-ой, що то мама скаже, що сестра скаже!..

Думки та споминки перемогли його. Він дивився мов мертвими очима довкола по „клітці“, зупиняв свій погляд то на чорній дротом загратованій скриньці, прибитій на стіні, в котрій судді,

¹ Лярум — на алярмі тривогу.

² Сукотати — терти.

³ Коменарчик — трубочист.

ідучи додому, лишали ключі від своїх канцелярій, то на порожніх кошиках, стоячих під лавкою, то на сходах, відки мав прийти наказ — відвести арештантів до криміналу. Але суддям у теплих канцеляріях, видко, не дуже там поквапно робилося, наказу як не було, так не було.

— Pana z furdygarni przywiedli? ¹ — запитав стиха єврей по літньому вбраного молодого чоловіка. Той замість відповіді притакнув головою.

— A za co pana arestowali? ²

— Ет! — відповів коротко молодий чоловік і ще пильніше затис зуби, щоб не задзеленькотіти ними. Але єврея, котрий, видко, був дуже говіркий, не знеохотила коротка та досадна відповідь товариша.

— А я сам не знаю, за що мене взяли, чого від мене хочуть, бігме не знаю, — заговорив він голосніше.

— Nie wolno gadac! Milcz i siedz tam jeden z drugim ³ — крикнув вартовий з лавки, зачувши бесіду.

— Та я, пане поліціян, нічого, я лиш так...

— Milcz, zydzie, kiedy cie sie nikt nie pyta ⁴ — крикнув вартовий ще гнівніше.

— Ой, йой, йой, який великий пан, до нього не приступай без бука, — прошептав єврей собі під носом, і знов нагло склонив обезсилілу голову на груди.

Молодий коменарчик, бачилось, не чув цієї бесіди — його очі блукали безвиразно й опинилися вкінці на блискучій рукоятці багнету

¹ Чи пана привели з тюрми?

² А за що пана арештували?

³ Не можна говорити! Мовчи й сиди там один з другим!

⁴ Мовчи, єврею, коли тебе ніхто про це не питає.

вартового, немов ждучи від холодного заліза огріття й відради. Чим темніше ставало, тим більше напружувався його слух, ловлячи глухий стук важких кроків по коритарах, свист сніговійниці на дворі, далекий, невиразний звук ратушевого годинника. Але звуків так мало, вони такі одноманітні, що не можуть довго зайняти слуху. Коменарчик кулиться ще більше і цокоче голосно зубами. Чуття холоду немов кліщами здавлює його тіло і проганяє всякі мислі, споминки і вражіння. З його грудей мимоволі виринається голосне хлипання, — з очей котяться сльози мов горох і промивають білявий слід на лиці. Оба арештанти й поліцаї озирнулися на хлопчину, котрого за сумерком та чорною одежею мало що видно було з кута.

— Що ти, малий, змерз дуже? — спитав один поліціян, не той, що вперед так гнівно заборонив євреєві бесідувати. Хлопчина не відповідав нічого, тільки хлипав. Хлипання стрясало ним цілим якомсь судорожно і робило йому пільгу, як усякий рух підчас холоду.

— От також пани! — сказав один поліціян до другого якимось гірким тоном. — Ані їм у голові, що тут хлопець мерзне... А велика річ підписати наказ!

— А, ще чим будуть журитися, та хлопцем, — відповів другий. Най псяюха намерзнеться бо-дай, най знає, що то красти!

Ці слова вразили малого коменарчика мов скрегіт ножом по склі. „Най знає, що то красти“, — ці слова завертілися йому в голові мов гострий сверлик і відживили всю його тривогу, увесь неспокій. Він насилу давив у собі хлипання, щоб не звертати на себе уваги поліціяна та не почути ще раз таких прикрих

слів. Вони глибоко скіміли¹ його в серце, — а прецінь він мусів признатися сам собі, що вони доразу правдиві! Ах, що би то він дав за те якби вони не були правдиві, якби міг спокійно слухати того слова „красти“, котре аж нині, відколи його зловлено на гарячій учинку, перший раз так різко прорвалося до його слуху! Нині він аж почув усю тяжкість вини, всю гризоту, весь неспокій, усю тривогу, яку чує чоловік, що летить у пропасть, а не бачить ні її дна, ні жадного рятунку.

— Ордонауц²! — роздався нараз різкий крик на коритарі першого поверху. Один з поліціянів схопився і побіг грі сходами.

— Ну, прецінь раз нагадалися підписати! — сказав другий поліціян. — Ну, ну, цить, не-боже, — обернувся він до кута „клітки“, — вже тут не будеш сидіти, а там швидко обігрієшся.

Ордонауц вернувся з аркушем паперу в руках і грізно крикнув арештантам, щоб ішли поперед нього. Вони повстали, і замороженими, сціпними ногами ставили непевні кроки по коритарі, куди їх справив вартотий. Кроки їх глухо стугоніли і бачилося, що ці дрожачі люди ступають у пашу підземного світу, відки нема вже надії виходу. Вони йшли до тюрми. Справедливо, чи несправедливо, — по своїй вині, чи по чужій, — хто його знає! Це ви-каже слідство судове, а поки викаже — до тюрми! Чи винний, чи невинний, — скоро раз по волі поліції або прокураторії попав у „клітку“, — вже йому тюрми не минути.

Перейшовши коритар, арештанти увійшли в вузенький, кривий хідничок — з одного боку

¹ Скіміли — вразили.

² Ордонауц — слугаший.

мур будинку, з другого два сажні високий, мурований паркан. Вітер не завівав сюди, — сніг супокійно летів згори, іграючи в воздух, мов тисячі мотилів, та наліплювався на лиця і на одержу арештантів. Пройшовши вузький хідник, вони опинилися перед фірткою, котру, на голос їх сторожа, отворив з другого боку такий же сторож, — і арештанти увійшли на обширне кримінальське подвір'я. За густою сніговійницею і вітром, що бив просто в очі, вони не могли розглянути подвір'я і, скулившись, йшли повільно далі, аж увійшли через тісні двері до сіней тюрми.

II

— Tedy, tedy, do pana kerkernajstra ¹! — крикнув поліціян, одкриваючи перед арештантами двері до канцелярії того неограниченого й рідко доступного владаря тюремного. Арештанти, скулені й дрожачі, увійшли.

Пан керкермайстер Куфа був чоловік високого росту, колишній „гранатир“ ². Його широкі плечі і величезні, жилаві руки свідчили про його велику силу, — лице подовгасте і трохи набрескле, низьке чоло, обведене зверха густим, просто стирчачим, немов щетинистим волоссям, чорним мов смола, і вираз невеличких, час-від-часу дивно блискаючих очей, — все те казало догадуватися, що в голові того чоловіка мало розуму й освіти, а за те багато примх, тиранської самоволі і непросвітньої, глибоко врослої ненависти до всього, що не кориться, не підлягає, „не знає субординації“.

¹ Сюди, сюди, до пана керкермайстра (начальника тюрми).

² Гранатир — гренадьер.

Це була дика, упряма натура, хоч притім, розуміється, як усякий дикар, легко податлива на облесні слова та зручні, хитрі підходи. На тих він не вмів зрозумітися і для того не раз лучалося, що котрийнебудь арештант піддобрився д'ньому, зиськав ¹ його ласку і відтак використовував її для себе, — що діялося не раз на користь, а не раз і на лихо інших арештантів.

Коли арештанти увійшли, пан керкермайстер сидів на кріслі коло свого стола і кутив люльку, дивлячися притім нерухомо в вікно, крізь котре видно було серед сніговійниці арештантів у сірих, суконних куртаках, що повертали зі „світової“ ² роботи. Ордонац, котрий привів арештантів, уклонився здалека пану керкермайстрові і, підходячи на пальцях ід столові, положив на нім папір. Куфа сидів недвижно довгу хвилю, немов нічого й не бачив, між тим коли секретар пана керкермайстра, що писав при другім столі близько дверей, уважно вдивлювався своїми сірими очами в нових арештантів.

— Jak się pan nazywasz? ³ —спитав нараз пан керкермайстер різким, грубим голосом, виймаючи люльку з рота і швидко, по-вояцьки обертаючися до арештантів.

— Izrael Kessler, proszę pana, ⁴ — відповів, кланяючися єврей, котрий стояв напереді.

— A ty, jak?... Aha, czekaj no, czekaj no obywatelu, ja ciebie już gdzieś... Ty pierwszy raz tu? ⁵

¹ Зиськати — здобути.

² „Світова“ робота — робота поза стінами тюрми, на світі.

³ Як вас звати?

⁴ Ізраель Кесслер, прошу пана.

⁵ А ти як? Ага, підожди но, підожди, громадянине, я тебе вже десь.. Ти перший раз тут?

— Nie, proszę pana kerkermajstra, ja już trzeci raz¹.

— Ach, to ty Wtadek Zawadowski za kradzież, prawda, jak ja cię znam! Cha, cha, cha!².

Пан керкермайстер зареготався таким гримким і здоровим сміхом, що аж вікна задзеленькотіли, а арештантам залящіло в вухах. Завадовський, видимо, рад був тій веселості пана керкермайстра, бо знав, що коли той в добрім гуморі, то дасть його до якоїсь доброї казні, де ясно й простірно та й не багато людей. Він стояв випростований, трошки навіть усміхнений, як вояк перед своїм начальником, — бо така військова постава найліпше подобалася пану керкермайстрові. Тільки його промерзлі литки, до котрих крізь широкі діри штанів мороз і сніг мав свободний доступ і котрі не встигли так швидко розігрітися, дилькотали, мов сами не свої, не слухаючи намагання бідного Владка, котрий силувався удержати їх просто й недвижно.

— A ty, murzynie, skąd?³ — спитав керкермайстер, поглядаючи на коменарчика, що скулений стояв у самім куті під дверми. — Czegoż ty tam stoisz chodź tu!⁴

Останні слова сказані були вже зовсім не весело, радше таким тоном, яким кличеться пса „до ноги“.

Ордонанц, видячи, що хлопець не рушається, твердою рукою взяв його за плече й безвладного виволік наперед.

— Jak się nazywasz⁵? — гаркнув до нього

¹ Ні, прошу пана керкермайстра, я вже третій раз.

² Ах, це ти Владек Завадовський... За крадіж, правда, як я тебе знаю. Ха, ха, ха!

³ А ти, мурине, звідки?

⁴ Чого ж ти там стоїш, іди сюди!

⁵ Як тебе звати.

Куфа, блиснувши прикро очима і наїживши вуса наперед. — Но, cóz ty, niemu czy so ¹?

— Я... я... я... називаюся. Івась Новітній, — відповів коменарчик.

— Івась, Івась! — переглумився пан керкермайстер. — А що ти, Івасю, вкрав, що тебе аж сюди завели?

Хлопчина мовчав. Його посинілі уста судорожно стягалися то знов розширювалися; його великі лагідні очі недвижно вперті були в ірізне лице керкермайстра. Але той видячи, що хлопець не відповідає, обернувся до стола і глянув на папір. слъози.

— Ага, Івасю, — гаркнув він, знов обертаючися до арештантів, — хіба я не казав? Щось ти, небоже, потягнув! Будеш сидіти, о, будеш! А тут у нас, Івасю, не марципани з медом, тут, небоже, дубова каша й солом'яна постіль!

Пан керкермайстер знов звільна повеселів. Йому любо було бавитися тривогою бідного хлопця, дивитися на його дрож, на судорожні рухи уст і пальців та на ті білі пасмуги вздовж зачорненого сажею лица, котрі промили

— Але який же тебе, Івасуню, чорт пізнає з лица в тім чорнім кожусі? Тут у нас нема такої моди, у нас так не носяться! А тут би тебе, небоже, треба й описати, як ти виглядаєш, якби ти коли з голубцями вилетів крізь вікно, то щоби тебе кожний пізнав, зловив і назад сюди припровадив! Треба тобі, Івасуню, промити личко, щоби ми побачили, як ти виглядаєш! *Każcie go tam jakiemu złodziejowi wziąć do studni, niech go obmyje* ².

¹ Ну, що ж ти, німий, чи що?

² Скажіть там якому злодієві взяти його до криниці, хай його вмиє!

Ці останні слова сказані були до ордонанца, котрий як стій вийшов з канцелярії.

Івась Новітній підчас тої веселої бесіди пана керкермайстра стояв на місці, не кажучи нічого, тільки очима поводив за кожним рухом Куфи, немов причарований. Його лице набрало якогось отуманілого, непритомного виразу, немов холод, тривога, встид і все, що тут бачив і чув, прибило приглушило на хвилю його чуття. Він, очевидно, не зовсім розумів бесіду керкермайстра, але деякі частки її западали йому в голову, мов гострі клинці, витесані з холодного леду. „Дубова каша й солом'яна постіль“, — що це значить? Він не чував ніколи таких слів, але йому наперед уже лячно було їх скритого значіння. Правда, — лиха й досі зазнав він чимало, — ох, як чимало, — але все те лихо тепер немов щезло в його молодій пам'яті, — ні, не щезло, провесніло, розсвітилося якимось, стало немов принадне, веселе, тепле, радісне проти того, що досі бачив, і против того, що мелькало перед його обмертвою уявою в темній, а зовсім близькій будучині.

„Дубова каша“, — що це таке? Чи то справді така страва, чи тут може дубовими палицями б'ють? „Солом'яна постіль“, — хіба ж я раз спав на соломі? Але тут це мусить бути щось страшного, коли аж цей лячний пан мене нею пуджає! — Такі думки шибали по Івасевій голові і він не мав на них ні відповіді ні роз'яснення, ні відради ніякої, окрім одної думки: „Чень же я тут не згину! Чень же бог дозволить мені видобутися відси!“

В тій хвилі прийшов ордонанц і не кажучи й слова, взяв Івася міцно за плече і потяг до сіней. Там стояли вже два арештанти в коротких, сірих куртках з грубого сукна і в бруд-

них штанях полотняних. Їх лиця не мали на собі й сліду крови, — були якісь бронзові, немов покостовані зверха і кольором своїм нагадували найскоріше небілену, припорошену й пожовклу стіну. Вони зареготалися, побачивши коменарчика, немов малі діти, коли побачать нову, невидану ще ляльку, — а прецінь це були вже не молоді чоловіки!

— Цувакс, цувакс, коменар на цувакс прикнав¹, — говорили вони між собою серед сміху, але так, щоби за дверми коритара почули інші арештанти.

— Ходи до кухні, — сказав оден з них Новітньому, — там ще є трохи окропу, то так тебе обзолимо, що не то чорна фарба, але й десята шкіра з тебе злізе!

Арештанти знов зареготалися за тим грубим дотепом. Івась тривожними очима поглянув на ордонанца, що стояв за ним, але той немов не чув тої бесіди, тільки крикнув:

— Prędko, złodzieju jeden z drugim, prędko!².

Івася обхопила думка, що — „ану ж вони мене направду обзолять“, — він хотів щось казати, просити, але не було часу. Арештанти вхопили його підруки і помчали з ним, мов вовки з ягнятем, щодуху до кухні.

Але Івасів страх перед обзоленням був даремний. Арештанти жартували. Вони обмили його зовсім „по-людськи“ теплою водою і привели назад до сіней, де ждав ордонанц. Тільки ж Івасеві не стало через те легше. Що це значить: „цувакс“? Що то за назва і чому, защо вони так назвали його? Якою це бесідою говорили вони до себе в кухні? Він слухав, розумів

¹ Арештантське слово: прикна(я)в — прийшов.

² Скоро, злодію один з другим, скоро!

деяке слово, — а що і о чім говорили, того зовсім не знав. Ануко, як йому прийдеться жити між подібними людьми, котрих бесіди він не буде розуміти... Вони можуть, хто знає, о чім говорити, можуть змовлятися, щоб його задушити вночі, бо що то, злодії — їм все одно! А він не буде знати нічого! Холодна дрож пробігла по тілі Івася. Він вічно буде в страсі й тривозі, — він не зможе жити між такими людьми! Господи, — що станеться з ним?.. Він з розуму зійде, смерть собі зробить!.. Стривожена думка його не находила границь, не стрічала опори і перла в непроглядну пітьму. Івась дрижав, мов у лихорадці, і стоячи перед Куфою, не видів ні його, ні інших арештантів, ні писаря, що списував його признаки, ні канцелярії, нічого. Йому все лиш снувалися поперед очі мертві, гидкі лиця злодіїв, оживлені хіба злорадним, диявольським сміхом, — бриніли в вухах їх заказані, незрозумілі слова та страшні, розбишацькі дотепи.

Куфа тимчасом розглядав список арештантів, щоб знати, до котрої казні помістити нових.

— Ja by phosil do jakі pohziondni¹... — заговорив єврей і не докінчив.

— Dać ich razem na 27², — закомендерував Куфа, — a temu³ (вказав Новітнього) areosztanckie ubranie, w takiem przecie? nie można!⁴

Івась не чув нічого. Він отямився, аж коли знов узято його за плече й поперто за двері, через сіни і вузьким проходом горі темними сходами.

¹ Я би просив до якоїсь гарної.

² Дати їх разом до 27.

³ А цьому.

⁴ Арештантське убрання, в такому ж не можна!

— Як тут темно, як тут темно! — думав собі Івась, обзираючися по довгим, вузьким коритарі тюремнім. Темнота обхопила його при вході на коритар, і йому стало страшно. Йому знов по голові перемигнула думка, що оце він заживає в домовину, а хоч старався насилу вмовити в себе, що прецінь вина його ще не така велика, що він відсидить своє і вийде, буде свободний, буде знов міг вільно ходити по світі, по вулиці, котру крізь сніговійницю ледве видно було з вікна коритара, буде рухатися, куди і як сам схоче, не чуючи на кожному поступі над собою бистрого ока поліціяна, — то прецінь неясне, тупе чуття безнадійности не покидало його — ворушилося, мов схована гадюка, на дні його серця і все немов шептало йому:

— Ніколи! Ніколи! Ніколи! Вже не побачиш свободи, не будеш гуляти по вулиці, не почувешся вільним від зеркатого¹ ока вартового! Світ пропав для тебе! Живий у могилу! Живий! у могилу!

— Защо ж, — ворушилося питання в Івасевій голові. Хіба я так страшно завинив? Хіба нема більших злодіїв, розбійників, а й ті сидять, відсиджують і виходять? За що ж мені пропадати?

Безнадійні голоси стихали в Івасевій душі, йому ставало легше, він поглядав спокійнішим оком здовж коритара, немов хотів затишити собі якнай докладніше його вигляд. Та ніщо там було й затишити. Голі, сірі стіни і склеплена повала² — все те тонуло в тіні і немов здавлювало око. По обох боках коритара дверці, дверці, дверці, —

¹ Зеркатий — добачливий, строгий.

² Повала — стеля.

чорні, то зовсім покриті грубою залізною бляхою, то лишень навхрест переперезані грубими штабами; у дверцях малі віконця на кілька квадратних цалів завбільшки, забиті бляхою. продіраною мов дуже рідке решето, та й ще до того позапирані залізними дверцями, а з боку кожних дверець величезна, залізна колодка, — ось що бачив Івась, розглядаючи коритар, а більше нічого. З-за дверець не видно й тіні, не чути й голосу, немов там пусто або мертво, мов у гробах, — а прецінь самі мури пожовклі та холодні, бачилось, виразно розповідали Івасеві, скільки то горя, сліз і сердечної муки вони ховають за собою, скільки то людського життя вони погребли, скільки дорогих сил пожерли й висали, скільки надій розбили, скільки втіхи отруїли розпукою, скільки чесних людей поробили злодіями! Та що з того, що мури ясно говорять? Їх мову може зрозуміти тільки той, у кого серце чисте і думка невинна, — але її не могли порозуміти ні ті поліціянти, що сміючись походжали по коритарі та покрикували голосно, коли в котрій казні арештанти силувалися прутиком отворити віконце в дверях казні, — ані той ключник, що побренькуючи ключами надійшов ід арештантам і зараз же взявся перешукувати та перетрясати їх кишені, капелюхи, чоботи, убрання, — все до сорочки, до голого тіла. За чим він шукав? За всім! Арештантові не вільно нічого мати з собою „зо світа“, — передовсім не вільно мати ножа, тютюну, сірника, олівця, паперу, грошей, — ну, сказано, ніякого подріб'я, котре на світі чоловік носить при собі і котрого ціни належної навіть не знає. Довго тривала ревізія. Пан ключник Панило був дуже гострий чоловік, котрому військова субординація в'їлася в тіло й кістки. Кожного

арештанта він уважав за свого особистого ворога, котрий вічно старається скривати перед ним якісь тайни, небезпечні замисли, і котрого, проте, треба пантрувати, як ока в голові, — а особливо треба добре обшукати, щоб не вніс із собою до казні нічого „недозволеного“. Арештантів з „нижчих верстов“, — селян, ремісників, злодіїв він трактував як псів, — командував ними, лютився, кляв, а часом і бив, для „вищих“ був понурий і маломовний, бо вони любили супротивлятися, доказувати якісь „свої права“, а навіть, скоро щонебудь, ішли жалуватися до керкермайстра; як мали у керкермайстра гроші, то нераз навіть виходила їх правда, а ключник діставав „носа“. Це були для нього найприкріші хвили, після котрих нераз кілька днів Панило був зовсім „дикий“, — сварив, кричав, гримав дверми, бив злодіїв і проклинав усіх і вся, на чім світ стоїть. Дістатися на перший поверх, під Панила, злодії вважали великою карою, великим лихом для себе. Це добре знав і Завадовський, котрий аж поблід, коли почув, що керкермайстер назначив їм казню 27.

— Ов, хай тебе дідьча мати пірве, — гадав він собі, йдучи горі сходами на поверх, — тепер аж прийдеться креперувати¹. — Він, сидючи перед тим, раз дуже був посварився з Панилом, а коли той пустився його бити, він, як їв обід, так кинув на нього мискою з фасолею і покалічив ключника до крови. Правда, що за це набрався й бійки, і в казенці² сидів і заліза носив два тижні, — але він знав, що Панило не швидко забуває такі річі, і тремтів на саму гадку про те, що це буде.

¹ Креперувати — бідувати.

² Казенка — карцер.

Обшукавши Кесслера й Новітнього і не найшовши в них нічого, Панило звернувся до стоячого в куті Завадовського. Він нині був і так не в гуморі, а дуже лютило його те, що в арештантів нічого не найшов, — бо, звичайно, все найдене в них, окрім добровільного, пропадало т. є. ставало його власністю.

— А, стій но, пташку — крикнув Панило своїм грубим, хрипливим голосом поглянувши зблизька в лице Завадовському, — ти вже бачу, був тут, га?..

— Був, пане татку, — відповів Завадовський, збираючися на відвагу, хоч голос його чутно тремтів.

— Ат, то ти За... Завадовський, так?

— Завадовський, пане татку.

— А, — гаркнув Панило, а очі його заблиснули диким, злорадим огнем — Ми, бачу, знаємося! Ну, ну, вітайте гостей! О, тепер чень ліпше погодимося, як тамтого разу, га? А, дуже ладно, дуже ладно! Ану, — додав зміненним, грізним, майже диким голосом, — ану, що маєш із собою! Показуй зараз!

— Нічого не... не маю! Прошу шукати! — відповів якимось боязко Завадовський.

— Нічого не маєш, ти злодійська палко? Добре, побачимо! Але як що найду, ех, то то буде...

Він не договорив і, закусивши зуби з лютости, шарпнув Завадовського ід собі і почав його обшукувати, торгаючи та штуркаючи на всі боки, як пса. Новітній і Кесслер, і собі тремтячи з мимовільного страху та холоду, дивилися то на страшне, набрескле і мов у медведя обросле лице Панила, на його люті, дикі рухи, то на свого тремтячого та блілого мов стіна товариша, котрий без найменшого опору, без найменшого

супротивлення давався шарпати та торгати лютому ключникові. Особливо страшно було Івасеві дивитися на це все. Його переполохана фантазія сейчас шептала йому: „Що то буде далі, коли на першій кроці, на першій поступі в тій залятій світі стільки погані й дикости!“ В серці Івася будився при тій глибокий жаль над Завадовським, хоч його зовсім не знав. „За що він так збиткується над ним? Що йому зробив бідний Завадовський, будь він собі й злодій? Чому ключник з нами обходився інакше, а з ним інакше?“ Ті й інші подібні питання ворухилися в його молодій недосвідченій голові і боліли його, немов би хто колов його шпильками в мозок. Другий тривожний голос шептав йому знов, що те саме, що з Завадовським тепер, буде швидко діятися і з ним, і з оцим євреєм, і діється віддавна з усіма арештантами. Таку думку мимоволі насував йому сам погляд на лице й очі ключника. Івась не міг собі подумати, як міг би хтось любити чоловіка з такою медведячою мордою і з тим бугаєвим голосом, як міг би хтось бути йому приятелем, говорити з ним щиро й одверто, а навіть усміхатися до нього! Так пересякле ненавистю, злобою, тупим упором і безсердечною, звірячою дикістю видалося йому оце лице, особливо коли своїми маленькими, чорними очима, блискучими мов у вівка, поглядав пильно на лице Завадовського, немов хотів пожерти його своїм поглядом. „О, щось той Завадовський мусів йому дуже досолити!“ — погадав собі по хвилі Івась і дрожаючи зо страху присягався в душі, що буде такий добрий, тихий, потульний¹ та послухний кожному, як ягнятко, щоби не стягнути на себе нічийого гніву, і особливо гніву цього страшного ключника.

¹ Потульний — лагідний.

— Гей ти, коменар! — крикнув майже над вухом Івася поліціант і пхнув його в плече. — На тобі мундур, передягайся швидко! Ну, швидко, часу нема!

Івась кинувся дрижачими руками скидати з себе коменарське, тісненьке убрання. Хоч воно було й тісне і зовсім замазане сажею, то прецінь йому чогось стало жаль його, немов скидаючи те шмаття, розставався з якимось добрим, щирим приятелем, котрий тривав з ним довгий час в добрій і лихій долі. Але ніколи було довго роздумувати. Його обхопив мороз, коли став у самій сорочці, і він швидко натягнув на себе арештантську бунду, — старий, з грубого, сивого сукна погано й неvigідно вшитий куртак, такого самого сукна і такої самої роботи панталони й шапку.

— Ну, тепер з тебе цілий арештант, нічого тобі не хибує, лиш палкою в лоб! — зажартував сміючися поліціант, котрий приніс для Івася арештантський мундур, а тепер, забравши його коменарське шмаття, побіг назад сходами на долину.

А Панило все ще ревідував та ревідував Завадовського. Він, видно, наперед сказав собі, що в цього „зłodія“ мусить „щось“ бути і що він мусить оце „щось“ найти. Але дармо він обшарив усі кишені, обмацав попід пахи, по грудях, попід коліна, — далі обшукав усі шви сурдута і камізельки, обшивку сорочки та штанів, — нічого не міг найти. Він став хвильку задиханий і лютий, — відтак крикнув пінячись:

— Визувайся, зłodію!

Завадовський німий і послухний мов машина зняв діряві, старі черевики, далі скинув і онучки з ніг і став на коритарі зовсім босий. Панило пірвав черевики й онучки і почав їм призиратися

до світла. Але хоч і як довго призирався, фучав, мацав, поров шви та м'яв шкіру в пальцях, то таки знайти не міг нічогісінько.

— А, то злодій, бестія, зручний! — проворкотів він собі під ніс. — На, обувайся та марш до казні, ти скурвий сину! І так я вже через тебе стільки часу стратив! То дрантя прокляте, хвороба би вас викришила!..

Завадовський знов німо й послухно обувся, після чого всі три арештанти під проводом одного поліціяна пішли на другий кінець довженого і тепер уже зовсім темного коритара, там забрали для себе сінники, та малі, соломою напхані заголовки, звані на арештантській мові „капустраки“, і понесли їх перед двері своєї казні. Сюди приніс їм другий арештант три миски, три дерев'яні ложки, три простирала і три сорочки. Це мала бути вся їх посуда, все їх арештантське господарство.

— А справуйтеся мені тут тихо, як миші в норі, пам'ятайте! — говорив ключник, відмикаючи з лускотом величезну чорну колодку, що висіла з боку коло вузьких, бляхою вкритих дверей, над котрими була прибита ледве видна табличка з замазаним, білим написом 27. — А як будете мені крики виробляти, або як котрий з панів дозорців — він показав при тім на двох поліціантів, що стояли з ним — пожалується де в чім на вас, ех, то буде шнур в роботі! Пам'ятайте собі! А мисок мені не бити! А тут дивіться, сінники і капустраки маєте нові! Як мені буде одна нитка виторочена, то нещастя ваше! Пам'ятайте! Ну, марш до казні!

Арештанти забрали своє господарство і війшли до казні, немов до темної студні¹. Важко

¹ Студня — криниця.

дзоркнули за ними двері, страшно злупотіла колодка, котрою ключник замикав казню, загримали ступні поліціянтів, чимраз то віддаляючись горі коритаром — і все стихло, все змовкло, замертвіло. І в казні було тихо, темно, страшно. Арештанти переводили дух, стояли кілька хвиль нерухомо, немов ті засуджені на голодну смерть, котрих іно що вкинено до глибокого, підземного льоху. В ухах їх ще дрожали тони дзоркання заржавілого заліза, скрип ключа, лопіт колодки, дрожали всі ті тони, що означали для них неволю, розлуку з цілим світом, а серця бились голосно, тривожно, немов шептали якусь вість про нове горе.

IV

Завадовський перший прийшов до себе. Він прецінь був уже старий арештант і знав, як тут поводитися в новім світі.

— Га, злодій Панило, кості би йому покришило! — крикнув він люто, обернувшись до дверей, але майже в тій самій хвилі зареготався. — Ха, ха, ха! Ото шукав старий чіп, а фігу найшов! О, погоди, тріснеш ти, заки ти в мене що надиблеш! Не бійся, не такий я дурень, як ти мудрець.

Оця думка видимо відживила Владка Завадовського. Він вхопив легко, мов перо, свій величезний і тяжкий сінник і кинув його на тапчан, що стояв під стіною, відтак покидав на сінник без ладу простирало, сорочку, капустрак і коц, миску і ложку поставив у кут на примурок залізної печі, а потім без ніякої просьби поміг Новітньому положити його сінник на тапчані, між тим коли Кесслер мучився, двигачи свій сінник догори.

— Чуєте, ви добрий чоловіче, допоможіть мені! — сказав він до Владка. Той прихопився і одним махом сінник Кесслера лежав на своїм місці.

— Ну, ти, коменаре, чого стоїш? Миски поскладай собі он там на примурок, простирало, коц, сорочку, все це візьми на ліжко! — Порядкував Владко, котрий від першого разу немов обібрався бути „цімеркомендантом“¹ у казні. — А ви також, — сказав він до Кесслера, — зробіть якийсь порядок, хай тут миски не лежать насеред хати, бо ще хто розтопочить!

У казні було вже майже зовсім темно, особливо при першій вході бачилося арештантам, що не побачуть в ній нічого, окрім одного віконця над своїми головами. Віконце це було не більше як півтора квадратної стопи² заобширне, заграбоване грубими залізними штабами, переплетеними навхрест і на доброго півтора сажні віддалене від підлоги казні. Воно виходило на подвір'я, до котрого припирали сліпі мури містових каменниць і арештанти не могли з долу бачити крізь нього нічогісінько, окрім тих мурів і маленького крайчика неба поза ними. Але тепер вони не бачили зовсім нічого задля густої сніжниці — віконце в їх очах було лишень великою сірою плямою, дрібочку світлішою від нутра самої казні.

— А, то злодій Куфа, тріс би! — проговорив Владко, поглянувши безнадійним оком на те високе віконце. — Не мав мене де запхати, та тут до тої ями! То пся кров одна, ні виглянути,

¹ Цімеркомендант — дословно: кімнатний комендант, камерний староста.

² Стопа менше аршина.

ні годину на ратуші побачити, нічого, лиш той мур та й мур, мов старої баби хіхлянка!

— Ге, ге, ге! — всміхнувся Кесслер на той солсний Владків дотеп. — Ні, знати, тут, бацю¹, і вдень так само нічого не видати, як тепер! Як тут висидіти в такій ямі!

Івась тимчасом скулився з холоду й тривоги і сів собі на свій сінник у кут, завинувшись коцем. У казні не топлено, бо до тепер вона кілька день стояла пуста. Івась сидючи в кутику, напружував свої очі скільки міг, щоби розглянути вигляд казні. Але крім білих стін, склепленої луковато повали і чорної, залізної печі з примурком у противнім куті не міг добачити нічого. Його вдарив тільки немило сильний смрід людських екскрементів, але він не знав, відки той смрід походить.

— Ов, чи не відотканий тут кібель!² — похопився й Владко, — що за такий смрід проклятий! Він почав мацати по кінець Кесслерового тапчана, де правдоподібно мусів стояти кібель (іншого місця вільного не було). — Та бо й дійсно, що розтворений. А тріс би ти, злодію якийсь! А дивіть, виходила відти бестія якась та й отворила кібель! А пахло би тобі так з рота, як з того кібля!

Івасеві прикро робилося, коли слухав таких проклять і різних гідких слів, котрі за кожним поступом сипалися з Владкового рота. Правда — такі прокляття і слова не були для нього новиною, — у свого майстра мав він час їх досить наслухатися, — але що ж, коли ніколи не міг до них привикнути. Все вони разили його, кололи його слух, наповнювали якимсь зогидженням.

¹ Бацю — братчику.

² Кібель — „параша“.

— Це мусить бути дуже зопсутий чоловік, коли так клене і такими словами говорить, — подумав він собі наївно. — А як я тут з ним побуду довго, то може... може і я такий стану!.. — В його серці щось болізно заскіміло, згадка про матір, про сестру, котрих він так дуже любив, прошибла його великим жалем! Ох, вони поміли би, якби знали, з якими людьми приходить ся йому жити — яких слів приходить ся йому слухати, — та й за яку вину!.. Що з ним сталося! Яка погана сила підвела його на погане діло, на крадіж! Що скаже його мама, коли про те дізнається? А дізнається певно, сумніву нема. Майстер ще нині сам їй це скаже. Ох, нащо він дожив того! Хай би вже сам терпів і мучився в тій поганій, смердячій ямі, — нащо ж мусить і його мати, і його сестриця терпіти через нього!.. Івася дуже мучили подібні думки. Гризота, мов хвилі підчас бурі, то опадала і немов щезала десь у безвісті, то знов, ще з більшою силою ніж уперед, бурхала, заливала його серце. Вона враз із усіми поганими та страшними вражіннями нинішнього дня так ослабила його, що він, скулившись в своїм кутику, сидів недвижно, мов дерев'яний, і тільки очима поводив по казні дивлячися не без страху і зачудування на те, що робив Владко і Кесслер.

— Та що, не знати, чи дадуть нам тут що нині їсти, — питав Кесслер. — Я такий голоден, так вимерзся, що страх! Бодай на них усіх зайшло капурес¹, що вони нас так довго держали в тій поганій клітці!

— О, — сказав насмішливо Владко, — та же ще нам нині прийдуть два книдлі! Буде що їсти.

¹ Капурес — по-єврейському: кінець, погибіль.

— Два книдлі? Які книдлі? — спитав поквапно Кесслер. — На нас три, а тільки два-книдлі?

— Тільки два, ха, ха, ха! — реготався Владко. — Ну, але великі, не бійтеся!

— Ну, що таке, які книдлі? — скрикнув уже гнівно Кесслер, котрий побачив, що Владко сміється з нього.

— Дві колодки на ніч дістанемо до дверей, то наші книдлі!

Кесслер остив відразу. Цей звичайний арештантський жарт, бачиться ткнув його неприємно, немов дотик леду. Він замовк, а по хвилі знеохоченим тоном сказав:

— Ну може би розбиратися¹ та йти спати?

— Та такий й так найліпше, — сказав Владко, ходячи швидко здовж казні, — що ж будете робити? Тут бодай це добре, що чоловік має час виспатися. Спи вночі, спи вдень, раз-у-раз скільки тобі хочеться.

— Ой, бодай вони так могли їсти, як я можу спати! — зідхнув Кесслер і почав розбиратися, воркотячи під ніс свою незрозумілу, вечірню молитву.

А Владко тимчасом ходив і ходив по казні, — все від вікна до дверей і від дверей до вікна. Він ходив зразу швидко, мов жовнір на шільдваху² підчас тугого морозу, — але коли Кесслер розібрався, ліг на тапчан і цілий, з головою, накрився коцом, то Владків хід ставав чимраз повільніший, — він не ходив уже просто, але в боки, сюди й туди по казні, стукав черевиками о дошки, і чогось надслухував, не мов ловив і розрізняв тон, який під його обцасами видавали дошки підлоги. Це тривало добру хвилю. Владко

¹ Розбиратися — роздягатися.

² На шільдваху — на сторожі, на посту.

перетрібувавши всі дошки і не надибавши, видимо, в їх стуках нічого цікавого для себе, почав знов ходити просто і швидко, розмахуючи звільна руками.

— Ти спиш, коменар! — спитав він нараз, обертаючись до Івася, але Івась не відповідав відразу.

— Що, спиш, чи тільки так дримаєш? — повторив Владко голосніше, приступаючи до його тапчана. — Устань, розберися, постели собі добре, і лягай, бо так невільно тут спати!

— Та я не сплю, — відповів Івась. — Я тільки так сів, щоби трохи обігрітися, та й от і здримався.

— Ну, ну, розбирайся, та лягай спати! — сказав Владко.

Івась розібрався, змовив молитву і ліг на свою тверду постіль, але хоч і як було йому холодно, не накривався з головою. Його дуже зацікавив Владків хід, — хотів бачити, що Владко буде робити далі в казні. Він бояться — не боявся нічого, — так бодай йому здавалося, — але думав, що певно Владко чекає, аж вони поснуть, а тоді зачне щось робити в казні, — щось таємничого, незнаного йому, але певно щось важного, — це він догадувався з тої старанности, з якою Владко витрібовував стук підлоги. Але Івась дармо ждав, — дармо витріщував очі як міг найширше, щоби серед густої пільми, котра тепер залягла в казні, розпізнати ходячого Владка і добачити його рухи. Вибила шоста година. По коритарі, досі тихім, роздалися голосні стуки, брязкання ключів, дзоркання відмиканих та замиканих колодок, — це ключник ходив „шлюсувати“, т. є. порахувавши арештантів у кожній казні, замикати двері на дві колодки (днем вони замкнені тільки на одну).

— Ось і наші книдлі йдуть! — сказав Владко над Кесслеровим тапчаном. — Ану, повставайте, як прийде рахувати, бо розкритчиться.

На той розказ і на стук коло дверей їх казні схопився Івась з постелі на рівні ноги, але Кесслер, — раз що старий, а втім лінивий, — не вставав, тільки підвів трохи голову і наставив наперед свою сивляву кругло підстрижену бороду. Двері казні отворилися, мlave світло лихтарні, мов тонкі, чепірхаті тики¹ з золота, впало на казню й освітило її кути. Ключник Панило підняв лихтарню високо догори і повів очима довкола по казні.

— Раз, два, — сказав він, рахуючи арештантів, — а третій де?

— Тут, тут пані татку! — скрикнув Кесслер, підводячи голову ще вище, але все таки не встаючи з ліжка.

— Тут, тут, — передразнив Панило. — А ти, парху оден, що? Ліпший від тих? Чому не встанеш? Я там маю йти за тобою до кута? Га?

Голос ключника ставав чимраз грізніший. Кесслер, видимо, напудився його, і мов не був на постелі, так злетів з неї на рівні ноги і став, увесь дрожачий, перед ключником.

— Пам'ятайте собі раз на завше, — сказав Панило навчаючим, хоть усе ще грізним голосом. — Як прийду рахувати ввечір, маєте антрит² зробити і всі мені тут стояти рядом, розумієте! Пся ваша мати була!..

І з тим словом, котре може в мові ключника значило „добраніч“ — він обернувся, вийшов з казні і принявся, гримаючи та лупотячи колодками, замикати двері на дві колодці.

¹ Тика — тичка, довгий патик.

² Антрит — з німецько-військового жаргону: вийти наперед і стати в ряд.

— Овва, який мені великий пан? Йому роби антрит, як якому цісарові! Овва! — прошептав Кесслер, але так потихо, що не то Панило, але навіть Завадовський коло дверей не міг чути тих слів. Відтак Кесслер ліг назад на своє місце, зідхнув раз-другий, обернувся до стіни, але швидко обернувся назад лицем до казні, стрібувавши, що стіна дуже холодна, прошептав крізь зуби: *a riach' daan tatn aran!*¹ — і заснув.

V

На ратуші вже вибила одинадцята година. Темно, глухо, мертво в казні, на коритарі, на дворі, — всюди. Бачиться, цілий Львів спить, мов зарізаний. Кесслер і Владко давно вже поснули і дихають тепер голосно, мірно, мов повільне тикання двох годинників. Тільки Івась не може заснути. Він змучений, втомлений, слабкий, мов збитий, — але сон якимось його не береться. Він лежить недвижно, з затуленими очима, щоб швидше задрімати, але задрімати не може. Крізь затулені повіки доходить, бачиться йому, мертва темнота арешту і холодною рукою обхапує його очі, здавлює їх і втискає глибше в голову. Івасеві страх прикро чути себе єдиною, не сплячою людиною серед того мертвого світа, немов на дні гробу. Він старається ловити слухом всякі далекі тони: дзвонення на ратуші, биття годинників на вежах, — то знов заглиблюється в споминках, нагадує всі хороші й щасливі хвили свого життя, немов шукаючи в споминках відради та спокою, — немов хочачи ogrітися тепер їх теплом, просвітлити їх ясним, погідним блеском, віддихнути їх тихим щастям. Але що ж, — споминок таких мало, дуже мало

¹ А чорт би побрав твого батька.

надибається в пам'яті Івася, — ба, що ще гірше, — вони, мов закляті царі, скуті ланцюгами із своїми невільниками, тягнуть за собою довгими рядами і всі гіркі, прикрі, болісні згадки, котрі поволі заповняють всю казню знайомими лицями то любо всміхненими, то гнівними, то жалібними, то розпустно-веселими.

Івась Новітній, хоч родився у Львові, не був однако тим, що називається „містова дитина“. Змалу слабовитий і нервовий, він не міг ніколи привикнути до того шуму і грюкоту, котрий, мов заклятий вихор, раз-у-раз ревів по вулицях, а коли затих наверху, то Івасеві бачилось, що стугонить під землею. І хоть доля не раз, як усіх дітей бідних ремісників, виганяла його з тісної хати на вулицю, між галасливих, розпустних хлопаків-уличників, він також не міг статися подібним до них, не міг ніколи привикнути до їх гидких бесід, до їх грубости й непосидючости, до їх криків та бігання. При тім він був найслабший і найнесміліший з них усіх і немало натерпівся від них бійки та всяких збитків. Через те вулиця збридла йому, — і вуличницького життя він не знав, хіба з оповідань, котрі також разили його, — і він старався їх якнайшвидше забувати.

Батько Івасів, бідний линвар, жив у власнім домику на Замарстинівській вулиці, — там і Івась вродився. В рік по нім уродилась дівчина, сестра Івася, котру названо на хресті Маринею. Більше дітей у старих Новітніх не було. Впрочім і з тих не довелось батькові бачити потіхи. Діти обое були з лица, волосся, очей, вдачі такі не подібні до родичів, такі ніжні, слабовиті, вразливі, що батько за кожним разом якось морщився, дивлячися на них і особливо видя-

чи гарячу любов матері до них. Він був уже в літах, коли, повдовівши по першій жінці, оженився з молодого, хорошою дівчиною — матір'ю Івася. Вона була бідна, так що замужжя з Новітнім вирятувало її зі страшної пропасти, в котру так легко попасти бідній дівчині, викиненій без помочі на львівський брук. Але все ж таки любити Новітнього вона не могла — так бодай міркував сам Новітній, — він був для неї занадто поганий і старий. А ще й ці діти з „панською вдачею“, — відки це могло бути?.. Старий Новітній, хоть відганяв від себе всякі лихі думки і не раз зарікався не припускати собі такого свинства до голови, — жінка, бачилось любила його, припадала коло нього, розважала, — але це все не допомогло нічого. Цілими днями, крутячи линви на дворі, Новітній гризся і мучився сам в собі, то раз дорікаючи собі, то знов викидуючи в думках своїй жінці її невірність.

Така німа боротьба тяглася довгий час, цілі два роки. Новітній послаб і понехав роботу, — до жінки став якийсь напівхолодний, а напівнеприятний, — від дітей держався, здалека, зовсім не як батько, а як чужий чоловік. Але ще й досі ніхто не міг зміркувати, що йому таке сталося. Аж ось трапилися добрі сусіди, що почали приходити — потішати Новітнього вечорами, — далі вивели його з хати, на свіжий воздух, на прохід, проходом звичайно доходить до шинку, — ну, а в шинку, звісно, найліпші ліки. „Розігрітися б вам, кумочку!“ — „Раз другий, та забудете за своє лихо!“ — „А що вам, куме, скажіть на совість, що вам долягає?“ — „Ет, іди ти, куме, питаєшся кума Новітнього, та ще йому більшого жалю завдаєш! Ніби то в тебе самого очей нема, не видиш!“... Досить того, слово по

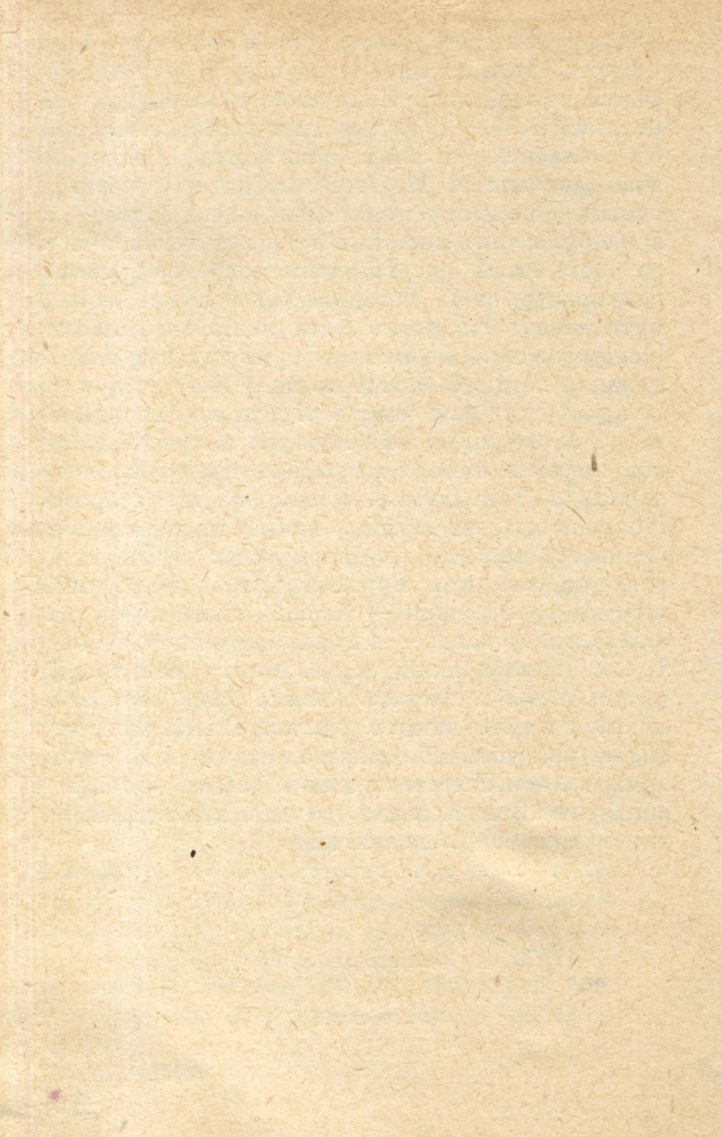
слову, куми при чарочці як почали потішати Новітнього, як почали розговорювати йому його тугу, — то довели до того, що крем¹ вмовили в нього те, чому він досі сам не хотів вірити.

Новітній був чоловік твердий, хоч надломаний віком і лихом. Він таїв у собі всякий біль, — і рідко-рідко висказував перед іншими, що йому долягає. Але при тім він не був глухий на вражіння; — противно, що раз запало в його сердце, те оставалось там довго в повній силі. Замолоду, може бути, був він рухливий, палкий до діла і проворний, — але тепер ці прикмети зовсім у нього зашезли. З німою розпукою слухав він оповідання своїх кумів про невірність його жінки, про її таємні сходини з якимось панком, — але ні сусідам не заборонював про те говорити, ані жінці ніколи й одним словом не випіснув того. Тільки сам послабав, хилився і мізернів щодень дужче. Гризота погнала його до шинку, до котрого унадився ходити щовечора. Жінка дивилась на те все сумно, — але не могла сперти мужа, — боялася його чогось, відколи почула, що став для неї холодний. Вони обоє гризалися мовчки, чули, що якась погана рука невидимо викопала між ними глибоку пропасть, котрої вже нічо не вигатить. І дивно, сумно, важко було дивитися з боку на тих двоє людей, так ніжних і люблячих, а так нещасливих, — як вони чахли та сохли одне коло одного, та мучилися догадками про вину другого, не маючи ніякого твердого переконання і не сміючи, по м'якості та ніжності своїх характерів випіснути собі все, виговорити свої догадки ясно й одверто.

¹ Крем — дійсно.

Старий Новітній гадав, що жінка жде його смерти, старався пити над міру і бути якнайрідше коли в хаті. Вона знов думала, що він не любить її, — і тільки дивувалася, чому він п'є і слабне. Чи вона була винна? Цього не знав допевно ні Новітній, ні його услужливі сусіди, — це могла знати лиш вона одна, — а вона була така спокійна й щаслива дивлячись на своїх дітей, що Новітній часто сумнівався про правду своїх догадок. Ні, вона не могла бути винна! Не могла бути невірною жінкою! Невірні жінки не можуть бути такі супокійні, глядячи на дітей, котрі їм раз-у-раз нагадують їх проступок! Але чому ж ті діти такі неподібні ні до нього ні до неї? А відки ж сусіди з такою певністю говорять про її сходини з якимось панком?.. Такі думки мучили не раз старого Новітнього, і не втихали навіть тоді, коли він силувався залляти їх спіритусом. Думки не втихали, але мов мурашки літали по крові, штучно розпаленій, — тільки тіло нило та тліло, мов у вогні, — в голові мутилося, і маєточок, призбираний через довгі літа праці, щезав, мов сніг весною. Довжки зразу, а відтак довги ставали чимраз більші. Жінка або не знала про них, або дізнавалася аж тоді, коли приходилося стягатися з посліднього, щоби їх поплатити. Вона плакала, цілувала своїх дітей, — але мужеві не казала нічого.

.

ДОДАТКИ

ПЕРЕДМОВА

(до збірки „Панталаха й інші оповідання“)

Лиш одне з оповідань, поміщених в оцьому томику, було надруковане по-українськи в книжці „В поті чола“, та й те було первісно написане по-польськи для петербурзького „Kraj-u“, а потім перекладене по-нашому в „Зорі“ 1884 року. По-польски був написаний первісно й „Панталаха“ і надрукований у фельетонах „Kurjera Lwowskiego“, а відси 1897 р. передрукований у книжечці „Obrazki galicyjskie“. Оба ті польські видання подали мій текст не зовсім повно; крім дрібніших пропусків, зроблених редактором „Kurjer-a Lwowsk-ого“ з естетичних мотивів, там було пропущено також кінець розділу VI (побут Прокопа в кухні) — з яких мотивів, цього я не міг зрозуміти. Цей пропуск лишав невиясненою досить важну обставину: відки у Прокопа взялося гусяче перо, не зовсім звичайний гість у тюремній казні. Останнє оповідання написане тепер на основі конспекту зробленого ще в 1880 році — може в іншій тоні й іншим освітленню, ніж би я був зробив це тоді.

Епізоди тюремного життя, оповідані тут, певне в значній мірі належать уже до історії;

це останні сліди старих, доконституційних відносин, а фігури такі, як Панталаха, дід Гарасим та герої „Хлопської комісії“ також витвори старого, панщизняного ладу. Я передав ті епізоди, не мудруючи та не вдаючися в ніяке філософування про їх значення. Нехай їх фактична основа говорить сама за себе.

Жорстокі часи та обставини плодили жорстоких людей. Та наскільки всі ті жорстокості тепер уже *tempi passati*¹ сумна та страшна казка, а не дійсність? Цього я не беруся рішати, та події останніх днів, бунт в'язнів у Бригідках² і те що про його причини дійшло до прилюдної відомости, свідчить, що давнє лихо не зовсім іще минуло. І не минеться без основної реформи самого розуміння того, чим є злочин із соціологічного та психологічного погляду і чим повинна бути кара. Сучасна наука загарливо працює над цією реформою, та поки наука копає свої глибокі міни, стара рутинна господарює собі по-давньому, топчучи людські душі та гасячи останні іскри людства там де, в інтересі суспільности й людяности, було б піддержати їх та роздути в ясне полум'я.

¹ Час перебутий.

² Бригідки — тюрма у Львові.

УВАГИ

1) Моя стріча з Олексом, — оповідання це майже не відоме. В працях про Франка, крім С. Єфремова, ніхто про нього не згадує, хоч для характеристики Франка має воно чимале значення. Друкувалося воно в першому галицькому соціалістичному виданні „Дзвін“ 1878 року, який був продовженням закритого поліцією „Громадського Друга“. „Дзвін“ виходив недовго, був закритий, а на його місце вийшов „Молот“. Оповідання друковане т. зв. драгоманівкою. Підписане одним з численних псевдонімів Франка — Мирон Сторож. Стріча з Олексом відбулася в рідному селі Франка Нагуєвичах. Жінка Олекси через недогляд автора спочатку називається Олена, а при кінці Катерина. Ми виправили скрізь на Олена. Передруковується з журналу „Дзвін“.

2) На дні, — написане в Коломиї 17—20 червня 1880 р., було надруковане окремою книжкою в „Дріб. Бібліотеці“ під заг. „На дні“. Суспільно-психологічна студія 1880 р. В 1886 р. було надруковане по-польському в Przegl. Spotecz. під заг. „Na dnie“. Studium spoteczno-psychologiczne, і окремою відбиткою з нього. Увійшло в збірку „В поті чола“ 1890 і в видання „Віку“ в Києві 1903 р. Передруковується зі збірки „В поті чола“ 1890 р. Історію цього оповідання розказав Франко в своїй автобіографії (див. Франко: Твори т. I, Додатки).

3) Хлопська комісія, — було написане в 1881 р. по-польському і друкувалося фельетоном в „Prawda“ без підпису автора 1884 р. Того ж року було надруковане в львівській „Зорі“ по-українському. Увійшло в збірку „В поті чола“ 1890 р. і в київське видання „Віку“ 1903 р. Передруковується зі збірки „Панталаха й інші оповідання“ (Львів, 1902 р. Зміст: Передмова, Панталаха, Хлопська комісія, В тюремнім шпиталі).

4) *Панталаха* — написане 1888 р., друкувалося по-польському в „Kurjeri Lw.“, а 1897 р. було передруковане в книжечці „Obrazki galicyjskie“. На українській мові, справлене й поширене, появилось в 1902 р. в збірці „Панталаха“, звідки й передруковується.

5) *До світла*, — написане 1889 р. друкувалося в „Зорі“ 1890 р. під заг. „До світла“, оповідання арештанта. Увійшло в збірку „В поті чола“ 1890 р., звідки й передруковується.

6) *В тюремнім шпиталі*, — написане 1902 р. на основі конспекту, що Франко зробив ще 1880 р. для збірки „Панталаха“, з цієї збірки й передруковується.

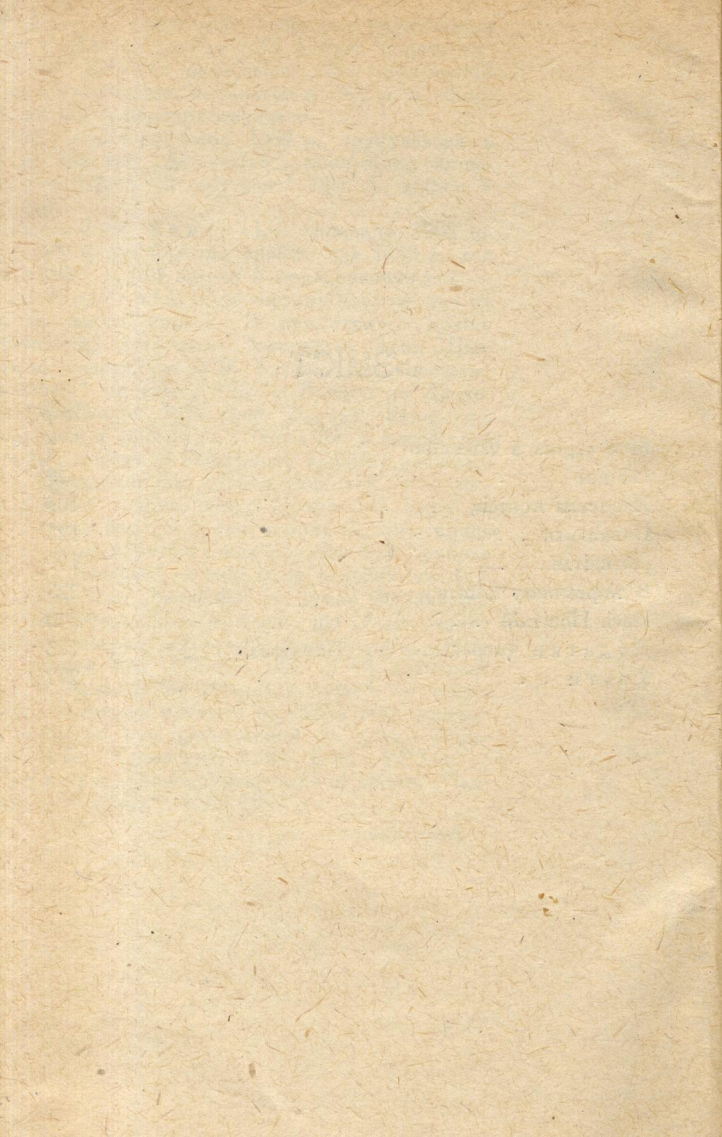
7) *Івась Новітній*, — це частина повісти, яка не друкувалася за життя автора. З рукописного архіву Франка в бібліотеці „Наукового Товариства імени Шевченка“ у Львові надрукував її М. Возняк у львівському журналі „Культура“ за січень 1925 р. В листі до Драгоманова після 15 березня 1878 року Франко пише, що 5-III його звільнили з тюрми, і „я хотів би з матеріалів, зібраних у тюрмі, написати обширнішу картину злочинського життя“... Правдоподібно „Івась Новітній“ і є частина цієї задуманої ширше праці Франка. В листі до Павлика, оповідаючи йому про свої пляни, Франко пише, що епілогом до серії бориславських образів буде широка повість „Андрусь Басараб“, в якій буде описано життя в львівських тюрмах. Але „Басараба“ не думав Франко писати найближчого року. Дуже можливо, що „Івась Новітній“ і „Андрусь Басараб“ одне і те саме, бо про обі ці речі Франко згадує між 1878 р. і 1882 р. В автографі Франка є ще чисте місце на „Переднє слово“, як зазначає М. Возняк. Автограф писаний на однім боці тоненького паперу, очевидно був призначений до друку. Передруковується тут із „Культури“, Львів, січень 1923 р.

8) *Передмова*, — передруковується зі збірки „Панталаха й інші оповідання“ Львів 1902 р.

Ів. Лизанівський.

ЗМІСТ

	Стор.
Моя стріча з Олексою	5
На дні	29
Хлопська комісія	105
Панталаха	122
До світла	199
В тюремному шпиталі	227
Івась Новітній	240
Додатки (передмова до „Панталахи“)	273
Уваги	277

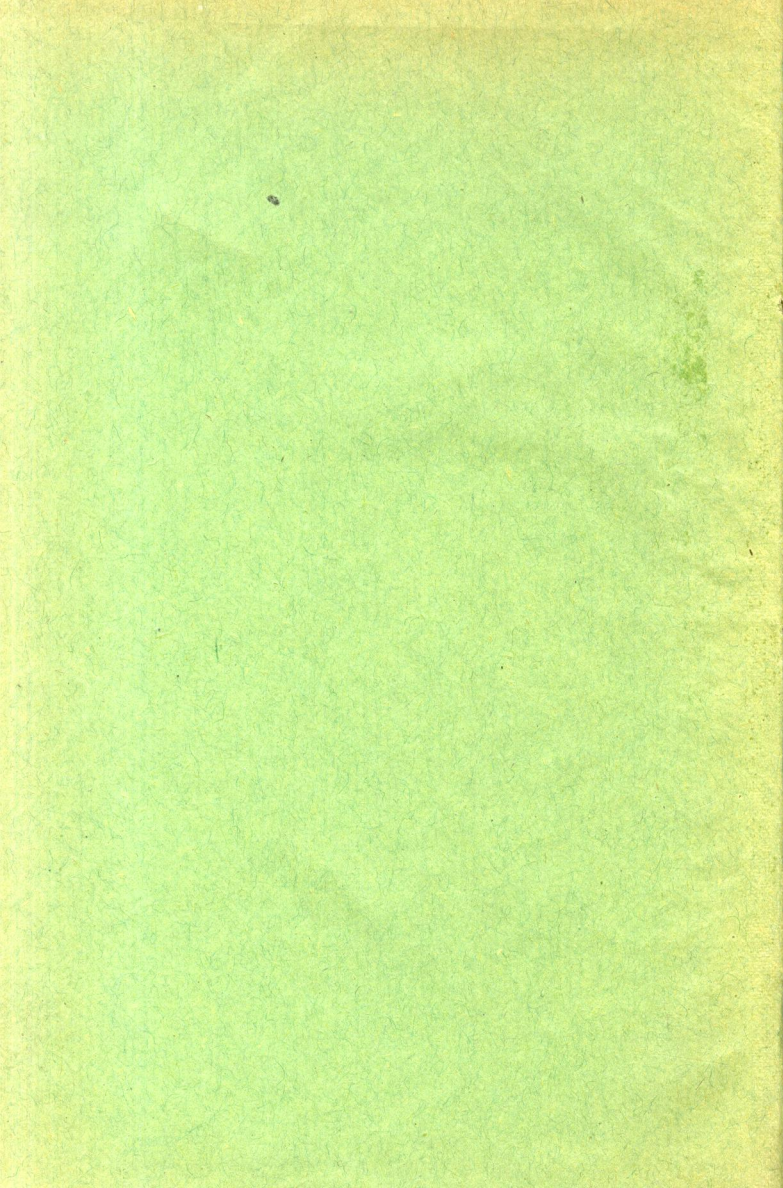
1 Крб.

Р

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО Р У Х

Харків, вул. 1-го Травня, 10/11
Тел. № 29-84

31.738₄

Ф $\frac{\text{I}}{\text{T}}$ - 281_p

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВА. ІМ. ШЕВЧЕНКА
у Львові.

III

~~4114~~

IV

В. ФРАНКО

ТЕОРИ

IV